

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Онишко Оксана Богданівна

УДК 347.62 (438) «1918–1939»

**Становлення і розвиток сімейного права
Другої Речі Посполитої
(1918 – 1939 рр.)**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидат юридичних наук

Науковий керівник:

Поліковський Микола Федорович

кандидат юридичних наук

ЛЬВІВ
2009

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3–11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12–26
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ПРАВА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	27–62
2.1. Формування державно-правового устрою Другої Речі Посполитої.....	27–44
2.2. Особливості розвитку сімейного права в системі права Другої Речі Посполитої.....	44–59
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ОСНОВИ УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ.....	63–111
3.1. Поняття та умови укладення шлюбу.....	63–78
3.2. Припинення шлюбу та визнання шлюбу недійсним.....	78–108
РОЗДІЛ 4. ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ, БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ.....	112–174
4.1. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя....	112–144
4.2. Права і обов'язки батьків та дітей, що виникали із шлюбної та позашлюбної спорідненості.....	144–171
ВИСНОВКИ.....	175–181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	182–214

ВСТУП

Актуальність теми. Процес розвитку України, курс на побудову демократичної, соціальної, правової держави, закріплений у Конституції України 1996 р. вимагає утвердження у суспільстві норм справедливості, правової і матеріальної захищеності як сім'ї загалом, так чоловіка та дружини зокрема, взаємної відповідальності подружжя за народження та виховання дітей, а тому є нагальна потреба в певному удосконаленні чинного Сімейного кодексу 2004 р. [5] з урахуванням історико-правового досвіду і традицій, які зберігаються, удосконалюються і передаються з покоління в покоління.

Сучасні проблеми державотворення, формування ефективного демократичного законодавства потребують нового аналізу історичного минулого, зокрема, після Першої світової війни, періоду розпаду європейських імперій – Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Внаслідок цього процесу, як відомо, в Європі утворилася низка самостійних незалежних держав, території яких раніше входили до складу названих імперій. Однією із таких держав стала Друга Річ Посполита (1918 – 1939 рр.) від пол. – «*rzeczpospolita*» – республіка), до складу якої входила частина Західної України. Законодавство Другої Речі Посполитої було чинним, власне, і в цьому краї, що наклало відповідний відбиток на правову культуру мільйонів українців, які тут проживали.

Актуальність комплексного наукового історико-правового дослідження сімейного права Другої Речі Посполитої зумовлена пізнавальними, теоретичними та прикладними потребами наукового забезпечення основних сучасних інститутів сімейного права. Великого значення у вирішенні даної проблеми набуває вивчення історичного державно-правового досвіду країн Центральної Європи, зокрема Польщі. Цікавим для українських правознавців у цьому зв'язку є дослідження становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої, у складі якої перебувала і частина Західної України. Важливість його пов'язана з тим, що сьогодні Україна і Польща прагнуть

гармонізувати національне законодавство, зокрема і сімейне, з нормами європейського права.

Важливим та актуальним аспектом є також удосконалення сімейного законодавства України, яке неможливе без урахування історико-правового досвіду, зокрема дослідження становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої. Доцільним буде врахування такого досвіду у сфері створення та функціонування сімейних судів у системі судів загальної юрисдикції у процесі здійснення майбутньої судової реформи. Це матиме значний позитивний вплив на демократичний та правовий розвиток української держави, сприятиме покращенню діяльності її судових органів та ефективному виконанню ними своїх функцій.

У дослідженні автор використала проблемний підхід, характеризуючи державно-правові процеси міжвоєнної Польщі, зокрема формування польського національного сімейного, як частини цивільного, законодавства. Особлива увага приділяється сімейному праву та окремим його інститутам. *Теоретичною базою* дисертаційного дослідження стали праці сучасних вітчизняних істориків та істориків права, таких як: З. Баран, В. Глиняний, М. Гетьманчук, Л. Зашкільняк, М. Крикун, В. Кульчицький, В. Макарчук, М. Страхов, І. Терлюк, Б. Тищик, а також українських та польських правознавців досліджуваного у роботі періоду, серед яких М. Аллерханд, Р. Вернер, А. Врублевський, С. Голомб, Я. Гуміньський, С. Дністрянський, Ф. Золль, Б. Колодзейський, Х. Конік, М. Лозинський, Е. Маргуліс, Й. Печтах, Є. Познанський та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематики пріоритетних напрямів дисертаційних досліджень згідно з вимогами наказу МВС України від 5 січня 2004 р. № 755 «Про затвердження пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004 – 2009 років» (п. 54), а також наказом МОН України від 25 грудня 2001 р. № 808 «Про

затвердження переліку державної реєстрації та обліку відкритих науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій» (п. 10). Робота виконана в рамках наукової теми державної реєстрації кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ «Методологія вивчення державно-правових явищ; філософія права; стан і перспективи розвитку ОВС України» (державна реєстрація № 0108 V 003648).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження – виявити особливості формування, становлення та розвитку сімейного права міжвоєнної Польщі з урахуванням чинної на той час процедури укладення та розірвання шлюбів, визнання шлюбів недійсними, системи немайнових і майнових прав та обов’язків подружжя, батьків і дітей.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення досліджуваних аспектів цієї проблеми, дисертант намагався розв’язати такі завдання:

1) простежити історичні передумови виникнення, закономірності та особливості функціонування різних систем шлюбно-сімейного права Другої Речі Посполитої;

2) дослідити розвиток міжвоєнного польського сімейного законодавства, встановити специфіку взаємодії та взаємовпливу чинних на території Другої Речі Посполитої різних систем сімейного права та виявити спільні та відмінні риси між ними;

3) окреслити характерні риси основних інститутів сімейного права Другої Речі Посполитої та виявити їх особливості;

4) розкрити поняття, зміст інституту шлюбу, підстави його укладення та припинення;

5) визначити особливості та порядок визнання шлюбу недійсним;

6) проаналізувати особисті немайнові та майнові права і обов’язки подружжя, виокремити особливості їх реалізації;

7) з’ясувати зміст прав та обов’язків батьків і дітей, які виникали із шлюбної та позашлюбної спорідненості;

8) вивчити відповідні архівні матеріали, щодо досліджуваної теми, в тому числі й шлюбно-сімейні справи.

Об'єктом дисертаційного дослідження – шлюбно-сімейні правовідносини, що формувалися у Другій Речі Посполитій на основі різних джерел праува

Предметом дослідження – історико-правові закономірності та особливості становлення, функціонування та розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої (з 1918 до 1939 рр.).

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження формувалася як система різних наукових методів пізнання історико-правових, загально-історичних і соціально-наукових явищ. Фундаментальним підґрунтям дослідження став діалектичний метод, який сприяв розгляду тенденцій розвитку сімейного законодавства Другої Речі Посполитої (підрозділ 2.1).

У процесі роботи також застосовано загальнонаукові, зокрема функціональний, та спеціально-юридичні (історико-правовий, порівняльно-правовий) методи. Історико-правовий метод дав змогу показати еволюцію різних систем шлюбно-сімейного права Другої Речі Посполитої, передусім це стосується форми укладення шлюбів та допустимості розлучень (підрозділи 3.1, 3.2). Порівняльно-правовий метод дав змогу зробити аналіз практики застосування різних шлюбно-сімейних норм міжвоєнної Польщі в окремих регіонах держави, а формально-юридичний – вивчити особливості досліджуваних нормативно-правових актів (підрозділ 2.2).

У цій системі особливе місце посідають традиційні для української науки історії держави і права історико-правовий та порівняльно-правовий методи. Саме вони забезпечили комплексність і порівняльний характер дослідження, дали змогу охарактеризувати становлення і розвиток сімейного права, встановити історичність юридичних явищ, сформулювати та дослідити загальне і конкретне у шлюбно-сімейних правовідносинах Другої Речі Посполитої.

У процесі роботи використано загальнонаукові прийоми логічного методу, такі як: дедукції (із загальних положень виводимо часткові) та індукції (за частковими фактами і явищами встановлюємо загальні принципи і закони). У цьому дослідженні послідовно використовуємо метод індукції, оскільки зібраний матеріал, що аналізується, потребує систематичного і послідовного узагальнення, тому особливу роль відведено аналізу (конкретне явище розчленовуємо на складові частини, наприклад процес укладення шлюбу – на його складові: заручини, передшлюбні обітниці, складення акту цивільного стану) та синтезу інформації (аналізуємо окремі інститути: укладення, розірвання шлюбу, права та обов'язки подружжя, на основі яких характеризуємо сімейне право в цілому). При аналізі процесу розірвання шлюбу та визнання шлюбу недійсним виникає потреба в опрацюванні конкретних судових справ, для цього й проаналізовано 51 архівну справу. На основі досліджених фактів виокремлюємо головне – шлюбно-сімейне право міжвоєнної Польщі характеризувалося розмаїттям діючих на той час попередніх систем сімейного законодавства відповідно до об'єднаних територій.

Структурний метод використано для відображення взаємозв'язків окремих норм сімейного права міжвоєнної Польщі, тобто для виявлення взаємодії та взаємовпливу чинних нормативно-правових актів.

У процесі дослідження було застосовано й спеціально-наукові методи, зокрема такі, як історичний, елементи соціологічного, статистичного.

Історичний метод дає можливість визначити історичні умови становлення і розвитку сімейного права та прийняття нормативних актів, що регламентують сімейні відносини.

Статистичний метод забезпечив належну обробку різноманітних джерел інформації, зокрема архівних матеріалів (розділ 3).

У роботі також використано соціологічний метод, який сприяв розкриттю суспільних умов, що допомагали реалізувати суспільні норми

щодо впровадження сімейного права на території міжвоєнної Польщі (підрозділи 2.1, 3.1).

Метод тлумачення права автор застосували при характеристиці та аналізі чинних нормативно-правових актів у міжвоєнній Польщі.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці історико-правовим дослідженням становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої у 1918 – 1939 рр. Висвітлено низку невідомих або недостатньо вивчених аспектів сімейного законодавства та тих питань, які пов'язані із становленням і розвитком сімейного права міжвоєнної Польщі. Новизна зумовлена і вивченням архівних матеріалів, що до цього часу не були досліджені. Загалом проаналізовано 71 архівна справа, з них – 51 судова справа.

У результаті проведеного аналізу *уперше* з'ясовано, що:

– система сімейного права Другої Речі Посполитої, її зміст мали особливості перехідного (змішаного) характеру і тенденцію до розвитку в якості національної правової системи ;

– обґрунтовано, що розвиток системи сімейного права Другої Речі Посполитої був тривалим у часі відновлення її державності та дією багатовікової європейської традиції;

– сімейне право Другої Речі Посполитої мало суперечливий характер, зумовлений особливостями сімейного законодавства та відмінностями шлюбно-сімейних відносин у різних регіонах країни, проте зберегло можливості для розвитку і систематизації на основі християнської традиції регулювання сімейних відносин;

– часті зміни та доповнення шлюбно-сімейного законодавства як слухні, з огляду на суспільні потреби, так і ті, що суперечили правовим нормам і засадам чинних законів, кодексів, до деякої міри дезорганізували їх застосування, посилювали внутрішні суперечності між правом і законом, між структурними елементами, між стабільністю та динамічністю;

– інтерпретація пам'яток права та правової інформації, аналіз низки архівних судових справ дали можливість показати доволі повну картину становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої.

Набули подальшого розвитку положення про те, що:

– еволюція наукових правових уявлень в Другій Речі Посполитій полягала в усвідомленні необхідності виокремлення шлюбно-сімейних відносин в окрему галузь правового регулювання;

– тогочасне сімейне право у найбільшій мірі відображало перехідний характер правової системи Другої Речі Посполитої, оскільки містило норми різних національних правових систем, сформованих у певний історичний час, у конкретному регіоні, з конкретними національними особливостями, у суспільствах з різними шлюбно-сімейними звичаями, віруваннями, різними видами джерел права;

– правові засади регулювання шлюбно-сімейних відносин міжвоєнної Польщі були пов'язані з існуванням елементів п'ятьох відмінних правових систем (австрійської, німецької, угорської, російської та польської);

– існувала відмінність основних форм укладення та розірвання шлюбу (передусім церковної та світської) у різних місцевостях Другої Речі Посполитої;

– права та обов'язки батька та матері стосовно шлюбних і позашлюбних дітей виникали внаслідок встановлення їх спорідненості;

по-новому:

– подано характеристику основних інститутів, особливостей та окремих норм польського сімейного права на основі аналізу чинного на той час законодавства та архівних матеріалів;

– здійснено аналіз ряду окремих архівних справ про розлучення, сепарацію, визнання шлюбу недійсним, розглянутих Стрийським та Краківським окружними судами у міжвоєнний період, а також про укладення шлюбних договорів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки та основні теоретичні положення дисертації, заповнюючи існуючі прогалини у вітчизняній історико-правовій науці, поглиблюють знання із проблем становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої. Сформовані й обґрунтовані у дослідженні висновки і пропозиції становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес. Матеріали роботи можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях Польської держави, а також при вдосконаленні сімейного права України; крім того, їх можна застосовувати у навчальному процесі під час викладання курсів «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права України», «Сімейне право», у процесі підготовки підручників, навчальних посібників, а також під час керівництва науковими роботами різного кваліфікаційного рівня.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та положення дисертації були обговорені на *засіданнях кафедри* теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ упродовж 2005 – 2009 рр. Матеріали дослідження висвітлювались у доповідях здобувача на науково-практичних конференціях різного рівня: *конференціях молодих дослідників* – Другій звітній науковій конференції аспірантів (ад'юнктів) Львівського державного університету внутрішніх справ «Державотворення і правотворення в Україні: проблеми та перспективи» (Львів, 2008) і П'ятій Всеукраїнській науковій конференції правників-початківців «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (Одеса–Львів, 2008); всеукраїнських конференціях – «Право на приватність: тенденції та перспективи» (Львів, 2008) і «Актуальні проблеми правового захисту суб'єктивних прав та свобод особи в умовах формування громадянського суспільства та становлення правової держави» (Львів, 2007), а також на *міжнародній конференції* «Україна та Польща у вимірі незалежності (1918 – 1939 рр.)» (Львів, 2008).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено у семи статтях, опублікованих у фахових виданнях України та п'яти працях, опублікованих у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається із: вступу, чотирьох розділів, які об'єднують шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

Повний обсяг дисертації становить 214 сторінок, з них 33 сторінки займає список використаних джерел (383 найменування).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Політична історія Другої Речі Посполитої у повному обсязі висвітлена у багатотомних виданнях, монографіях, численних наукових статтях, збірниках статистичних матеріалів. До того, ж ці видання були опубліковані не лише польською, а й німецькою, угорською, англійською, російською та українською мовами. У багатьох сферах політичного, економічного та культурного життя були досліджені окремі регіони Польщі, які до 1918 р. входили до складу різних держав – Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Однак питання становлення і розвитку сімейного права, укладення та розірвання шлюбу, правових відносин між подружжям, батьками та дітьми проаналізовані та вивчені, на нашу думку, недостатньо ретельно. Тому на цьому аспекті необхідно зосередити особливу увагу, залучаючи до аналітичного розгляду як відомі, так і маловідомі джерела.

Здійснюючи характеристику використаних джерел по темі дослідження, автор обрала проблемний підхід, подаючи спочатку – опис джерел з історії польської держави – Другої Речі Посполитої, наступний – польського права в цілому і сімейного зокрема, в подальшому – основних інститутів польського сімейного права (шлюб, розлучення, сепарація, права та обов'язки подружжя, батьків і дітей), і наостанок – вказано дослідження архівних матеріалів.

Вочевидь, що розуміння основних концепцій, понять та закономірностей системи сучасного шлюбно-сімейного права України без глибокого історичного екскурсу є неможливим, оскільки процес пізнання здійснюється саме від докладного знання минулого до його проектування на сучасне, а відтак, і вдосконалення у майбутньому. Правова система послідовно враховує часовий чинник. Це означає, що право не може ігнорувати тривалість певної юридичної ситуації, не може не вдаватися до врегулювання або організації відповідних відносин між історичним часом і структурними елементами сучасного юридичного життя. Не можна зрозуміти діюче право, не зіставивши його з

попереднім правом, не можна трактувати конкретні юридичні ситуації, не з'ясувавши їхні історичні корені і не передбачивши їхні наслідки, тобто стосунки між часом і правом зачіпають одночасно аналіз права в часі і місце часу в праві.

Використані джерела можна поділити на кілька умовних груп: а) нормативно-правові акти; б) наукові праці, які стосуються досліджуваного періоду; в) матеріали судової практики; г) періодичні видання; г) архівні матеріали.

За часів існування Другої Речі Посполитої основною формою опублікування законодавчих актів був збірник законів. Таке видання мало назву Збірник законів Речі Посполитої Польської – *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Збірник законів). У ньому були опубліковані закони, рішення уряду, укази президента, міжнародні угоди, підзаконні нормативні акти окремих міністерств. Збірник законів виходив з 1919 р. та видавався наприкінці кожного року протягом всього існування Другої Речі Посполитої, а також після Другої світової війни [6–13].

Шлюбно-сімейне законодавство Польщі будувалося і розвивалося не лише на основі кодексів, законів, канонічних норм, а й з урахуванням практики реалізації чинних шлюбно-сімейних норм законодавства розвинутих європейських країн (Франції, Німеччини, Австрії та ін.).

Особливої уваги заслуговують опубліковані законодавчі акти, основні цивільні закони, що діяли на території Другої Речі Посполитої та містили норми як цивільного, так і сімейного права, оскільки сімейне право розглядалося у контексті цивільного, як його підгалузь. До них належать: Австрійський цивільний кодекс 1811 р. зі змінами та доповненнями [27, 231], Німецький цивільний кодекс 1896 р. [15, 229], т. X та т. XI Зводу законів Російської імперії, укладеного 1832 р. [1], Польський цивільний кодекс 1825 р., Положення про шлюб 1836 р. [3], а також Угорський закон про шлюб 1894 р., який характеризується у книзі «Шлюбне право, чинне у регіонах Спіжа і Орави» (*Prawo małżeńskie obowiązujące na Spiszu i Orawie*) [117].

Одним із офіційних видань рішень Верховного суду, а також інших судів, які діяли на території міжвоєнної Польщі, були збірники судових

рішень. Вони не мали сили закону, але, без сумніву, позитивно впливали на вирішення типових цивільних, сімейних та кримінальних справ [17–25].

Під авторством Ю. Макаревича* вийшов друком коментар Польського кримінального кодексу 1932 р. Розділ XXX «Злочини проти шлюбу» (ст.ст. 197, 198), а також розділ XXXI «Злочини проти опіки та контролю» (ст.ст. 199–202) передбачали кримінальні покарання за двоєженство, умисне спричинення недійсності шлюбу, викрадення неповнолітнього проти волі опікуна, ухилення від сплати аліментів і т.д. [218, с. 359–366].

Впровадження єдиного законодавства у сфері сімейного права на теренах Другої Речі Посполитої було важливим чинником для ефективного формування та функціонування цієї галузі. Проекти шлюбно-сімейного кодексу та окремих законів у сфері шлюбно-сімейних правовідносин неодноразово пропонувалися різними авторами для розгляду Кодифікаційної комісії та публікувалися у тогочасних польських виданнях [112, 133, 140, 150, 157, 158, 160, 169].

Так, проект розділу нового Цивільного кодексу Польщі під назвою «Родина», присвячений правовим відносинам батьків та дітей був опрацьований професором С. Голомбом – секретарем підкомісії секції цивільного права у складі Кодифікаційної комісії [158].

Проект нового закону про майнові відносини подружжя був укладений І. Балінським, С. Холевінським, К. Раковецьким [122].

Аналіз української історіографії з цього питання свідчить про те, що вітчизняні вчені значну увагу приділяли політичній, соціально-економічній

---

* Макаревич Юліуш (5.05.1872–20.04.1955) – польський юрист, професор кафедри кримінального права Львівського університету, у 1928 – 1935 рр. – депутат Сейму. У 1893 р. закінчив юридичний факультет Ягеллонського університету, 1894 р. – здобув наукове звання доктор права. 1894 – 1904 рр. – суддя Краківського крайового суду. 1894 – 1897 рр. продовжив навчання у Німеччині та Франції. У 1897 р. здобув наукове звання доктор хабілітаційний. У 1919 р. був головою секції кримінального права Кодифікаційної комісії Другої Речі Посполитої. Був одним із авторів Польського кримінального кодексу 1932 р. Брав участь у міжнародних наукових конгресах, був членом багатьох наукових товариств, в тому числі і Американської академії наук у Бостоні. З 1921 р. – член Варшавського наукового товариства. З 1904 р. і до кінця життя працював на кафедрі кримінального права Львівського університету.

чи культурній історії Польщі і при цьому лише побіжно торкалися проблем сімейного права та його особливостей.

Відродженню і становленню польської держави міжвоєнного періоду присвятили свої праці сучасні українські історики, зокрема такі, як З. Баран [41], Л. Зашкільняк, М. Крикун [58], що відображено у навчальних посібниках. Професори кафедри історії держави, права та політичних і правових учень Львівського національного університету ім. І. Франка В. Кульчицький та Б. Тищик здійснили низку досліджень з історії права України, захопивши й Західну Україну міжвоєнного періоду [67]. Історію держави і права зарубіжних країн, в переліку яких знаходиться і Польща детально описали у своїх працях ще й такі відомі історики права сучасності, як В. Макарчук [72] та М. Страхов [97].

Слід відзначити і роль українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст., які досліджували історію Польщі загалом, і міжвоєнної зокрема, а саме: М. Лозинського [70, 71], А. Врублевського [45], І. Рудницького [92]. Зокрема, праця М. Лозинського «Уваги про українську державність» присвячена визначенню статусу українських земель у складі Республіки Польща у міжвоєнний період.

Низка питань, що стосуються політичного та територіального устрою, відродження та демократизації суспільства, характеристики національних меншин, міжнародної політики Другої Речі Посполитої було висвітлено у працях польських істориків початку ХХ ст., зокрема таких, як С. Старшинський [277], Л. Васілевський [296], В. Стахурський [276], М. Каміньський і М. Захаріас [189], К. Куманецький [201], М. Мажанковська і К. Тичковський [224], В. Добжинський [148]. Питання польської державності аналізує і Є. Роман [265], який висвітлив питання короткочасного існування Другої Речі Посполитої, а також основні політичні, економічні та історичні чинники, що спричинили припинення існування держави.

Проблеми становлення і конституційного розвитку Польської Республіки міжвоєнного періоду розглянула у своєму науковому дослідженні О. Паславська [85].

Чимало досліджень з історії Польщі здійснили сучасні польські науковці: за редакцією Ф. Ришкі 1967 р. був опублікований підручник з історії держави і права Речі Посполитої [173]. Том перший цього видання стосується міжвоєнного періоду існування Другої Речі Посполитої, де висвітлюється питання створення держави, формування та функціонування систем права та законодавства в цілому. Авторами підручників з історії права Польщі є: К. Суйка-Зіелінська [275] та М. Каллас [188]. Велике наукове значення має кількатомне видання з історії Польщі за редакцією Т. Єдруцака [177]. Четвертий том, власне, і присвячений міжвоєнному періоду існування польської держави (1918 – 1939 рр.). Заслуговує на увагу також праця з історії Республіки Польща історика Є. Топольського [289].

Із праць сучасних польських науковців, зокрема Ю. Бардаха*, Б. Леснодорського, М. Пістрчака [42], та російських – Н. Крашенниковой, О. Жидкова [61] та М. Черніловського [105] було розглянуто та використано ті, в яких висвітлено загальні питання політичного розвитку Республіки Польща, оформлення її кордонів, державного та політичного устрою Особливості відродження національної державності та формування суспільно-політичного устрою Другої Речі Посполитої описала у підручнику Л. Алексієвець [38].

Аналіз проблем, пов'язаних із судовою системою Республіки Польща та її впливом на судові системи інших країн тогочасної Європи, здійснила

---

* Бардах Юліуш (нар. 3.11.1914 р. в Одесі) – польський історик права. У 1938 – 1939 рр. – редактор вільнюської газети «Робітник», громадський діяч. З 1943 р. служив у Польському народному війську в СРСР. Закінчив службу у званні полковника. У 1945 – 1947 рр. – військовий аташе посольства Польщі у Москві. Автор праць з історії держави і права стародавньої Литви, польського парламентаризму, порівняльної історії польського права. Професор Варшавського університету, з 1989 р. – член Академії Наук Польщі. Основні праці: «Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku» 1957 р., «Dzieje Sejmu Polskiego» 1993 р., «O dawnej i niedawnej Litwie» 1988 р., «Historia ustroju i prawa polskiego» 1993 р., «Statuty litewskie a prawo przymskie» 1999 р., «Themis a Clio czyli Prawo a historia» 2001 р., «W obiektywie nauki i w lustrze pamięci» 2004 р.

О. Липитчук. Їй належить низка наукових статей із зазначеної проблематики, а також захищена кандидатська дисертація [69].

Кандидатську дисертацію на тему «Територіальний устрій та місцеве самоврядування Республіки Польща», де охоплено історико-правовий матеріал, починаючи з повоєнного періоду і аж до наших часів, захистив М. Марчук [73].

Правовий статус органів місцевого самоврядування на території Західної України у складі Польщі (1918 – 1939 рр.), дослідила у дисертаційній праці О. Юхимюк [109].

Характеристику апарату управління Західною Галичиною у складі Польщі подав у своєму дослідженні Л. Присташ [88].

Система органів самоврядування в Галичині у 1919 – 1939 рр. описана у монографії М. Іваника та С. Кондратюка. У роботі проаналізовано генезу та функціонування нормативно-правової бази територіального самоврядування [59].

Проблемам окремих галузей польського права присвячено багато праць, здебільшого дослідників цієї країни. Проте ці дослідження проводилися у польській державі і в основному стосувалися цивільного, зобов'язального, кримінального права.

При характеристиці майнових відносин подружжя, батьків та дітей були використані окремі положення Зобов'язального кодексу 1933 р. «Kodeks zobowiązań» – підручника, опублікованого з коментарем І. Бассечеса та І. Коркіса [124].

Характеристиці цивільного права Республіки Польща присвятили праці видатні польські правники тогочасного періоду: Ф. Золль* [308–310],

---

* Золль Фридерік молодший (1.02.1865–23.03.1948) – юрист, професор і ректор Ягеллонського університету, член Польської Академії Наук. У 1883 – 1887 рр. навчався на юридичному факультеті Ягеллонського університету. 1887 р. здобув наукову ступінь доктора права. У 1890 – 1890 рр. працював у Міністерстві торгівлі у Відні. 1895 р. здобув наукове звання доктора хабілітаційного та став доцентом кафедри австрійського цивільного права Віденського університету. З 1921 р. – член Варшавського наукового товариства. У 1919 р увійшов до складу Кодифікаційної комісії Другої Речі Посполитої. Здійснював дослідження у сфері речового, авторського, зобов'язального права, а також міжнародного публічного права. Основні праці: «Teorja praw osobistych w zarysie» 1903 р.; «Charakterystyka projektu noweli do kodeksu cywilnego» 1908 р.; «Prawo prywatne austriackie w zarysie» 1921 р.; «Prawo cywilne» 1931 – 1937 рр.

Х. Конік* [153, 154], Я. Гуміньський [166]. Підручник з цивільного права міжвоєнної Польщі видав І. Баліньський [195].

Окремо згадаємо дослідження Ф. Бердовського [127], який видав збірку нормативно-правових актів з коментарем, що стосувалася сфери цивільних правовідносин.

Дослідженням австрійського цивільного, в т.ч. і сімейного, права займався і видатний український правознавець кінця XIX – початку XX ст., академік С. Дністрянський [56]. Значно розширивши предмет регулювання суспільних відносин, він спробував виділити сімейно-правові відносини в окрему галузь права. Ряд досліджень у сфері цивільного права здійснив також В. Яворський**, який подав коментар до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. [185]. Даний матеріал був використаний у роботі, оскільки вищевказаний кодекс був чинним на території Другої Речі Посполитої протягом усього її існування.

Напрями розвитку цивільного права від початку XIX ст. охарактеризував Л. Дуї [150]. Чимало досліджень у сфері цивільного та сімейного права міжвоєнної Польщі здійснив Р. Лонгчампс де Бер'є*** [211, 212].

---

* Конік Хенрик (15.01.1860 – 10.05.1934) – адвокат, публіцист, політик. У 1888 р. закінчив правничий факультет Варшавського університету. Працював помічником відомого польського адвоката Л. Крисінського. Від 1881 р. співпрацював із Варшавською судовою газетою, з 1897 р. – редактор цієї газети. У 1886 р. отримав адвокатську ліцензію. Був одним із засновників Польської партії розвитку (Polskiej Partii Postępowej). Був одним із авторів проекту надання Польському королівству автономії у складі Російської імперії. Після утворення Другої Речі Посполитої став головою Відділу цивільного права Кодифікаційної комісії та відповідав за створення проекту Зобов'язального кодексу. З 1919 р. був викладачем кафедри цивільного права Варшавського університету. У 1929–1930 рр., 1931–1932 рр. – Голова Вищої адвокатської ради.

** Яворський Владислав-Леопольд (10.04.1865–14.07.1930) – польський юрист, політик, професор Ягеллонського університету у м. Кракові. У 1888 р. закінчив правничий факультет цього університету. У 1890–1891 рр. продовжив навчання у Берліні та Парижі. У 1895 р. став доцентом кафедри цивільного права Ягеллонського університету (наукова робота на тему: «Право застави відповідно до австрійського законодавства»), у 1899 р. отримав наукове звання доктора права. Основні праці: «Kodeks cywilny austriacki» 1903–1905 рр., 2 томи; «Prawo cywilne na ziemiach polskich» 1919–1920 рр., 2 томи; «Prawo państwa polskiego» 1919–1921 рр. та ін.

*** Лонгчампс де Бер'є Роман (1883 – 1941) польський правник, фахівець з цивільного права, останній ректор Львівського університету ім. Я. Казимира. У 1901 – 1905 рр. навчався на юридичному факультеті Львівського університету; у 1907 – 1908 рр. – в Берлінському університеті; 1920 р. став професором правничого факультету Львівського університету. У 1920 – 1939 рр. – викладач цивільного права Люблінського католицького університету; у 1923 – 1924 рр., 1929 – 1932 рр. – декан юридичного факультету Львівського університету; у 1934 – 1935 рр., 1937 – 1938 рр. – проректор цього університету; у 1939 – 1941 рр. – ректор. Найбільшим науковим досягненням де Бер'є було складення Зобов'язального кодексу 1933 р. працював у Кодифікаційній комісії Другої Речі Посполитої.

Ряд наукових праць у сфері російського цивільного права були видані російськими юристами-науковцями XIX ст., передусім такими, як: Г. Шершеневич [106], К. Кавелін [62], Д. Мейєр [74], К. Победоносцев [86].

Праця А. Лібескінда дає можливість ознайомитись із особливостями сімейного законодавства, яке діяло на теренах Цешинської Сілезії (регіон у південно-східній Сілезії навколо міста Цешин та Малопольщі (південна і південно-східна частини Польщі у верхів'ях р. Вісли) як складових частин Другої Речі Посполитої [207]. С. Мадеуський подає характеристику цивільного, в т.ч. і сімейного законодавства, що діяло на території Австрії-Угорщини [217]. Характеристика зобов'язального, сімейного та речового права подана у посібнику Е. Мушальського [227].

Чимало польських правників, особливо істориків права кінця XIX – початку XX ст., зокрема такі, як С. Голомб [157, 160], В. Абрахам [112], З. Лісовський [208], А. Акеберг [114], А. Парзевський [236], К. Лютостанський [213], В. Дбаловський [146], С. Буяк-Богуска [140] значну увагу приділили кодифікації сімейного права Другої Речі Посполитої.

Окремі проблеми кодифікації шлюбно-сімейного права висвітлював Є. Ягляр [183]. Крім того, цікавими є монографія та ряд наукових статей С. Біскупського* [130, 131, 133, 134].

Водночас, питання, пов'язані з формуванням та розвитком канонічного сімейного права, розглядали такі польські науковці, як Л. Джероза [54],

---

* Біскупський Стефан (01.04.1895–31.05.1973) – польський католицький священик, професор канонічного права Варшавського університету і Академії католицької теології. У 1912 – 1917 рр. навчався у Вроцлавській духовній семінарії, де і прийняв священицький сан. У 1922 р. закінчив теологічний факультет Варшавського університету і здобув науковий ступінь доктора права (докторська праця «Про нове польське подружнє право»). У 1923 – 1932 рр. префект Комунальної освітницької семінарії у Вроцлаву. З 1926 р. – викладач Духовної семінарії там же. У 1937 р. у Варшавському університеті отримав наступне наукове звання – доктор хабілітаційний (докторська праця «Захисник подружнього зв'язку у канонічному подружньому процесі»). З листопада 1946 р. – професор кафедри теології Варшавського університету, у 1954 – 1966 рр. – завідувач кафедри церковного цивільного права. Основні праці: «O nowe prawo małżeńskie w polsce» 1932 р., «Obrońca węzła w kanonicznym procesie małżeńskim» 1937 р., «Zagadnienie obrońcy węzła małżeńskiego» 1939 р., «Prawo małżeńskie Kościoła rzymskokatolickiego» 1956 – 1960 рр., «Stanowisko proboszcza w świetle prawa kanonicznego» 1966 р.

П.-Р. Віладріх [293], К. Красовський [199], а також отець Е. Штафровський, який підготував підручник для духівництва [252]. Наукову цінність становить і курс церковного права православного віросповідання заслуженого професора Імператорського Московського університету А.С. Павлова [68]. Дане джерело є дотичним до теми дослідження, оскільки до складу міжвоєнної Польщі входили колишні підросійські території, де більшість населення сповідували православ'я.

Дослідження з питань церковного та цивільного шлюбів і розлучень у контексті відносин держави і церкви, рівноправ'я громадян, а також прав подружжя, допустимості розлучень, діяльності церковних судів, становища духівництва, правового статусу різних конфесій, здійснював Бавдовін де Котене [126].

Питання, що стосувалися форми укладення шлюбу, розглядав В. Абрахам [110–113]. М. Аллерханд дослідив проблеми сімейного законодавства, що діяло в регіонах Спіжа й Орави*, а також аналізував вплив рішень церковних судів на колишніх підросійських територіях на правові відносини подружжя, що проживало в інших польських місцевостях [116–118].

На сучасному етапі розвитку історико-правової науки проблему правового становища заміжньої жінки досліджував В. Глиняний. Йому належить низка наукових статей і монографія на цю тему [46, 48–49].

На увагу заслуговує праця А. Хелмуньського [142], який охарактеризував окремі норми сімейного права, що стосувалися можливості укладення та розірвання шлюбу.

Питання, пов'язані із розлученням та визнанням шлюбу недійсним відповідно до усіх чинних на території Республіки Польща цивільних нормативно-правових актів, розглядав львівський адвокат Е. Маргуліс [222].

---

* Територія Спіжа – це історично-польські землі, однак з 1108 р. Спіж належав до Угорщини, у 1412 р. відійшов до Литовського князівства, у 1506 р. – знову до Польщі, 1772 р. опинився у складі Австро-Угорщини і лише після утворення Другої Речі Посполитої був приєднаний до Польщі остаточно. Орава являла собою територію, яка після Першої світової війни увійшла до складу Чехословаччини, крім однієї невеликої частини, приєднаної до Польщі [300, с. 276].

Коментар щодо окремих рішень польських окружних судів та Верховного суду Республіки Польща у справах про розлучення, сепарацію (припинення особистих і майнових відносин подружжя із заборонаю вступати у повторний шлюб), визнання шлюбу недійсним, виплату аліментів, позашлюбне походження дітей подав у своїй праці краківський адвокат міжвоєнного періоду З. Мандел [221].

Дослідження питань розірвання шлюбу (сепарації), визнання шлюбу недійсним, судових витрат у немайнових шлюбно-сімейних справах за часів існування Другої Речі Посполитої здійснює професор кафедри церковного права та віросповідання Ягеллонського університету З. Зажицький [302, 303].

Права та обов'язки позашлюбних дітей відповідно до австрійського законодавства розглядав П. Бурсиньський [141].

Важливим елементом у сфері шлюбно-сімейних правовідносин було віросповідання подружжя. Відповідно до нього відбувалося укладення та розірвання шлюбу. Особливості поділу населення Польщі за видами віросповідання та специфіку розгляду сімейних справ церковними судами описав польський адвокат міжвоєнного періоду Х. Святковський [280, 281].

Джерела канонічного права та роль релігії і церкви у житті польського суспільства охарактеризував С.В. Місевич [75].

Варто також згадати працю відомого історика XIX ст. Й. Пелчтаха «Католицьке шлюбне право з узгодженням із світським правом, яке було обов'язковим в Австрії, Пруссії та Польському Королівстві» (*Prawo małżeńskie katolickie z uzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i w Królestwie Polskim*) [239]. Ця праця маловідома широкому загалу дослідників, оскільки зберігається у бібліотеці Центрального державного історичного архіву України у Львові, доступ до якої обмежений. У ній автор порівнював канонічні норми у сфері шлюбного права із аналогічними світськими нормами щодо процедури укладення шлюбу, перешкод для його укладення, укладення шлюбу між особами різних віросповідань, допустимості розлучень. Вивчення даної праці надало можливість

проаналізувати правові норми діючих на території Другої Речі Посполитої законодавчих актів у сфері сімейного права.

Дотичність до теми дисертаційного дослідження має й праця Б. Шагера [270], де ґрунтовно розкрито процес функціонування та розвитку єврейського шлюбно-сімейного права, адже єврейська громада міжвоєнної Польщі була відокремлена, закрита і суттєво відрізнялася від інших релігійних громад, зокрема християнських. До того ж, євреї користувалися релігійними нормами, закріпленими як у Старому Заповіті Біблії [43], так і у священній книзі – Торі [99]. Автор охарактеризував шлюбні обряди, перешкоди для укладення шлюбу, шлюбний вік, допустимість розлучень, права чоловіка та дружини.

Правові норми чинних на території Другої Речі Посполитої законів, які діяли у сфері сімейного права при розв'язанні конкретних юридичних ситуацій (наприклад, при укладенні шлюбів представниками певних вірувань), містили посилання на головне джерело, що становило основу того чи іншого віросповідання – священну книгу мусульман Коран; для буддистів, синтоїстів – на священні тексти: брахмани, пурани, «закони Ману», «Рамаяну» та інші.

Ряд цікавих досліджень у сфері сімейного права можна знайти у тогочасних польських періодичних виданнях, зокрема часописах та тижневиках, таких як: «Голос адвокатів» («Głos Adwokatów») [155], «Часопис польських адвокатів» («Czasopismo Adwokatów Polskich») [164], «Право» («Prawo») [245], «Часопис ощадних кас» («Czasopismo Kas Oszczędności») [193, 307], «Суд і охорона» (Sąd i Obrona) [284], «Палестра» (Palestra) [278], «Нотаріат-іпотека» (Notariat-Hipoteka) [145, 150], «Голос судівництва» («Głos Sądownictwa») [156].

Польські правники міжвоєнного періоду, розглядаючи певні питання у сфері сімейного права та висвітлюючи їх у періодичних виданнях, торкалися багатьох проблем. Зокрема, порядок укладення шлюбу в залежності від місця проживання подружжя, охарактеризував К. Пшибульовський [258], вплив

рішень церковних судів колишнього Конгресового Королівства на діяльність державних судів розглядав Я. Гвіздоморський [170], проблеми поділу подружньої власності досліджував С. Голомб [159], правове становище позашлюбної дитини охарактеризував Р. Вернер [298], правовий статус заміжньої жінки здійснював Б. Колодзейський [193], різницю між розлученням і сепарацією охарактеризував Є. Познанський [245], порядок примирення у судовому порядку подружжя, яке перебувало у стані сепарації, описував у своїй статті М. Аллерханд [118].

Зауваження та критичні відгуки на проект нового сімейного кодексу подав Я. Хробоні, опублікувавши наукову розвідку у часописі «Судовий огляд» («Przegląd Sądowy») [181].

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані та почасти рукописні неопубліковані матеріали, які зберігаються в Державному архіві Львівської області (далі – ДАЛО), Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (ЦДІА України у Львові), Державному архіві у м. Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie), а також у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України).

Внаслідок тривалої діяльності польських судів як на території Краківського, так і Львівського воєводств нагромадилась чимала кількість шлюбно-сімейних справ, що стосувалися розлучення, сепарації, визнання шлюбу недійсним, виплати аліментів. Переважна їх більшість, зокрема оригінали справ, зосереджена у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові, Державному архіві Львівської області та Державному архіві у Кракові. ЦДІА у Львові зберігає метричні книги запису актів цивільного стану осіб греко-католицького, римо-католицького, єврейського віросповідань [312–317]. Державний архів у Кракові зберігає справи Краківського окружного суду, що стосуються розірвання шлюбу шляхом розлучення та сепарації, визнання шлюбу недійсним, справи щодо виплати аліментів [327–368]. У процесі дослідження було проаналізовано 41

архівну справу. Було досліджено також інші правові документи, зокрема шлюбні договори, посвідчені нотаріусами, передусім такими, як Т. Старжевський [369–371], Я. Муціньський [372], Б. Пайор [373–377], Т. Роттер [378–382]. Усього було досліджено 14 шлюбних договорів. Судові справи, що стосуються в основному сепарації, було знайдено у ДАЛО. У фонді Стрийського окружного суду вдалося проаналізувати лише дев'ять таких справ [318–326]. Фонд Львівського окружного суду та повітових судів, зокрема Золочівського, Глинянського, Бродівського, Немирівського, Белзького, Бібрського, дослідити не виявилось можливим внаслідок їх непорядкованості.

Перелічені вище дослідження польських учених та юристів-практиків мають важливе значення передусім з огляду на опрацьований фактичний матеріал. Однак, майже всі вони стосуються загальних або вузьких питань щодо становлення і розвитку правової системи міжвоєнної Польщі загалом. Питання, що стосуються безпосередньо становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої, описані лише в загальних рисах. Практично залишилась невивченою проблема узгодження функціонування норм сімейного права різних правових систем, що зберігалися і були чинними в окремих регіонах.

Отже, попередні дослідження науковців лише побіжно і фрагментарно торкалися проблем регулювання суспільних відносин у сфері сімейного права Польщі міжвоєнного періоду.

Все це дало можливість авторові подати доволі цілісну картину становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої, висвітлити невідомі або маловідомі аспекти у цій особливій сфері суспільного життя та правового регулювання, показати значний вплив канонічного права на світське.

Саме тому завдання роботи полягало у проведенні ґрунтовного аналізу нормативно-правових актів у сфері сімейного права Другої Речі Посполитої, у вивченні, опрацьованні і узагальненні цінного історико-правового досвіду, а

також з'ясуванні можливостей його використання у вдосконаленні механізму правового регулювання сімейних відносин в Україні.

Аналітичне опрацювання великої кількості різноманітних джерел, архівних документів та матеріалів дало можливість відтворити картину становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої, висвітлити певні аспекти співіснування кількох законодавчих систем у цій важливій сфері суспільного життя та правового регулювання. Автор дослідила ступінь впливу тих чи інших норм різних систем сімейного права на укладення чи розірвання шлюбу, регулювання особистих немайнових та майнових відносин подружжя, батьків та дітей.

При ознайомленні з фондами наукової бібліотеки Ягеллонського університету було досліджено праці науковців, здебільшого юристів міжвоєнної Польщі, що працювали у сфері сімейного права, невідомих широкому загалу українських вчених.

Вивчення фондів ДАЛО, ЦДІА, Державного архіву Кракова, дало можливість здійснити глибокий аналіз сімейного законодавства міжвоєнної Польщі. У дослідженні наведено приклади із судових справ про розлучення, сепарацію, визнання шлюбу недійсним, виплату аліментів, а також приклади із метричних книг щодо укладення шлюбу та зміну віросповідання з реєстру єврейських громад на території Польщі та з інших архівних документів.

Загалом опрацьовані джерела, головним чином архівні документи, спеціальна загально-історична та історико-правова література склали потужну базу для глибокого наукового дослідження сімейного права Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.).

Висновки до Розділу 1.

Виходячи із вищенаведеного, можемо зазначити, що у перебігу опрацювання великої кількості, в основному, національної та польської літератури до теми дослідження автором були виявлені маловідомі історикам та історикам права наукові джерела, які зберігаються не лише у фондах

наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України, бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, а й Ягеллонського університету.

Зокрема, праці польських науковців кінця XIX – початку XX ст., які були досліджені у бібліотеці Ягеллонського університету, присвячені лише загальному опису функціонування окремих систем сімейного права на території Другої Речі Посполитої.

Матеріали судових справ, які містяться в архівах Львова та Кракова, досліджувались автором уперше, вони представлені рукописами і раніше не аналізувалися у спеціальній літературі.

Комплексне і критичне використання документального матеріалу дало змогу не лише простежити основні напрями і особливості шлюбно-сімейного законодавства Другої Речі Посполитої, а й показати особливості становлення і розвитку основних інститутів сімейного права як підгалузі цивільного права, питання укладення та розірвання шлюбу, визнання його недійсним, майнових та особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, батьків і дітей, тощо.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ПРАВА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

2.1. Формування державно-правового устрою Другої Речі Посполитої.

Із крахом усіх трьох імперій – учасників поділів Першої Речі Посполитої – для польського народу виник сприятливий момент, коли сподівання на державність ставали реальністю. Варто нагадати, що більшість польських політичних діячів у своїх програмах, присвячених відновленню державності, звертались до традицій великої держави, яка існувала в XVII – XVIII ст.ст. Однак не було враховано, що ситуація у Східній Європі початку XX ст. була зовсім іншою, ніж у кінці XVIII сторіччя. Тому було виявлено значні диспропорції між сподіваннями і планами польських політичних сил, з одного боку, і можливостями для їх реалізації – з іншого.

З давніх часів поляки очікували на велику війну, до якої закликав відомий поет А. Міцкевич і яка повинна була скасувати систему, що існувала у тогочасній Європі, засновану Віденським конгресом (1815 р.). Але значна частина правлячих еліт Європи була схильна задовольнитися автономією Польського Королівства у складі Росії або пропонувала об'єднання із Галичиною під опікою когось із Габсбургів. Відродження польської державності пов'язували з орієнтацією на одну із держав, що свого часу розділили країну, або на допомогу західних держав [42, с. 401–402].

Перша світова війна спричинила ситуацію, у якій держави, що брали участь у поділах Першої Речі Посполитої – Австрія, Пруссія, Росія, на початку XX ст. опинилися у ворожих таборах. Цей факт пробуджував у польських політичних колах надію на відродження державності, а отже, в умовах, що склалися, необхідно було знайти потенційну опору для реалізації своїх сподівань.

«Ідея польської державності вимагає негайного охоплення приєднаних територій. Автономія Польського Королівства спирається на засади власної державності, яка найближчим часом повинна була дійти до вирішення питання

про приєднані німецькі, австрійські та російські території» – писав видатний польський політичний діяч, історик Й. Бохушевич [96, с. 4].

Відродження незалежної Польської держави 1918 р. – Другої Речі Посполитої – розпочалося із завершення німецької та австрійської окупації на землях Польського Конгресового Королівства (існувало у 1815 – 1916 рр. як польська автономія у складі Російської імперії) внаслідок збройного повстання народу. Одночасно відбулося припинення діяльності австрійського уряду в Галичині. У перших числах листопада 1918 р. було припинено австрійсько-угорську окупацію, 11 листопада поляки припинили німецьку окупацію, приступивши до роззброєння німецької армії. Цього ж дня з поверненням військового командувача Ю. Пілсудського* із Магдебургу, утворився осередок новоствореної держави у Варшаві [269, с. 16].

Серед провідних політичних партій Польщі вирізнялися дві основні, які мали різні політичні погляди. Прихильники першої пов'язували розвиток і майбутнє польської держави з Росією, а отже, з Антантою. Ця концепція була сформульована ідеологом Національно-демократичної партії (створена 1897 р.) Р. Дмовським**.

---

* Юзеф Пілсудський (1867 – 1935) – видатний польський політичний діяч. Народився у с. Зулово на Віленщині (Литва) у шляхетській родині. У 1885 р. закінчив Віленську гімназію, згодом навчався на медичному факультеті Харківського та Віденського університетів. У 1892 р. приєднався до соціалістичного підпілля, став активним діячем Польської соціалістичної партії. Під час революції 1905 – 1907 рр. у Росії керував бойовими групами, що займалися проведенням терористичних акцій, визволенням політичних в'язнів, вишколенням нових бойовиків для боротьби проти імперського режиму та за незалежність Польщі. У 1908 р. заснував у Галичині Союз активної боротьби. На початку 1910-х рр. був обраний головним комендантом Тимчасової комісії організації боротьби за незалежність Польщі. У роки Першої світової війни 1914 – 1918 рр. командував поляками у складі австрійської армії на Східному фронті. У квітні 1920 р. став першим маршалом Польщі. 31.05.1926 р. обраний президентом Польщі, з 1926 р. – Головний інспектор Збройних сил Польщі, в 1926 – 1928 рр. і з 1930 р. – прем'єр-міністр Польщі.

** Роман Дмовський (1864 – 1939). Один із засновників і керівників Національно-демократичної партії, її теоретик, письменник, публіцист, головний ідеолог польських забезпечених верств. Народився у Варшаві в сім'ї дрібного підприємця. Випускник Варшавського університету, був організатором студентських демонстрацій, за що йому було заборонено проживати у Польському Королівстві. Оселився у Галичині, де видавав журнал «Пшегльонд вшехпольські», який поширював у польському суспільстві націоналістичну ідеологію. У 1914 р. очолив Польський національний комітет, у 1917 р. – однойменний комітет у Парижі.

Розкриваючи концепцію відродження Польщі у книзі «Німеччина, Росія і Польська держава» (1908 р.), Р. Дмовський виходив з тих міркувань, що головним і найнебезпечнішим ворогом польського народу є Німеччина, і тільки спираючись на могутню слов'янську Росію, польський народ зможе чинити опір німецькій агресії. Водночас, на думку Р. Дмовського, ця опора створювала реальний шанс для об'єднання усіх польських земель в єдиній державі. Політичний табір, пов'язаний із центральними державами, формувався у Галичині. Напередодні Першої світової війни тут діяла Комісія об'єднаних партій незалежності, яка підтримувала засновану Ю. Пілсудським та його прихильниками військову організацію – Стрілецький Союз [41, с. 3–5].

Проте, обидві зазначені напрями діяльності виявилися мало продуктивними, оскільки Перша світова війна закінчилась без прийняття державами-окупантами будь-якого рішення, що стосувалося польського питання. Щодо Р. Дмовського, то у 1915 р. він виїхав на захід, а Ю. Пілсудський у липні 1916 р. подав у відставку.

У польському суспільстві були і прихильники світової соціалістичної революції. Цю концепцію представляли діячі робітничого руху, з партії Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) та лівого крила Польської соціалістичної партії (ПСП – лівиці). Вони виступали проти участі у війні і ставили за мету революційне перетворення всієї Європи, пропагуючи створення Європейської Республіки Рад [55, с. 98-100].

Супротивники у Першій світовій війні, зокрема Німеччина і Австро-Угорщина, з одного боку, і Росія – з іншого, намагалися розв'язати польське питання відповідно до своїх політичних і стратегічних інтересів. Два табори польської керівної верхівки (буржуазія – орієнтувалась на Антанту і Росію, аристократія – на Німеччину і Австро-Угорщину) уявляли майбутню Польщу як монархію на чолі з династією Романових або Гогенцолернів чи Габсбургів. За цими планами західні польські землі повинні були залишитись в межах Німеччини і Австро-Угорщини, а новоутворена польська держава повинна була отримати компенсацію за рахунок України та Білорусії [77, с. 149].

Жодна з великих країн не була зацікавлена у відновленні Польської держави. Проте гасла із закликом до незалежності, відповідно застосовані і реалізовані, могли серйозно вплинути на руйнування із середини центральних держав із їх багатонаціональною структурою. Наступним кроком у спробі отримати незалежність було складення так званого Акта від 5 листопада 1916 р., відомого як «Акт двох імператорів», у якому імператори Німеччини та Австрії Вільгельм II та Франц-Йосиф I оголосили про створення Польського Королівства, залежного від Австрії та Німеччини та зобов'язаного служити останнім. Це і спровокувало Антанту до вирішення польського питання. Зазначений акт не уточнював ані кордонів польської держави, ані системи управління в Королівстві (крім закріплення монархічної форми правління) [267, с. 210–212].

Першим законодавчим органом проголошеного Королівства стала Тимчасова Державна Рада (ТДР), яка була створена 1916 р. варшавським і люблінським генерал-губернаторами, але вже у серпні 1917 р. внаслідок непорозуміння із державами-окупантами ТДР подала у відставку [55, с. 141].

28 серпня 1917 р. за ініціативи Тимчасової Ради Польського Королівства виник перший проект Конституції Польської держави. В умовах окупації і серед невизначених перспектив незалежності держави Комісія запроектувала монархічну форму держави, оскільки у лютому 1917 р. усі її члени були переконані, що у зв'язку з історичним державним укладом, характером народу, політичною невизначеністю та панівним порядком такий державно-політичний лад буде для Польщі найкращим. Законодавча влада повинна була зосереджуватись у руках монарха та двопалатного парламенту. Це означало, що жоден закон не міг бути виданий без згоди парламенту (ст. 86 проекту Конституції). Монарх мав право санкції та *промульгації* (лат – *promulgatio* – оголошення, обнародування) законів [198, с. 87–89].

Наступним аналогом верховної влади у Королівстві була Регентська рада, створена у вересні 1917 р., яка повинна була виконувати функції дорадчого органу з моменту коронування нового монарха.

Аналогом законодавчої влади слугувала Державна рада, створена згідно з декретом Регентської ради у лютому 1918 р. Однак, Державна Рада не відіграла значної ролі у розбудові незалежного Королівства і 7 жовтня 1918 р. її діяльність була припинена.

Активну діяльність розгорнув лідер Націонал-демократичної партії Польщі Р. Дмовський, який мав зустрічі з урядовими особами Франції, Великобританії, Італії, пропагуючи ідею самостійної Польщі. У березні 1917 р. він надіслав керівникам країн Антанти меморандум, в якому домагався згоди на створення незалежної Польщі до складу якої входили землі Галичини, Волині, Польського Королівства, Верхньої Сілезії, Познанщини, Помор'я, Вармії та Мазур, Віленщини та частини Західної Білорусії. Однією з перших на цю пропозицію відгукнулася Франція. Сильна Польща їй була потрібна, з одного боку, як перешкода на шляху поширення більшовицьких революційних ідей, а з іншого – як союзник у боротьбі з переможеною, але все ще небезпечною для Франції Німеччиною. У червні 1917 р. французький уряд підтримав створення на своїй території польської армії [58, с. 138].

Отже, інтерес до польського питання почали виявляти і західні держави (Франція, Великобританія, Італія), які ще на початку війни вважали Польщу внутрішньою проблемою держав-учасників поділів Першої Речі Посполитої. Восени 1918 р. у Польщі виникло кілька органів, що намагалися перехопити владу з рук окупантів. Зокрема, у Кракові 28 жовтня т.р. було створено Польську ліквідаційну комісію, що складалась із представників польських партій, що діяли у Галичині [242, с. 98].

Наступним кроком на шляху надання Польщі незалежності стала декларація прем'єр-міністрів Франції, Великобританії та Італії від

13 червня 1918 р., в якій вони засвідчили утворення незалежної і об'єднаної Польщі з доступом до моря [266, с. 43–48].

7 жовтня 1918 р. Регентська рада звернулася з маніфестом до польського народу. У маніфесті було викладено принципи незалежності Польщі, що базувалися на пункті тринадцятому програми В. Вільсона*.

Польська армія добровольців, сформована у Франції 4 червня 1917 р., була визнана легальною армією, такою, що воює на боці французів, а у листопаді Польща отримала визнання серед інших коаліційних держав Європи. Польський Народний Комітет у Парижі був визнаний Францією, Великобританією, Італією та США як офіційний представницький орган Польщі – відповідно 20 вересня 1917 р., 15 жовтня 1917 р., 30 жовтня 1917 р., 10 листопада 1917 р. – та отримав право контролю над армією [277, с. 3–4].

Ще один осередок польської влади виник у Познані – Рада Людова. У ніч на 7 листопада 1917 р. у Любліні соціалісти і людовці (Польське стронніцтво людове «Визволене») на чолі з галицьким соціалістом І. Дашинським створили Тимчасовий народний уряд Польської Республіки. У той же день був прийнятий маніфест, що проголошував республіканський характер держави: «Польська держава, охоплюючи собою всі землі, на яких проживає польське населення з власним морським узбережжям, має становити на всі часи Польську Народну Республіку, першого Президента якої обере Законодавчий Сейм». Маніфест оголошував демократичні свободи, восьмигодинний робочий день, націоналізацію лісів, найважливіших галузей промисловості, впровадження загальної безоплатної

---

* 5 січня 1918 р. президент США В. Вільсон у щорічному посланні до Конгресу виголосив програму мирного врегулювання ситуації в Європі після закінчення війни, яка складалася із 14 пунктів. У них якраз і йшлося про право націй на самовизначення. Це право мало бути застосоване насамперед до імперії Габсбургів – Австро-Угорщини. Зокрема, десятий пункт проголошував: «Народи Австро-Угорщини, місце яких в Лізі Націй ми хочемо бачити охороненим і забезпеченим, повинні одержати найширшу можливість атономного розвитку». Тринадцятий пункт американської програми торкався Польщі: «Повинна бути створена незалежна Польська держава, яка має включити в себе всі території з безспірно польським населенням, якому повинен бути забезпечений вільний і надійний доступ до моря, а політична і економічна незалежність якої, так само як і територіальна цілісність, повинні бути гарантовані міжнародним договором».

освіти. Загалом, це була найбільш радикальна суспільно-політична програма, яку сформулювала лівиця польської демократії [242, с. 98].

11 листопада 1918 р. Регентська рада як формально вищий орган правління передала у руки Ю. Пілсудського владу над армією, а 14 листопада т.р. – всю владу в країні і припинила свою діяльність. Одночасно Ю. Пілсудський прийняв відставку Люблінського уряду і таким чином став главою держави.

16 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський скерував до всіх держав і урядів відозву про утворення незалежної польської держави, що «охоплює усі землі об'єднаної Польщі». 18 листопада він призначив прем'єр-міністром А. Морачевського і затвердив уряд, до якого увійшли соціалісти, людовці та безпартійні. 22 листопада 1918 р. уряд видав декрет про вищі органи влади [58, с. 145].

Гасла Люблінського маніфесту підтвердив новий вищевказаний уряд (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) у декларації від 21 листопада 1918 р. Уряд А. Морачевського у політичних колах Європи називали народним і робітничим, оскільки він був сформований із представників незалежних «лівих» партій. Він декретував деякі заходи соціальної сфери (захист трудових прав громадян, право на відпочинок, на соціальне забезпечення), раніше проголошені у Любліні. Повідомивши про розпуск Регентської ради, маніфест Люблінського уряду оголосив Польщу народною республікою із вищим законодавчим органом, який обирався на основі загального, рівного, прямого, пропорційного виборчого права і політичних свобод. Було заявлено про намір здійснити націоналізацію важливих галузей економіки і великої земельної власності, провести аграрну реформу, реорганізувати аграрну систему і освіту, запровадити восьмигодинний робочий день і розвивати соціальне законодавство. Багатьом полякам ця програма вважалася гідним завершенням їх національно-визвольної боротьби [237, с. 192].

22 листопада 1918 р. уряд А. Морачевського видав декрет «Про верховну представницьку владу Польської Республіки», який фактично

становив тимчасову конституційну основу незалежної демократичної держави і в якому Польща проголошувалася республікою. Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в державі як Тимчасовий Начальник держави, який обіймав і посаду Верховного головнокомандувача польських військ. Начальник держави набував диктаторських повноважень: формував і розпускав уряд, затверджував запропоновані урядом проекти законів, державний бюджет республіки тощо [41, с. 10–11; 198, с. 32–34].

Отже, Начальник держави був першим суверенним владним керівником, уповноваженим народом, який поєднав у своїх руках законодавчу і виконавчу владу. Такий стан речей найбільше відповідав тогочасній політичній ситуації в країні та світі. Політично, економічно та духовно роз'єднане тогочасне польське суспільство потребувало консолідуючого й авторитетного центру державної влади, та вольового, харизматичного політичного лідера, яким і був Ю. Пілсудський. Цими надзвичайними повноваженнями він міг користуватися аж до скликання законодавчого Сейму, тому визначений декретом політичний устрій мав тимчасовий характер [138, с. 78–90].

28 листопада 1918 р. був опублікований декрет про виборчий закон і на 26 січня 1919 р. було призначено вибори до Сейму. Вибори проголошувались загальними, рівними, прямими, пропорційними і здійснювалися шляхом таємного голосування. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд із країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції, як, наприклад, Великобританія, Франція [269 с. 16–17].

20 лютого 1919 р. Сейм Польщі прийняв Малу Конституцію, тобто тимчасові основи діяльності держави, тим самим припинивши дію декрету про виборчий закон. Вона встановлювала основні засади політичного устрою держави та залишала в силі повноваження Ю.Пілсудського як Начальника держави аж до прийняття Конституції відродженої Польщі 17 березня 1921 р. Березнева Конституція базувалася на кращих зразках конституцій європейських країн, зокрема, за основу було взято французьку конституцію,

в якій було передбачено двопалатний парламент, обрання президента держави Сеймом та Сенатом строком на сім років, політична відповідальність кабінету міністрів перед Сеймом і т.д. [175, с. 422–431].

Березнева Конституція 1921 р., яка була прийнята Сеймом, складалася із семи розділів: 1) Республіка Польща; 2) законодавча влада; 3) виконавча влада; 4) судова влада; 5) загальні права і обов'язки; 6) загальні положення; 7) перехідні положення [16].

У першому розділі Конституції зазначалося, що держава Польща є Республікою; виборними органами у законодавчій сфері є Сейм та Сенат, представником виконавчої влади – Президент Речі Посполитої з відповідними міністрами, представником судової влади – незалежні суди [16, с. 6]. Начальник держави є «представником держави і вищим виконавцем постанов Сейму з громадських та військових питань». Сейм мав виключне право затверджувати закони. Водночас, компетенція Начальника держави була значно обмежена. Він, як і уряд, був відповідальним перед Сеймом. Кожний його державний акт повинен бути скріплений підписом відповідного міністра, тобто діяло правило контрастигнації. За погодженням із Сеймом, Начальник держави призначав уряд. Начальник держави представляв Польщу на міжнародній арені. Сейм затвердив тимчасові принципи функціонування держави, за якими представниками виконавчої влади були Начальник держави разом з урядом [266, с. 21]. Таким чином, повноваження Начальника держави були дещо обмежені такою системою державного правління, в якій Сейм був найвищим органом влади і мав вирішальний голос.

Отже, до законодавчих органів належали Сейм та Сенат, що обиралися на п'ять років шляхом загальних, рівних, безпосередніх, таємних, пропорційних виборів громадянами, які досягли двадцяти одного року (Сейм) та тридцяти років (Сенат). Сейм керував Вищою Контрольною Державною Палатою [42, с. 427–428].

Уряд також мав право законодавчої ініціативи. Виконавча влада належала Президентові – Начальнику держави та урядові. Вибори Президента здійснювалися Народною громадою, яка складалася з членів Сейму та Сенату раз на сім років. Президент мав право розпуску Сейму, але лише за згодою 3/5 частини сенаторів. Отже, функції Президента були дещо обмежені. Уряд був відповідальний перед Сеймом, проте вотум недовіри до одного міністра не передбачав відставки всього кабінету. Судова система працювала за принципом незалежності суддів. Був створений Вищий адміністративний трибунал, який вирішував питання узгодження адміністративних актів із конституцією [266, с. 31]. Окреме місце в Конституції займали права національних меншин, які становили близько 1/3 населення країни. Основний закон закріплював право збереження національної самобутності, розвитку мови і культури. У межах самоврядування передбачалось існування автономних структур національних меншин [41, с. 46]. Насправді, на жаль, за часів існування Другої Речі Посполитої відбувалося гноблення та ополячення національних меншин, зокрема українців.

Однак на практиці Начальник держави володів більшими повноваженнями, ніж це було передбачено законодавством. Членів уряду мав призначати Начальник держави за погодженням із Сеймом, проте в конституції чітко не вказувалося, в який саме спосіб. З цього приводу виникали непорозуміння щодо призначення на міністерські посади. Так, Ю. Пілсудський призначив військовим міністром Ю. Лесневського лише за згодою маршалка (глави) Сейму, а інші члени Сейму мовчазно погодились із цим призначенням. Без згоди Сейму відбулася відставка уряду А. Поніковського та призначення прем'єром А. Словінського, щоб не допустити на цю посаду сілезького політичного діяча В. Корфанти [267, с. 148–152].

Великим досягненням Березневої Конституції 1921 р. стало розширення кола прав громадян. Зокрема, до політичних прав громадян належали активне

і пасивне виборче право, право формувати Сейм, Сенат та органи місцевого самоврядування; до громадянських прав – рівність перед законом, право на захист життя, здоров'я, власності, право на відшкодування шкоди, завданої державними органами; до соціальних прав – право на охорону праці та праці неповнолітніх (включно із заборонаю на використання праці дітей, що не досягли 15 років), право на соціальне забезпечення у разі втрати працездатності чи безробіття; право на охорону материнства; право на безкоштовне навчання у державних та гмінних (гміна – одиниця адміністративно-територіального поділу) школах. Соціальні права вперше були передбачені в Основному законі держави з огляду на переконливі вимоги громадян [42, с. 430–431].

Друга Річ Посполита не була демократичною державою у повному розумінні цього слова, незважаючи на свою назву. Так, у Конституції 1921 р. не було передбачено права звернення парламенту до народу при вирішенні важливих для країни питань, а саме: проведення дострокових виборів, важливих для країни реформ тощо. Натомість, наприклад, у Великобританії та Швейцарії у важливих питаннях парламент міг звертатися до народу, враховуючи його думку при прийнятті законів [16, с. 2–4].

Отже, Березневою Конституцією у відновленій Польщі була запроваджена парламентська форма правління. Основний закон являв собою прогресивний акт важливого значення, який залежно від характеру урядів робив можливим поступ на шляху справжньої демократизації суспільного життя у державі.

Відроджена Польща, остаточний територіальний вигляд якої постав у 1920–1922 рр., коли були приєднані Гірська Сілезія та Віленщина, мала 388, 6 тис. кв. км, займаючи за величиною території шосте місце у Європі. Кордон із Німеччиною та Східною Пруссією на заході становив 1912 км, з Чехословаччиною – 984 км, Румунією – 347 км, СРСР – 1412 км. Кордон з

Литвою та Латвією на півночі становив загалом 753 км, морський кордон – 140 км, 68 км якого охоплювало узбережжя Пруської затоки [277, с. 198–201].

15 березня 1923 р. Рада послів Ліги націй за наслідками Ризького мирного договору ухвалила рішення про приєднання Східної Галичини, Волині, Західної Білорусії та Віленщини до Польщі із збереженням політичної, релігійної та особистої свободи населення цих земель (проте ці умови договору так і не були виконані) [97, с. 213].

Кордон Польщі з СРСР остаточно був сформований у 1923 р., питання кордону з Румунією надалі залишалось відкритим. Початково він був визначений у «прикордонному договорі» від 10 серпня 1920 р., укладеному у м. Севрез. На жаль, він так і не набув чинності, оскільки Польща відмовилась його підписувати [189, с. 10].

Правовий статус прикордонної зони Польщі регулювався Розпорядженням Президента № 117 від 22 грудня 1927 р. «Про кордони держави». Довкола держави була розташована лінія кордону, яка охоплювала усі прикордонні селища – близько 30 км вглиб. Приписи про морський кордон Польщі містилися у Розпорядженні Президента Речі Посполитої № 347 від 21 листопада 1932 р. Внутрішні води держави становила Пруська затока. Територіальні води держави визначались у межах трьох морських миль, тобто 5,2 км. Морський кордон становив шість морських миль по лінії узбережжя [267, с. 3–4].

Для польського народу, який через вісім століть після створення своєї середньовічної держави втратив незалежність і понад сто років був змушений жити розділеним між трьома державами, що пригноблювали його, відновлення державності було історичним фактом великого значення. Відбулося об'єднання більшої частини польської етнографічної території і населення в єдиному державному організмі, що привело до економічної та політичної єдності регіонів, усунуло загрозу русифікації та германізації польського народу [41, с. 47]. Водночас, на державному рівні розпочався процес окатоличення, полонізації, соціального гноблення українців та інших національних меншин.

Загострення політичної, економічної та міжнародної ситуації (постійна боротьба за владу між політичними партіями, збільшення впливу опозиції, внутрішня політична нестабільність, напружені зовнішні відносини з СРСР, інфляція, постійна зміна кабінетів міністрів, громадське невдоволення суспільним життям через дефіцит бюджету, неспроможність Сейму вжити рішучих заходів щодо виходу держави із кризи) спричинило державний переворот у травні 1926 р., який очолив Ю. Пілсудський [266, с. 37, 51]. Унаслідок цього завершився демократично-парламентський період функціонування польської держави. Ю. Пілсудський поклав обов'язки президента на свого прибічника І. Мосціцького з огляду на те, що повноваження президента, згідно з Конституцією від 1921 р., були обмеженими.

Після перевороту у серпні 1926 р. Ю. Пілсудський та санаційний уряд, що його підтримував, змусили Сейм прийняти поправки до чинної Конституції (так звану серпневу новелу), згідно з якими Президентові надавалося право видавати декрети, що мали силу закону, і право на скликання та розпуск сесій Сейму. Під тиском переможців Сейм також прийняв закон про запровадження посади генерального інспектора збройних сил, що була надана 27 серпня 1926 р. Ю. Пілсудському, який ще, крім того, обіймав посаду міністра внутрішніх справ. Отже, Ю. Пілсудський зосередив у своїх руках найвищу військову владу, яка повинна була належати уряду [176, с. 186].

Для зміцнення влади та обмеження впливу опозиції санаційний уряд вдався до зміни Конституції. 26 січня 1934 р. Кодифікаційна комісія запропонувала Сейму головні тези нового Основного закону. Опозиція володіла достатньою кількістю голосів у парламенті, щоб не допустити його прийняття. Але в день голосування більшість членів опозиційної партії покинула зал засідань Сейму. У березні 1935 р. депутати Сейму внесли поправки до проекту нової Конституції, але за них проголосувала не конституційна більшість – 2/3 частини депутатів, а лише звичайна більшість – більше 1/2. Опозиція мала усі підстави для оскарження рішення Сейму, але

жодних активних дій задля цього не зробила. 23 червня 1935 р. Президент І. Мосціцький підписав Конституцію, і таким чином, вона стала новим Основним законом Другої Речі Посполитої [289, с. 244–248].

Смерть Ю. Пілсудського у травні 1935 р. спонукала правлячу верхівку, головним чином уряд полковників на чолі із прем'єр-міністром В. Славеком, до підведення юридичного підґрунтя під фактично створений диктаторський режим, внаслідок прийняття у 1935 р. нової Конституції, яка передбачала нові форми організації влади. На чолі держави стояв Президент, який був наділений безмежною владою і за свої дії ніс відповідальність лише «перед Богом та історією». Таким чином, Президент уособлював усі ті права, які за Конституцією 1921 р. належали народові та «народному уряду» [45, с. 190].

Відповідно до Конституції 1935 р. держава повинна була вказувати напрям розвитку суспільства та передбачати відповідні умови такого розвитку. Засади, що стосувалися суверенності народу щодо виборів, самоврядування, передбачені Конституцією 1921 р., були відкинуті у Конституції 1935 р. Отже, новий Основний закон передбачав зосередження в руках Президента верховної державної влади. Він обирався на сім років загальним голосуванням серед двох кандидатів, одного пропонував Сейм та Сенат, а іншого – чинний Президент. Опозиція була позбавлена права висунення свого кандидата на посаду Президента. Повноваження Президента також були розширені: він призначав керівника та членів уряду, мав право розпустити Сейм, був головнокомандувачем збройних сил, приймав рішення про оголошення миру та початок війни, укладав та ратифікував міжнародні договори і представляв державу у зовнішніх відносинах. Роль Сейму та уряду була, відповідно, значно обмежена, хоча вони були незалежні одне від одного. Депутати Сейму обиралися шляхом рівних таємних та безпосередніх виборів. Водночас, було розширено і повноваження Сенату, а його маршалок був наділений функціями заступника Президента. 1/3 від загальної кількості сенаторів призначав Президент. Було змінено і статті, що стосувалися прав та обов'язків громадян, а саме: запроваджено обов'язок вірності державі,

оборони держави та несення політичної відповідальності перед народом. За громадянами залишалося право особистої недоторканності, недоторканності житла, свободи думки та слова [63, с. 25–43].

Конституція 1935 р. завершила процес перетворення держави з демократичної на авторитарну. Друга Річ Посполита ставала державою, подібною за політичним режимом до Італії та Португалії та інших тоталітарних країн. Опозиційна партія критикувала Квітневу Конституцію не за те, що вона була прийнята незаконно, а за невстановлення відповідальності Президента та за ієрархічну будову державного устрою. Але це була лише критика, яка не мала жодних конструктивних наслідків. Як і в інших державах тогочасної Європи, Польща прийняла свою систему обмеженої демократії. Порівняно із тоталітарними режимами Німеччини та СРСР вищевказана система усе ж надавала певні свободи громадянам держави, і навіть національним меншинам [264, с. 73]. Отже, було впроваджено систему, яка повинна була закріпити санаційний режим, а опозицію позбавити можливості легального здобуття влади. Таким чином, Квітнева Конституція 1935 р. закріпила авторитарні вимоги санаційного табору, який провадив політику у дусі культу особи Ю. Пілсудського як вождя, крім того основний закон наголошував на визначальній ролі армії у житті держави [242, с. 107–108].

Після смерті Ю. Пілсудського у травні 1935 р. в урядовому санаційному таборі стався розкол. Новообраний Президент республіки І. Мосціцький не мав достатнього авторитету серед правлячих політичних кіл для одноосібного правління державою. Санаційний уряд обрав на посаду Генерального інспектора збройних сил Е. Ризи-Смігли і розширив його повноваження, узаконивши його становище як другої особи у державі, що суперечило Конституції. Таким чином, у країні фактично існувало двовладдя в особах Президента та Генерального інспектора збройних сил. На чолі уряду залишився В. Славек, призначений ще Ю. Пілсудським. У середовищі пілсудчиків відчутнішим став поділ на прихильників жорсткого курсу (група

полковників) і ліберальних політиків, які намагалися дійти порозуміння з опозицією (М. Зиндраш – Косьцяловський) [58, с. 181].

У подальшому політична правляча верхівка Польщі схилилася до посилення тоталітарних методів керівництва, повного придушення опозиції та поширення диктатури. Але внаслідок німецької агресії 1 вересня 1939 р. державно-політичне життя Другої Речі Посполитої тимчасово припинилося, і згодом відбувся новий поділ польської держави між двома імперськими державами – гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР, передбачений таємними протоколами.

Друга Річ Посполита мала у своєму складі 17 воєводств. Центральні воєводства охоплювали столицю Варшаву і Варшавське, Лодзьке, Кельцьке, Люблінське, Бялостоцьке воєводства; до східних воєводств відносили Віленське, Новгородське, Поліське, Волинське; до південних – Краківське, Львівське, Станіславське, Підкарпатське, Тернопільське; до західних – Поморське, Познанське і Сілезьке [237, с. 34].

Щодо населення, то Польща належала до негустонаселених країн. Згідно з переписом 1921 р. населення країни становило 27,2 мільйони осіб (шостий показник у Європі). За національним складом поляків налічувалось 65%, українців – 16%, євреїв – 10%, білорусів – 5%, німців – 4%, а решту становили росіяни, чехи, литовці та інші. У центральних та північно-східних територіях переважали поляки, на Поліссі, Волині, і у Східній Галичині більшістю (більше, як 50%) були українці та білоруси. У багатьох містах східної частини Польщі домінували євреї, а у містах Помор'я та Гірської Сілезії проживало багато німців [242, с. 151; 117, с. 6–7, 13–18, 21–24].

Відновлення польської державності відбувалося в умовах воєнної, зовнішньо-політичної та внутрішньо-економічної боротьби за кордони нової держави. Західні та північні кордони Польщі були встановлені Версальським мирним договором від 28 червня 1919 р. За ним до Польщі відійшла майже вся Великопольща і частина Гданського Помор'я. Гданськ було оголошено вільним містом під контролем комісара Ліги Націй. Згідно з постановою

Версальського договору 11 квітня 1920 р. відбувся плебісцит у Вармії, Мазурах і Повіслі (Східна Пруссія). Ці території, за винятком п'яти гмін, були визнані за Німеччиною. Внаслідок проведення плебісциту та неодноразових повстань населення у Верхній Сілезії до Польщі відійшло близько 29% її території та 46% населення [269, с. 211,218].

Південний кордон Республіки Польща було встановлено безпосередньо після того, як Австрія у договорі від 10 вересня 1919 р. (в м. Сен-Жермен) відмовилась на користь держав Антанти від будь-яких претензій на території, які раніше належали Австро-Угорській монархії і згодом не ввійшли до нових австрійських кордонів. Рішення Австрії означало апріорне визнання актів, які в подальшому будуть обнародовані країнами Антанти з приводу земель, що перебували поза австрійськими кордонами і, відповідно, тих польських земель, які були частиною Австро-Угорської імперії. Щодо іншої частини – Цешинської Сілезії, то на цьому ґрунті виник спір із Чехословаччиною. У липні 1920 р. Рада Послів Ліги Націй на підставі рішень міжнародної Конвенції у м. Спа поділила цю територію так: Польща отримала 1012 кв. км (на 21% менше, ніж Чехословаччина) із 143 тис. населення; Чехословаччина – 1270 кв. км і 293 тис. населення; натомість, на території Спіжа й Орави до Польщі відійшло – 27 сіл (30 тис. осіб), Чехословаччина отримала 44 села (40 тис. осіб) [188, с. 202, 203].

У процесі формування східних кордонів Польщі за основу було взято історичний принцип існування Польського Королівства до 1772 р., тобто до складу Другої Речі Посполитої було включено етнічні українські землі: Східну Галичину, Полісся, Волинь, Холмщину, Підляшшя, а також значну частину литовських та білоруських земель.

У період українських національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), було укладено військово-політичний союз з Польщею, оскільки новопостала українська держава (УНР) не мала достатніх сил та підтримки Заходу для повного та остаточного визволення з-під російського (радянського)

панування. Тому 21 квітня 1920 р. й було укладено вимушений ситуативний Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою. Суть договору полягала у приєднанні частин українських земель (Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя, Полісся) до Польщі, а українські землі, відвойовані у Росії, і мали становити територію Української незалежної держави [64, с. 6].

На жаль, спроба українців розбудувати власну державність як на східних, так і на західних теренах закінчилась трагічною поразкою національно-визвольних змагань. Як відомо, Західно-Українська Народна Республіка, яка була проголошена 13 листопада 1918 р., в силу різних причин проіснувала також недовго [95, с. 223–256].

Таким чином, у надзвичайно складних політичних та соціально-економічних умовах у повоєнній Європі поступово формувалися незалежна Польська держава і польське національне право.

2.2. Особливості розвитку сімейного права в системі права Другої Речі Посполитої.

Слід відзначити, що Друга Річ Посполита включала не лише центральну Польщу, тобто колишнє Конгресове Королівство. До теренів Конгресового Королівства, де споконвічно існувало польське право, культура, мова та проживало польське населення, були приєднані ще й інші землі, що до 1918 р. належали Австро-Угорщині, Німеччині та Росії, які разом і утворювали Другу Річ Посполиту [97, с. 200–201]. Отже, із формуванням території незалежної польської держави з листопада 1918 р. до червня 1922 р. відбувався й процес уніфікації, формування єдиного національного польського права, зокрема й сімейного на основі функціонування елементів п'яти правових систем (австрійської, угорської, німецької, російської та польської).

Загалом, як цивільне, так і кримінальне право Польщі представляло собою яскравий зразок *партикуляризму* (з лат. – *particula* – частина), тобто цей термін означає політичну роз'єднаність, роздрібленість певних місцевостей, частин держави. У нашому випадку він означав, що у кожному

регіоні була обов'язковою і застосовувалась певна конкретна система права, яка залишалася в силі й після розпаду великих імперій. Такий стан у сфері сімейного і загалом цивільного права (оскільки сімейне право розглядалося ще тривалий час як складова частина цивільного) триватиме аж до прийняття нових цивільного та сімейного кодексів [42, с. 489].

3 червня 1919 р. була створена Кодифікаційна комісія Польської Республіки, як колегіальний орган, завданням якого було уніфікація, а вподальшому – кодифікація польського права. Комісія була незалежною від влади та складалася із президента, трьох віце-президентів і 40 членів, які призначалися Начальником держави. Завданнями Комісії були: 1) підготовка проектів єдиного законодавства для усіх земель, що входили до складу Польщі, у галузі цивільного та кримінального права; 2) підготовка інших законодавчих проектів для подальшої ухвали їх Сеймом або їх прийняття за погодженням із міністерством юстиції. Комісія складалася із сорока членів на чолі із Президентом, якому підпорядковувалися чотири віце-президенти. Президент та віце-президенти призначались Начальником держави за поданням міністра юстиції та за погодженням із головуючим Сейму [203, с. 312].

Оприлюднення законів та декретів відбувалося у «Збірнику законів Польського Королівства» («Dziennic praw Królestwa Polskiego»), після утворення Другої Речі Посполитої, починаючи від 8 листопада 1918 р. – у «Збірнику законів Польської Держави» («Dziennic praw Państwa Polskiego»), згодом – у Законодавчому віснику («Dziennic ustaw»). Порядок оприлюднення законів було врегульовано законом від 31 липня 1919 р. «Про видання Законодавчого вісника Речі Посполитої» [7, с. 117]. У збірнику законів публікували: 1) закони; 2) розпорядження Президента Речі Посполитої, що мали силу закону; 3) ухвали Сейму; 4) міжнародні угоди; 5) декрети Президента Речі Посполитої, підписані ним як головнокомандувачем збройних сил; 6) розпорядження Ради Міністрів та окремих міністрів, що

стосувалися загальних прав та обов'язків громадян і мали силу закону відповідно до ст. 1 Конституції [7–13, 198].

На початку найважливішим чинником уніфікації юридичної практики в умовах, коли діяли різні системи права новоприєднаних територій, були рішення Верховного суду Польщі. Отже, по чергово охарактеризуємо окремі галузі польського права, докладніше зупинимося на характеристиці сімейного права.

У сфері цивільного права і процесу обов'язковими та все ще чинними були норми, які діяли на приєднаних територіях ще до проголошення Польщею незалежності. Поступово ці правові норми скасовувались у міру здійснення уніфікації та кодифікації національного польського права в умовах відродженої Польщі.

Законодавчі акти різних польських правителів (королів), починаючи від Казимира Вислицького (Вислицький Статут 1347 р.) аж до Станіслава Августа (Кодекс Станіслава Августа 1780 р., що не набув чинності), не досягли поставленої мети – не набули чинності та загальнообов'язкового характеру на території усієї Польщі. Звичаєве право, що було чинним на початку існування польської держави, продовжувало діяти і наприкінці існування Другої Речі Посполитої. Законодавство також мало за основу правові звичаї, а оскільки на всіх польських територіях вони були різними, то водночас були чинними кілька статутів, які по-різному регулювали однакові суспільні відносини [271, с. 211].

Отже, не лише на етапі становлення і розвитку новоствореної держави – Другої Речі Посполитої, але й у стародавній Польщі єдиної системи загальнообов'язкового цивільного, а відтак і сімейного права не існувало. Такий стан речей був пов'язаний з тим, що законодавство на різних тогочасних польських територіях (Конгресове Королівство, Литва, Русь, Пруссія) все ще перебувало на різних стадіях історичного розвитку.

На території колишнього Конгресового Королівства продовжували діяти норми цивільного кодексу Польського королівства 1825 р., який із

незначними змінами та доповненнями був чинним аж до 1945 р. Норми цивільного права на території пруської Польщі були об'єднані у Німецький цивільний кодекс 1896 р., основними рисами якого були необмежена приватна власність (включно для селян) і свобода укладення договорів та заповітів. На територіях Львівського, Тернопільського, Краківського, Станіславського воєводств, де діяв Австрійський цивільний кодекс 1811 р. єдиний докорінно польський правовий інститут стосувався договору «доживоття», за яким майно подружжя переходило до сторони, яка пережила свого чоловіка (дружину). Цей правовий інститут не був передбачений у Кодексі, однак його врахували автори Цивільного кодексу, прийнятого вже після Другої світової війни [295, с. 82, 83]. У 1852–1855 рр. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. набрав чинності й у Кракові, де перед тим діяв французький Кодекс Наполеона 1804 р. Основні особливості цього Кодексу при регулюванні цивільних правовідносин стосувалися скасування особистого підданства і проголошення принципу правової рівності громадян, зберігаючи при цьому певні привілеї панівних соціальних станів. Законом від 1895 р. було запроваджено сучасний цивільний процес, а також спрощено форми судових рішень. На території колишнього Варшавського князівства діяв Кодекс Наполеона 1804 р., що закріплював приватну власність, за винятком земельних ділянок для селян; у спадковому праві – обмежував свободу заповіту, надаючи перевагу законним спадкоємцям та визнаючи для всіх рівні права на спадщину [299, с. 414].

За період існування Другої Речі Посполитої були запроваджені «Векселеве та чекове право» 1936 р. («Prawo wekslowe i czekowe»), Зобов'язальний кодекс 1933 р., що набув чинності у 1934 р. [124], та у 1934 р. частина перша Торгового кодексу, що врегульовував питання господарського обігу на території усієї держави; закон про земельну реформу, що дещо суперечив положенням Березневої Конституції 1921 р. [383].

Доробок Кодифікаційної комісії Другої Речі Посполитої був значною мірою використаний при уніфікації цивільного права, здійсненої 1945 р. Цивільно-процесуальний кодекс, прийнятий 1930 р. (із поправками від 1932 р.), набув чинності у 1933 р. Кодекс був доволі досконалим, мав ліберальний характер. Основна його мета полягала у захисті прав сторін. Він проголошував засади диспозиційності, рівності сторін, публічності та усності процесу. Цивільний і кримінальний процеси налічували три інстанції: перша – загальна, друга – апеляційна, третя – ревізійна (касаційна) [191].

Щодо кримінального права, то на території колишнього Конгресового Королівства 1915 р. російська окупаційна влада запровадила Кримінальний кодекс 1903 р. На території Галичини діяв Австрійський кримінальний кодекс 1852 р. із подальшими змінами, що скасовували покарання різкою, застосування кайданів, покарання за страйки тощо. На колишніх пруських територіях діяв Німецький кримінальний кодекс 1871 р. [383].

1932 р. секцією кримінального права Кодифікаційної комісії було прийнято і введено в дію Кримінальний кодекс (провідні автори – Ю. Макаревич та В. Маковський). Одночасно із Кодексом набув чинності закон «Про правопорушення». Елементи фашистського режиму відобразились у запровадженні позасудових репресій; у розпорядженні про деякі злочини проти безпеки держави (1934 р.), де розширювалися межі застосування смертної кари, а також передбачався поліцейський нагляд за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі; розпорядженні про охорону інтересів держави (1938 р.), що означало загострення репресійної політики у зв'язку із реальною воєнною загрозою Польщі з боку Німеччини [300, с. 415].

У галузі кримінального процесу із проголошенням незалежності Республіки Польща діяли правові норми, що існували на приєднаних територіях ще до 1918 р. Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Польща був підготовлений відповідною секцією Кодифікаційної комісії (гол. автор проекту – А. Могільницький). Новий кодекс набрав чинності 1929 р.,

згодом до нього були внесені поправки та доповнення. Кодекс був надзвичайно прогресивним на той час, оскільки за основу брався принцип змішаного судового процесу, що включав елементи оскарження та розслідування. Внесена у Кодекс поправка від 1938 р. розширила положення про розгляд кримінальних справ суддею одноособово, запровадила зміни у засобах доказування, що обмежували дії обвинуваченого. Однак слідча практика, що керувалася власними методами тиску на підозрюваного із застосуванням засобів фізичних впливу (тортур), особливо у справах проти українських націоналістів, комуністів, суперечила нормам Кодексу [175, с. 380].

Спеціальним органом із розгляду особливих кримінальних справ був Надзвичайний суд. Спочатку він розглядав справи у період воєнного стану, а потім відповідно до розпорядження Президента «Про Надзвичайний суд» від 1928 р. (новелізованого у 1932 р.) – справи, пов'язані з революційним рухом, спрямованим проти безпеки держави, а також із політичними та тяжкими злочинами. Характерними рисами розгляду справ цим судом були такі: спрощене провадження, одноінстанційність, загострена репресія, жорстокість покарання, а також невідкладне виконання вироку (протягом однієї доби) [240, с. 418-419].

Щодо військових злочинів, то в цій сфері 1919 р. було запроваджено Німецький військовий кодекс 1872 р. та австрійську військову процедуру 1912 р. Новий Військовий кодекс Польщі було прийнято 1928 р. Зміни до нього були внесені 1933 р. у зв'язку із прийняттям Кримінального кодексу 1932 р., а також нового закону про військову процедуру 1936 р. (набув чинності 1937 р.) [299, с. 414].

Треба зазначити, що у кінці XIX – початку XX ст. самостійність сімейного права як галузі та його незалежність від цивільного права не розглядалися. Сімейне право існувало в межах цивільного права як певний відокремлений комплекс правових норм (правовий інститут) [160, с. 6–7]. Водночас, у науці зазначалося, що, базуючись поряд із цивільним правом на

єдиних приватноправних засадах, сімейне право має певні особливості, які визначаються особливостями самих сімейних відносин. З цього приводу К. Побєдоносцев, зокрема, вказував, що сімейні відносини, хоча і є відносинами між окремими, приватними особами, але завжди зберігають суспільний характер. Відносини в сім'ї ніколи не визначалися як сфера безпосереднього втручання держави. Загалом сім'я розглядалася як сфера приватного існування людини, а позитивний закон, за словами К. Побєдоносцева, може торкатися сімейних відносин тільки з одного боку, а саме з боку, в якому можливі зіткнення сімейної автономії з автономією держави [86, с. 6].

У колишньому Конгресовому Королівстві Положення про шлюб (*Prawo o malzenstwie*) 1836 р. діяло у тісному зв'язку із нормами Польського цивільного кодексу 1825 р. (з наступними змінами і доповненнями). Польський цивільний кодекс 1825 р. було створено на основі майже дослівного перекладу Кодексу Наполеона 1804 р. польською мовою, лише без урахування можливої церковної форми укладення шлюбу [242, с. 124, 139–140]. Положення про шлюб 1836 р. було запроваджене російським царем Миколою I, як окремий законодавчий акт, що регулював сімейні відносини. Він передбачав більш систематизовані та впорядковані правові норми, які застосовувалися в залежності від віросповідання подружжя. Цим законодавчим актом було встановлено лише церковну форму шлюбу та церковне розлучення, а також недопустимість розірвання шлюбу для римо-католиків. Враховувалася відмінність релігійних віросповідань подружжя, яка була узгоджена з канонічним правом при укладенні та припиненні шлюбу, що становило відмінність від Кодексу Наполеона 1804 р. [180, с. 8–9].

Загалом, юрисдикція щодо вирішення сімейних спорів належала винятково церковним (духовним) судам, крім випадків, коли сторонами виступали іудеї, мусульмани та інші особи, що належали до різних релігійних конфесій. Державні суди розглядали лише справи, які були наслідком укладення шлюбу, як під час тривання шлюбу, так і після його

припинення (справи про виплату аліментів, встановлення опіки над дітьми тощо). До того ж адміністративна влада регіону не займалася реєстрацією або розірванням шлюбу, визнанням шлюбу дійсним чи недійсним, оскільки такі питання вирішували церковні суди відповідної конфесії [126, с. 12–14].

У східних воєводствах (Волинському, Поліському, Новгородському, Віленському та в окремих повітах Бялостоцького воєводства, – Гродільському, Волковиському, Бельському, Сокольському) – діяв Звід законів Російської імперії. Це офіційне зібрання діючих законодавчих актів Російської імперії, розташованих за певною тематикою. Перше видання 1832 р. та наступні видання – 1842 і 1857 рр. складали 16 томів. Норми сімейного права були поміщені у ч. 1 т. X під назвою «Звід законів цивільних». Перша книга мала назву «Про сімейні права та обов'язки». Перший розділ цієї книги містив правові норми, що регулювали укладення шлюбу, другий – про відносини батьків та дітей, третій – про опіку та піклування [100, с. 241]. Вочевидь, сімейне право розглядалося російськими та не лише ними правознавцями (теоретиками і практиками) як невід'ємна частина цивільного права.

На колишніх австрійських територіях (крім місцевостей Спіжа й Орави) діяли норми сімейного права, передбачені в Австрійському цивільному кодексі 1811 р. із подальшими змінами і доповненнями, найважливіші з яких містилися у законах від 25 травня 1868 р. № 47/1868 та від 9 квітня 1870 р. № 51/1870 [149, с. 10–11].

На колишніх пруських територіях діяли норми Німецького цивільного уложення, прийнятого 18.01.1896 р., яке набрало чинності з 01.01.1900 р. і закону від 6 лютого 1875 р. «Про реєстрацію цивільного стану та укладення шлюбів». Німецьке цивільне уложення (Bürgerliches Gesetzbuch) відоме у спеціальній літературі також під назвами «Німецький цивільний кодекс», «Бісмарківський кодекс» (О. Бісмарк як канцлер об'єднаної Німеччини сприяв розробці його проекту). Кодекс складається із 2885 статей,

зосереджених у п'яти книгах; 1. Загальна частина. 2. Зобов'язальне право. 3. Право власності. 4. Сімейне право. 5. Правонаступництво [107, с. 165].

Австрійський цивільний кодекс 1811 р., що діяв на колишніх австрійських територіях, при унормуванні основ сімейних правовідносин намагався узгодити законодавчі норми щодо релігійної належності подружжя, але в інший спосіб, на відміну від Положення про шлюб 1836 р. Зокрема, в австрійському праві канонічні приписи зобов'язували до виконання тоді, коли вони містилися у самому цивільному законі, тобто мали вигляд сімейно-правових норм. Норми канонічного права, що не мали юридичної сили, могли бути використані лише частково (в основному щодо дотримання процедури церковного шлюбу, вибору душпастира, причин розлучення християн-некатоликів і т.д.). § 115 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. закріплював перелік причин розлучення, але не становив, на відміну від Положення про шлюб 1836 р. колишнього Конгресового Королівства, самостійного джерела сімейного права. Форма шлюбу за австрійським правом була церковною (§§ 75, 127 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [195, с. 5–11].

На територіях Спіжа й Орави, крім правових норм §§ 44–136 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., діяли також норми статей XXXI, XXXII Угорського закону про шлюб 1894 р., де вказувалося про укладення світського шлюбу, незалежно від віросповідання подружжя. [172].

Розпорядженням Ради Міністрів Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1922 р., яке згодом отримало силу закону, було запроваджено на територіях Спіжа й Орави, крім уже чинних там норм Угорського закону про шлюб 1894 р., австрійський закон від 25 травня 1868 р. «Про умовну допустимість укладення цивільних шлюбів», а також закон від 9 квітня 1870 р. «Про шлюби осіб, які не належать до жодної церкви чи релігійної секти» (закон № 51). Таким чином, на території Спіжа й Орави існувала факультативна умова цивільного шлюбу, тобто майбутнє подружжя мало право вибору між світським, прийнятим в угорському праві, та церковним шлюбом,

передбаченим Австрійським цивільним кодексом 1811 р. Юрисдикція щодо розгляду сімейних справ та вирішення сімейних спорів належала до компетенції державних судів. Залежно від того, чи обрали подружжя світську чи церковну форму шлюбу, їх відносини підлягали врегулюванню згідно з нормами угорського права в тлумаченні, передбаченому Розпорядженням Ради Міністрів Польщі від 14 вересня 1922 р. [8, с. 492–494], узгодженим з нормами австрійського права. Якщо сторони обрали цивільну форму укладення шлюбу, то дотримання релігійної церемонії не впливало на застосування приписів угорського сімейного права.

Німецький цивільний кодекс 1896 р., який діяв на території колишньої Пруссії, закріплював інститут шлюбу у першому розділі четвертої книги, що мав назву «Цивільний шлюб» (Bürgerliche Ehe). Норми Кодексу розглядали шлюб винятково як інститут цивільного права і не суперечили нормам, які виникали у шлюбі за церковним правом (§ 1317 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Кодекс не передбачав перешкод для укладення шлюбу, які виникали б із релігійних причин, і врегульовував сімейні правовідносини, не беручи до уваги віросповідання подружжя [149, с. 75].

Норми сімейного права, що були обов'язковими на територіях Новгородського, Поліського, Волинського, Віленського воєводств та на територіях Бялостоцького, Бельського, Сокільського, Бродського і Волковиського повітів Бялостоцького воєводства містилися не лише у цивільному законодавстві, а й у канонічних нормах православного віросповідання. У повному обсязі норми сімейного права, що містилися у т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р., склали 118 статей. Якщо врахувати, що деякі з них були скасовані у різний період, а деякі вже не стосувалися польських земель, то залишалося 93 статті. Норми сімейного права колишніх підросійських територій характеризуються недостатністю правової систематизації, а саме: т. X Зводу законів передбачав лише церковний шлюб, особливо між особами православного віросповідання (ст. 31 ч. I т. X Зводу

законів Російської імперії 1832 р.). Така норма також діяла при укладенні шлюбу іншими християнськими та нехристиянськими віросповіданнями (ст.ст. 61, 65, 90 част. I т. X Зводу законів). Основною особливістю тому X Зводу законів Російської імперії 1832 р. було те, що там були передбачені лише норми щодо укладення православного шлюбу, а в інших нормативно-правових актах (Положення про шлюб 1836 р., Австрійський цивільний кодекс 1811 р.) містилися і норми, що регулювали укладення шлюбу між особами інших віросповідань [167, с. 28, 56, 59].

Отже, підсумовуючи аналіз вищезгаданих законодавчих норм об'єднаних, але все ще різних за правовими особливостями регіонів Другої Речі Посполитої, можна визначити основний недолік тогочасного сімейного законодавства, а саме: відсутність єдиної централізованої системи правового регулювання шлюбно-сімейних відносин. У кожному регіоні діяли різні норми сімейного права, які належали до різних правових систем. Ці норми були самодостатніми і жодним чином не обмежували правової сфери застосування одне одного. Першою нагальною потребою єдиного національного сімейного права, що формувалось, стала необхідність узгодити між собою строкаті норми сімейного законодавства, враховуючи усе цінне, що було вироблене кожною окремою правовою системою.

Разом з тим, на території колишнього Конгресового Королівства поряд із нормами Польського цивільного кодексу 1825 р., Положенням про шлюб 1836 р. та Кодексу Наполеона 1804 р. діяли й норми канонічного права. Форма укладення шлюбу була церковною. На колишніх підавстрійських та підросійських територіях норми канонічного права прямо чи частково були передбачені у цивільних законах, відповідно в Австрійському цивільному кодексі 1811 р. та в т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р., і форма укладення шлюбу була церковною. На колишніх німецьких територіях діяли норми Німецького цивільного кодексу 1896 р., і була передбачена світська форма укладення шлюбу, а розлучення здійснювалося місцевими судами. Крім того, в системі судів загальної юрисдикції функціонували сімейні суди, які

вирішували справи про розірвання шлюбів та визнання їх недійсними, справи про поділ майна подружжя, справи про усиновлення, встановлення батьківства, опіки і піклування [229, с. 188]. Як видається, остання була прогресивнішою та не суперечила духові часу й еволюції правової культури польського суспільства як невід'ємної частини тогочасної Європи.

Специфічною рисою сімейного законодавства Польщі були ще й певні особливості закріплення норм сімейного права у законодавчих актах, адже на території колишнього Конгресового Королівства норми сімейного права були передбачені в окремому нормативно-правовому акті, що стосувався, власне, сімейних відносин – «Положенні про шлюб» 1836 р. і лише частково у Польському цивільному кодексі 1825 р., а отже, вбачаємо спробу об'єднати шлюбно-сімейні норми в окрему галузь права.

Слід зазначити, що це не перша спроба виділити сімейні норми в окрему галузь права. Так, у 1783 р. австрійський король Йозеф II видав окремий законодавчий акт, відомий під назвою «Сімейний патент Йозефа II» (Ehepatent), в якому сімейні відносини регулювалися лише державою. Згодом, норми, викладені у патенті були внесені у Йозефінський кодекс законів 1786 р. [113, с. 245-246]

В інших регіонах сімейне право розглядалося лише у контексті цивільного. Ці норми були передбачені і у відповідних, окремих для кожної території, цивільних законах.

Отже, на території Польського Конгресового Королівства ще у першій половині XIX ст. була спроба виділити сімейне право в окрему особливу сферу правового регулювання.

Великим кроком до узгодження (гармонізації) шлюбно-сімейних норм у міжвоєнній Польщі було прийняття у 1926 р. Сеймом двох важливих законів: «Міжрегіонального закону» та «Міжнародного закону», що було слушним з огляду на суспільні та юридичні потреби. Перший закон регулював відносини осіб, що проживали у різних регіонах Польщі, а другий – відносини осіб (громадян Польщі або іноземців), що проживали поза межами держави.

Прийняті закони давали змогу врегульовувати питання укладення та розірвання шлюбу, відносин подружжя, батьків та дітей відповідно до законодавства, яке діяло на тій території, де особи проживали протягом останнього року. Таким чином, якщо православні подружжя прагнули укласти світський шлюб, вони повинні були проживати на колишніх німецьких територіях (наприклад, у м. Познань) більше одного року. Якщо подружжя римо-католиків, які проживали у Варшаві, прагнули розлучитися, то вони повинні були змінити місце проживання (наприклад, на Сілезію) та отримати розлучення у цивільному порядку.

Велике значення для подальшого розвитку польського сімейного права міжвоєнного періоду мало прийняття власних національних законодавчих актів, що стосувалися врегулювання сімейних відносин між польськими громадянами, між ними та іноземцями, що проживали у різних регіонах держави, де діяли різні цивільні закони. До них належали:

1) рішення уряду Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1929 р. «Про приєднання Польщі до Гаазької Конвенції, що стосується врегулювання колізій законодавства щодо інституту сімейних відносин, підписаної в Гаазі 12 червня 1902 р.» [12, с. 1193];

2) рішення уряду Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1929 р. «Про приєднання Польщі до Гаазької Конвенції, що стосується врегулювання опіки над малолітніми, підписаної 12 червня 1902 р.» [12, с. 1205];

3) рішення уряду Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1929 р. «Про приєднання Польщі до Гаазької Конвенції, що стосується врегулювання колізій законодавства щодо наслідків шлюбу у правовому інституті прав і обов'язків подружжя в їх особистих та майнових відносинах, підписаної 17 червня 1902 р.» [12, с. 1211];

4) рішення уряду Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1929 р. «Про приєднання Польщі до Гаазької конвенції, що стосується позбавлення дієздатності та аналогічних прав», підписаної в Гаазі 17 червня 1902 р.» [12, с. 1217].

Впровадження єдиного уніфікованого сімейного законодавства для усіх польських земель, що входили до складу Другої Речі Посполитої, було одним із найважливіших завдань. Це стало необхідним не лише для належного впорядкування законодавчих норм усіх об'єднаних земель, а ще й з огляду на життєві інтереси, потреби польських громадян. Неоднорідність сімейного законодавства окремих земель Польщі вимагала від законодавця, інших державних органів, науковців та практиків формулювання єдиних національних правових норм та узгодження їх між собою.

Здійснення кодифікації сімейного права мало важливе значення для польського суспільства, бо полегшило пізнання та ефективне застосування правових норм згідно з чинними стандартами демократичних європейських країн [167, с. 56].

Однак кодифікація створювала й чималі труднощі. Багатовікове законодавство кожного з регіонів, які користувалися певними правовими системами, було сприйнято польським урядом після утворення Другої Речі Посполитої без чіткого урегулювання сімейних відносин польського суспільства загалом [183, с. 23].

Слід наголосити на тому, що кожна приєднана територія мала не лише особливу систему сімейного законодавства, а ще й осередки окремих релігійних та національно-культурних громад з особливим статусом. Так, на землях, що раніше входили до складу Пруссії було обов'язковим пруське право, яке визнавало світський шлюб та розлучення. Натомість, на колишніх підросійських територіях, відповідно до сімейного законодавства східних земель (східними землями вважали ті, які до 1918 р. належали Російській імперії), згідно з т. X Зводу законів 1832 р., так, як і Положенням про шлюб 1836 р., обов'язковою була протилежна умова про те, що шлюбні відносини та розлучення регулюються нормами канонічного права певного віросповідання. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. займав компромісну позицію. Так, у сімейному праві бралися за основу церковний шлюб та розлучення, що підтверджувалося державним правовим документом, а

світський шлюб укладали лише особи, що не належали до жодного віросповідання та особи, яким віросповідання дозволяло укласти такий шлюб. Нарешті, право вибору між світським та церковним шлюбами мали мешканці Спіжа й Орави, оскільки Розпорядженням Ради Міністрів Польщі від 14 вересня 1922 р. там було запроваджено згідно з австрійським правом факультативну форму шлюбу відповідно до віросповідання наречених; церковна або світська форми згідно з Угорським законом про шлюб 1894 р. Внаслідок цього, відповідно до форми укладення шлюбу, застосовували австрійське чи угорське право.

Отже, фактично існувало велике розмаїття правових систем (правових інститутів і норм сімейного права) та їх комбінацій. Виникла проблема, чому саме надати перевагу і застосовувати в умовах централізованої держави в цілому, чи шукати інші зразки, щоб створити нову, оригінальну систему правового регулювання сімейних відносин, яка б якнайповніше відповідала інтересам польського суспільства на основі християнської традиції регулювання сімейних відносин. Це і стало основним завданням кодифікації чинного польського сімейного законодавства [112, с. 2].

З огляду на цю нагальну потребу 3 червня 1919 р. було створено Кодифікаційну комісію Республіки Польща, яка складалася із кваліфікованих правознавців. Її робота мала велике значення для створення і вдосконалення єдиної національної правової системи [292, с. 8]. Від початку своєї діяльності комісія брала за основу Рішення Верховного суду як важливий чинник уніфікації юридичної практики в умовах, коли діяли різні правові системи об'єднаних регіонів. У 1929 р. підкомісія на чолі з К. Лютостанським подала проект закону «Особисте подружнє право» («Prawo małżeńskie osobowe»), що врегульовував особисті відносини подружжя (опублікований 1931 р.). Цей проект передбачав факультативні цивільні та церковні шлюби відповідно до віросповідання подружжя, дозволяв розлучення, закріплював принцип рівності чоловіка та дружини, а вирішення сімейних спорів передавалося до державного суду. Проте, він зіштовхнувся з потужною опозицією з боку католицької церкви, внаслідок чого уряд не представив проект на розгляд

Сейму та не надав йому офіційного статусу законодавчого акту. Наступні проекти нормативно-правових актів, що стосувалися сімейного права, були такими: Положення про шлюб («Prawo małżeńskie majątkowe») 1937 р., що врегульовувало майнові відносини подружжя; Положення про відносини батьків і дітей («Prawo o stosunkach rodziców i dzieci») (1938 р.), проте вони також не були прийняті [299, с. 414].

Висновки до Розділу 2.

Враховуючи проаналізовані вище матеріали, можемо підсумувати, що після Першої світової війни відбувся розпад великих імперій, зміна територіальних кордонів багатьох держав та утворення нових держав, зокрема Другої Речі Посполитої. Особливістю новоствореної польської держави було те, що вона складалася з трьох відмінних регіонів, кожен з яких мав свою історію, традиції, ментальність, адміністративно-територіальний устрій, законодавство.

До того ж до Польщі були приєднані Віленщина, Галичина, Полісся, Волинь – історично непольські території переважно із непольським населенням, яке прагнуло самостійності та незалежності у межах своїх регіонів. Населення цих регіонів, передусім українці, виявляло недоброзичливе ставлення до Польщі як до окупанта, що не сприяло загалом державній стабільності.

Головні принципи Конституції 1921 р. передбачали поділ влад та двопалатний парламент, забезпечували основні права та свободи громадян, розширювали права жінок та встановлювали восьмигодинний робочий день. Однак, унаслідок негативних політичних та соціально-економічних процесів у державі на перший план вийшли антидемократичні принципи розвитку держави та суспільства. Суперечки між політичними партіями та небажання досягти компромісу призвели до того, що не було утворено конституційну більшість у парламенті, а це спричинило створення слабкого уряду. Така політична ситуація спонукала до зміни політичного режиму у державі – з демократичного на авторитарний: внаслідок травневого перевороту 1926 р. уся влада опинилася у руках однієї особи – Ю. Пілсудського. Таким чином,

демократичний режим переріс в авторитарний, що призвело до зміни політичного устрою, обмеження ролі парламенту, посилення впливу виконавчої влади, обмеження прав та свобод громадян. Із прийняттям Конституції 1935 р. завершився правовий процес остаточного перетворення демократичної держави на авторитарну.

Кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільне та цивільно-процесуальне законодавство складалося із різних правових норм та інститутів відповідно до специфіки об'єднаних регіонів Республіки Польща. Так, у перші роки існування незалежної Польщі різноманітні норми у сфері кримінального права так і діяли окремо на кожному із приєднаних регіонів, а саме: Кримінальний кодекс 1903 р. – на території колишнього Конгресового Королівства; Австрійський кримінальний кодекс 1852 р. – на території Галичини та Волині; Німецький кримінальний кодекс 1871 р. – на території Пруссії; Звід законів Російської імперії – на колишніх підросійських територіях (Західна Білорусь, Віленщина). Але в подальшому, як кримінальне, так і кримінально-процесуальне законодавство Другої Речі Посполитої було уніфіковане та зазнало великих змін. Так, 1929 р. було прийнято Кримінально-процесуальний кодекс, у 1932 р. – Кримінальний кодекс, а з ним і закон «Про правопорушення».

1933 р. був введений в дію і новий Цивільно-процесуальний кодекс. Щодо цивільного права, то відбувалися лише кодифікації чинних правових норм. У сфері зобов'язального права було прийнято Зобов'язальний кодекс 1933 р., у сфері господарського права – частина перша Торгового кодексу того ж року. Єдиного, загального правового акта у сфері цивільних відносин за часів існування Другої Речі Посполитої так і не було прийнято, хоча Кодифікаційна комісія мала певні напрацювання у цій галузі.

Розвиток системи сімейного права міжвоєнної Польщі був тривалим у часі і відбувався під впливом багатовікової європейської традиції, оскільки за 20 років існування держави новий сімейний кодекс чи закони у сфері сімейного права так прийняті і не були, зважаючи на різнобіччя чинних

шлюбно-сімейний норм в окремих регіонах, які зберігали правові надбання протягом століть.

Наголосимо на тому, що Республіка Польща як новостворена держава, складалася із різних регіонів, у кожному з яких діяла своя система сімейного права. Така система, її зміст мали особливості перехідного (змішаного) характеру і тенденцію до розвитку в якості національної правової системи. Правові норми, які містилися у різних законодавчих актах (Австрійському цивільному кодексі 1811 р., Німецькому цивільному кодексі 1896 р., «Положенні про шлюб» 1836 р., Польському цивільному кодексі 1825 р., Зводі законів Російської імперії 1832 р. та Угорському законі про шлюб 1894 р.) необхідно було правомірно узгоджувати між собою (гармонізувати) при укладенні шлюбу, розлученні, визначенні та дотриманні прав і обов'язків подружжя та інших правочинах. Це спричиняло значні проблеми та у багатьох випадках створювало колізії у застосуванні норм сімейного права. Потрібно було створити єдину систему сімейного законодавства, уніфікувавши її головні засади, на яких і мали базуватися норми та інститути сімейного права. Ці принципи повинні були враховувати положення щодо: 1) форми укладення шлюбу і ставлення до релігійної належності подружжя; 2) щодо юрисдикції сімейних справ; 3) щодо допустимості розлучень.

Перше положення становило основну проблему, оскільки не у всіх приєднаних регіонах існувала церковна форма шлюбу (Спіж, Орава та колишні німецькі території, тобто Східна Прусія), і певна частина тогочасного польського суспільства дотримувалась атеїстичних поглядів. Тому Кодифікаційна комісія у проекті нового «Особистого подружнього права» 1929 р. передбачила укладення лише світських (державних) шлюбів, незалежно від віросповідання, розглядаючи сімейне право як інститут державного регулювання. Внаслідок цього проект зазнав жорсткої критики з боку католицької церкви. Оскільки населення Польщі завжди було глибоко віруючим (в основному римо-католицького віросповідання) і протягом століть керувалося церковними законами, відповідно цілком логічною була

така реакція на новації. Опозиція була настільки сильною, а католицька церква мала такий величезний вплив на державно-владні структури, що навіть не було чергових спроб прийняття чи удосконалення сімейного законодавства аж до прийняття урядових декретів «Про особисте подружнє право» від 25 вересня 1945 р., «Про родинне право» від 22 січня 1946 р., «Про опікунське право» від 14 травня 1946 р., «Про майнове шлюбне право» від 29 травня 1946 р., а також Кодекс сімейний та опікунський 1964 р.

Отже, за часів існування Другої Речі Посполитої новий закон з урегулювання сімейних відносин так і не був прийнятий, і польське суспільство керувалося сукупністю нормативно-правових документів у сфері сімейного права. Приймалися все нові й нові закони, які усували певні колізії у міжрегіональному сімейному праві, аж доки не був прийнятий новий Сімейний кодекс 27 червня 1950 р., аналіз якого виходить за хронологічні межі досліджуваного нами історичного періоду.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ОСНОВИ УКЛАДЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

3.1. Поняття та умови укладення шлюбу.

Польська правова традиція, як частина загальноєвропейської, ґрунтувалася на римському праві як першооснові права в цілому. Для того, щоб охарактеризувати польські сімейно-правові норми та інститути (шлюб, розлучення, права та обов'язки подружжя, особисті немайнові та майнові права та обов'язки батьків і дітей), потрібно звернутися до історичних витоків, зокрема до римського цивільного права, оскільки сімейні правові відносини були його невід'ємною частиною.

Термін «шлюб» латинською носить назву *matrimonium*, яка складається зі слів *mater* (мати) і *munus* (обов'язок). Відповідно до інституції імператора Юстиніана (VI ст. нашої ери) шлюб – це зв'язок чоловіка та жінки, що має характер спільного проживання [274, с. 5–6]. Давньоримський правник III ст. Модестін визначав шлюб як зв'язок чоловіка і жінки, який триває усе життя та є причиною співіснування згідно з божими та людськими законами [305, с. 192]. Шлюб не був лише правовим, а й моральним та церковним інститутом. З таких визначень можна зробити висновок, що шлюб у стародавніх римлян визначався як тривалий зв'язок між одним чоловіком та однією жінкою, який зобов'язував до спільного проживання та мав наслідки правового характеру. Підставою укладення шлюбу була взаємна згода сторін.

Подібне визначення шлюбу містилося і в канонічному праві доби Середньовіччя; згодом воно було модифіковане теоретиками правової канонічної науки. Канонічний правовий кодекс 1917 р., прийнятий Папою римським Бенедиктом XV, визначення шлюбу не подає, але вказує, що шлюб є правовим актом, який називається шлюбним договором. Унаслідок такого договору, обов'язково за згодою обох сторін, між подружжям виникає подружня єдність, стійкість шлюбного зв'язку, спільність проживання у відповідності до канонічно-правових норм [252, с. 184–185, 190–193].

Шлюб – це союз одного чоловіка та однієї жінки, в якому життя двох особистостей зливається воедино із необхідністю спілкування подружжя в

релігії і праві (*Nuptiae sunt conjunctio maris et foeminae, consortium omnis vitae, juris divini et humani communicatio*) [239, с. 28].

Згідно з ученням апостола Павла, шлюб – це таїнство, що здійснюється у Христі, тобто християнський шлюб визначається як сакрамент [280, с. 22–23].

Шлюб, за визначенням отця І. Жуковського, автора підручника для душпастирів, – це правова угода між двома особами різної статі щодо проживання у нероздільній спільності, народження і виховання дітей та взаємної допомоги одне одному. Мета шлюбу – нероздільне проживання чоловіка та дружини, взаємна допомога, особливо у задоволенні природної похоті та продовження людського роду [57, с. 2].

Правова польська доктрина містить гіпотезу, яка вказує на те, що польський термін шлюб (*malżeństwo*) виник із поєднання двох слов'янських визначень – «мал» (уклад), або «на мал» (урочистість) і «жена» (дружина). Це могло означати урочисте взяття чоловіком жінки за дружину. Можливо на цьому трактуванні позначився вплив німецької правової науки Середньовіччя, коли вживався термін «*mablweib*» (нім.) – набуття дружини внаслідок контракту [286, с. 12, 15].

Кодекс канонів Східних церков (*Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich*) подає: укладення шлюбу встановлене Творцем і врегульоване його правом, внаслідок цього чоловік і жінка за взаємної згодою створюють спільноту на все життя. Шлюб спрямований на добробут подружжя, на народження та виховання дітей (кан. 776 § 1). Виходячи із Божих настанов, дійсний шлюб між подружжям був одночасно сакраментальним, коли Бог з'єднує чоловіка і жінку на зразок єдності Ісуса із церквою (*Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich, kan. 776 § 2*) [239, с. 22–24]. Із вищезазначених трактувань випливає, що шлюб був встановлений Богом, чого не містить Канонічний правовий кодекс 1917 р.

Цікава гіпотеза щодо світського шлюбу виникла із появою протестантства у XVI ст. Протестанські проповідники відкинули систему святості навколо шлюбу та визнали його лише світським цивільно-правовим інститутом [268, с. 21].

Отже, беручи до уваги основні поняття (розуміння) шлюбу, які переважали у тогочасному польському суспільстві, потрібно зауважити, що Польща, як католицька держава в основному підтримувала поняття шлюбу, подане католицькою церквою, тобто вважало шлюб таїнством між чоловіком та жінкою, він укладається за їхньою взаємною згодою, з метою спільного проживання, ведення спільного господарства, взаємної допомоги одне одному, народження та виховання дітей.

Існують різні погляди на походження шлюбу. Загалом, їх можна поділити на дві групи. Прихильники теорії еволюції (XIX ст.) твердять, що шлюб – наслідок процесу переходу від безладних статевих стосунків через поліандрію (одна жінка – багато чоловіків) чи полігамію (один чоловік – багато жінок) до моногамних зв'язків (одна жінка – один чоловік). Інша теорія датується II ст. н.е. і пов'язана з переконанням, що моногамний шлюб був первинним, а вже від нього виникли згодом полігамія чи поліандрія. Цей напрям етнографічних трактувань шлюбу підтримує суспільна католицька наука. Вона вказує на природне право як джерело, з якого шлюб бере свій початок. Таке право виникло з розвитком людини як істоти розумної, конституція якої складається таким чином, що існує відмінність статі та природний потяг до єднання осіб різної статі. Таку думку підтверджує і Біблія, яка містить первинну традицію, що належить до початку створення суспільства. У Біблії сказано, що Бог створив людину – чоловіка і жінку, що чоловік визнав жінку як собі подібну та гідну супутницю свого життя. Розлучення і багатоженство виникло у поган, що є наслідком відхилення від первинної традиції створення людства [212, с. 18–23].

З давніх часів Польща, як католицька держава, завжди підпорядковувалась релігійним нормам при урегулюванні шлюбно-сімейних відносин. Інститут шлюбу був створений, розвивався і буде розвиватися в подальшому відповідно до розвитку і потреб суспільства, у тісному зв'язку із природними потребами людини, її інстинктами, пристрастями, бажаннями. Довкола нього скупчились нашарування різних епох цивілізації, пережитки

давно минулих століть, узгоджені із подальшим розвитком людської свідомості та світосприйняття [285, с. 6–7].

Первинним та сталим джерелом існування шлюбу було та залишається прагнення людини до продовження роду. Ця риса ставить людину на один щабель із тваринним світом. Від суто тваринних проявів людина продовжила свій розвиток у двох різних напрямках: з одного боку – це перетворення статевого інстинкту у розпусту, а з іншого – перетворення інстинкту на кохання двох різностатевих осіб, що прагнуть до спільного проживання та продовження роду. І перший, і другий виникли як наслідок поступу теології, світосприйняття, так і розвитку промисловості, торгівлі, суспільної та економічної організації [274, с. 6–10].

Як уже зазначалося, шлюб та шлюбно-сімейні відносини загалом здавна регламентувалися церковними канонами. Для вирішення конфлікту церковних та суспільних інтересів необхідно було віддати кожному те, що йому належить («Богові – боже, а кесарю – кесареве»). У цьому і полягає абсолютне відокремлення церкви від держави: суспільне тлумачення шлюбу та пов'язані з ним факти (народження, смерть) повинні врегульовуватися державними нормативно-правовими нормами, а релігійне тлумачення шлюбу, якщо подружжя відчуває у цьому потребу, має церковне підпорядкування [126, с. 5–6].

У спеціальній літературі відомі дві основні теологічні теорії укладення шлюбу, авторами яких були представники церкви.

1. *Теорія Граціана* (Болонська теорія), яка виникла у XII ст. передбачала, що факт укладення заручин і був фактичним укладенням шлюбу. Граціан відокремлював дві стадії укладення шлюбу: 1) *matrimonium initium* наставала з моменту вираження самої згоди на укладення шлюбу, щоправда в подальшому не передбачала правових наслідків; 2) *matrimonium ratum* передбачала фактичне укладення шлюбу; цей факт мав правовий характер [187, с. 9–11].

2. *Теорія Петра Ломбарда* виникла у той самий період, що й попередня, була визнана французькою церквою та мала й іншу назву – Галліканська. Істотним елементом було саме вираження згоди на укладення шлюбу «consensus facit nuptians». Щоб така угода стала фактом укладення шлюбу, необхідно було виразити її у письмовій чи усній формі. Як наслідок, шлюб вважався укладеним фактично, одних заручин тут не було достатньо. Як приклад, Ломбард наводить шлюб Діви Марії та Святого Йосифа, згадуваний у Біблії. Їх шлюб був укладений за фактичною згодою обох сторін [187, с. 11–13].

У Стародавньому Римі батько мав давати згоду на шлюб доньки та сина. У германських народів, де заручини вважалися невід'ємним елементом укладення шлюбу, потрібна була згода батьків на укладення заручин. На синів не поширювалася батьківська влада після досягнення ними повноліття, доньки позбавлялись батьківського впливу лише після заміжжя. Щодо хлопців католицька церква прийняла германські правові норми, а щодо дівчат – встановлювала власні. Тут панувала розбіжність поглядів серед каноністів: на думку Іво Чартеса, дівчину звільняли від укладення шлюбу, якщо вона була примушена батьками до одруження; Граціан стверджував, що без згоди батьків заручини не були чинними, незалежно від статі їх дітей; Ломбард розрізняв два елементи при укладенні шлюбу – основний та додатковий, і зазначав, що неотримання згоди батьків не могло бути основною причиною недійсності шлюбу, а було лише додатковим елементом [254, с. 89–92].

Проблеми шлюбу і сім'ї у нових соціально-економічних умовах охарактеризував і видатний український мислитель кінця XIX – початку XX ст. І. Франко. Він розглядав шлюб і подружжя у двох аспектах: як акт релігійний і як акт соціальний. Зокрема останній визначає поєднання двох людей спільною волею і симпатією до спільної праці. Держава сама (йдеться про Австро-Угорщину) визначила важливішим соціальний аспект шлюбу, дозволяючи укладати світський шлюб та надаючи право вирішувати справи про розлучення світським судам [102, с. 115].

Як вже зазначалося, при впорядкуванні норм шлюбно-сімейного законодавства виникав конфлікт інтересів церкви з інтересами держави. З метою його подолання 10 лютого 1926 р. був укладений, а 23 квітня т.р. набрав законної сили Конкордат (договір) між Другою Річчю Посполитою та Апостольською столицею (Ватиканом) про забезпечення державою законних інтересів католицької церкви [9, с. 551–573].

На думку польського юриста, політика, професора Ягеллонського університету міжвоєнного періоду В.Л. Яворського, ст. 114 Конституції 1921 р. не передбачала того, як саме має регулюватися шлюбно-сімейні відносини, оскільки Основний закон закріпив відокремлення церкви від держави. Згаданий Конкордат із Ватиканом також жодним чином не вказував на урегулювання шлюбно-сімейних відносин канонічними нормами, але у самих канонічних нормах, зокрема Канонічному кодексі 1917 р., було передбачено, що інститут шлюбу належав до компетенції католицької церкви [186, с. 17].

Отже, поняття «шлюб» походить ще із Стародавнього Риму та визначається як зв'язок чоловіка і жінки, який триває усе життя та підпорядковується божим та людським законам. У канонічному праві шлюб визначається як сакрамент, тобто духовне таїнство між двома особами протилежної статі. Відповідно до тогочасної наукової та теологічної думки мета шлюбу – продовження людського роду, народження та виховання потомства, взаємна допомога. Так як Польща здавна характеризується як традиційно релігійна (католицька) держава, то, відповідно, й інститут шлюбу у міжвоєнний період водночас із правовими нормами регулювався і релігійними канонами.

Поняття «заручини» зустрічається ще у римському цивільному праві. Це був особливий спосіб, яким користувалися римляни, для фактичної зміни влади над жінкою, що видавалася заміж. Це – зобов'язання, укладене в урочистій, релігійній формі: для однієї сторони – віддати жінку з рідної сім'ї в чужу (в заміжжя), а для іншої – ввести її в нову, чужу сім'ю. Звичайно, цю

договірну угоду розглядали як попередній договір про укладення в майбутньому шлюбу і називали «sponsalia» – у перекладі «змова» чи «заручини» [182, с. 135-136].

Згідно із нормами сімейного права, яке діяло у колишньому Конгресовому Королівстві, дійсність заручин залежала від того, чи особи, які заручалися виконали всі умови, необхідні для укладення шлюбу, а також від того, чи не було перешкод для його укладення. Форма, за якою сторони здійснювали взаємні обіцянки, була довільною: заручини могли бути здійснені як усно, так і письмово, і закріплені як державним актом, так і приватним документом [3, с. 96–97].

Заручини не давали правової підстави для подання позову про неукладення шлюбу; спірним залишалося питання про те, чи має правове значення урочиста обіцянка на випадок неукладення шлюбу в майбутньому [179, с. 18–19].

Наслідками розірвання заручин без поважних причин, якщо урочиста обіцянка була зафіксована у письмовому документі, або підтверджена свідками, могла бути лише подання позову до суду про відшкодування витрат. Наприклад, наречена, без провини якої заручини були зірвані, мала право через суд вимагати від колишнього нареченого відшкодування коштів, затрачених на приготування до майбутнього шлюбу (рішення 1 секції Третьої Палати Вищого суду Польщі від 6 травня 1931 р.) [196, с. 64–66]. Відшкодування могло стосуватися не лише матеріальної, а й моральної шкоди [124, с. 311].

Згідно з нормами Положення про шлюб 1836 р. (ст. 239), якщо наречена завагітніла від чоловіка, який після заручин відмовився одружуватися, то наречений зобов'язувався сплачувати аліменти на дитину, а також утримувати майбутню матір, якщо вона не мала власних коштів на прожиття [3, с. 99].

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. не містив правових норм щодо форми укладення заручин. Зазначалося лише, що для заручин неповнолітніх

необхідним був дозвіл їх законного представника. Подання позову з приводу недотримання обіцянки про укладення шлюбу чи відмови від заручин було недопустимим. Той з наречених, з чиєї вини заручини не відбулися з поважних причин чи без таких, був зобов'язаний відшкодувати моральну та матеріальну шкоду другій стороні. Закон передбачав вимогу відшкодування шкоди не лише потерпілій особі, а й також її батькам, які зазнали матеріальних збитків внаслідок розірвання заручин [56, с. 82–84].

Німецький цивільний кодекс 1896 р. не містив приписів про форму заручин та умови їх чинності. Факт укладення заручин не міг бути підставою для позову в подальшому про неукладення шлюбу. Призначення покарання з причин неукладення шлюбу не допускалося [142, с. 11]. Відмова від заручин передбачала відшкодування шкоди, тобто коштів, витрачених на організацію заручин. Такий обов'язок покладався не лише на нареченого, а й на його батьків, або осіб, які їх заміняли. Наречений також мав право на відшкодування шкоди, якої він зазнав через те, що у зв'язку із майбутнім шлюбом, він також здійснив інші дії та мав додаткові витрати, що стосувалися його власності чи способу заробітку (наприклад, купівля будинку для майбутньої сім'ї) [286, с. 125–132].

Право на відшкодування шкоди, завданої через розірвання заручин, виникало: 1) якщо один із наречених зірвав заручини без поважних причин; 2) з поважних причин, коли наречена могла вимагати відшкодування моральної шкоди від нареченого, який зірвав заручини, за статевий контакт, що відбувся між ними до шлюбу [154, с. 738].

Усі зазначені законодавчі акти, що діяли на території Другої Речі Посполитої, містили подібні норми щодо повернення подарунків, отриманих із приводу заручин. Таке повернення не залежало від того, чи заручини були зірвані з поважних причин, чи без таких; за наявністю вини з боку наречених, або за її відсутності. Якщо шлюб не був укладений, то наречені мали право вимагати одне від одного повернення подарунків, зроблених одне одному з нагоди майбутнього одруження. Вимога повернення подарунків спиралася на

норми зобов'язального права про повернення речей у разі незаконного збагачення. Повернення подарунків могло не вимагатися, якщо один із наречених помер. Строк позовної давності повернення подарунків становив два роки [124, с. 167–170, 396].

На територіях східних воєводств шлюбу передували попередні оголошення про шлюб протягом трьох тижнів кожної неділі у тих церквах, до яких належали наречені, при тому називалися їхні прізвища та імена, вказувалося місце проживання обох наречених, їх батьків. В особливих випадках дозволялося дво- або одноразове оголошення про шлюб. Якщо наречені проживали у певній місцевості менше року, то потрібно було зробити оголошення про шлюб у церкві попереднього місця проживання. Навіть одноразове оголошення вважалося формальними заручинами [149, с. 90–92].

Особливі норми щодо заручин між особами євангелістсько-лютеранського віросповідання передбачали, що шлюб укладався не пізніше, ніж через рік, а у сільській місцевості – через чотири місяці після заручин. Заручини могли мати форму цивільної угоди у присутності пастора і двох свідків і полягали у взаємній урочистій обітниці двох осіб щодо укладення шлюбу та обміні обручками. Священик міг розірвати заручини на вимогу однієї із сторін у разі: 1) примусу; 2) попереднього розпусного життя однієї із сторін; 3) заручин з іншою особою та інтимних стосунків з нею; 4) прихованої невиліковної та заразної хвороби; 5) злісної та образливої поведінки сторони, яка прагнула розірвати заручини; 6) непереборної відрази однієї сторони до іншої; 7) викриття підступу однієї сторони по відношенню до іншої; 8) зміни віросповідання іншою стороною; 9) неотримання відповідного дозволу від батьків (опікунів) [153, с. 736–739].

Якщо між особами склалися інтимні стосунки, то розірвання заручин на вимогу однієї із сторін заборонялося, і священик, на вимогу нареченої мав право оголосити про негайне укладення шлюбу. Якщо протягом трьох місяців шлюб не був укладений, консистор (душпастир) на вимогу нареченої

міг визнати її за дружину нареченого з правом використання його імені, титулів, власності. Якщо наречений або наречена без поважних причин ухилялися від укладення шлюбу, то друга сторона могла вимагати відшкодування шкоди, подаючи позов до суду [87, с. 36–37].

Порядок укладення, розірвання, правові наслідки заручин для осіб, які сповідували будь-яке віросповідання, в регіонах Спіжа і Орави регулювалися нормами Австрійського цивільного кодексу 1811 р., оскільки Угорський закон про шлюб 1894 р. жодних норм про заручини не містив [117].

Слід зазначити, що інститут заручин був передбачений і у ст. 31 Сімейного кодексу України 2002 р., але дану норму було виключено Законом України № 524-V від 22 грудня 2006 р. Проте, в кодексі залишилися правові норми, що указують на обов'язок відшкодування коштів, витрачених на організацію заручин та майбутнього весілля і повернення отриманих подарунків (або їх грошового еквіваленту) стороною, яка відмовилась від укладення шлюбу [5, с. 18].

Порядок та особливості укладення шлюбу.

Перш, ніж охарактеризувати порядок укладення шлюбу за часів існування Другої Речі Посполитої, пригадаємо способи укладення шлюбу у стародавній Польщі.

1. Викрадення нареченої. Такий спосіб сягав корінням епохи патріархату. Ще у XII ст. був відомий на Русі. На території стародавньої Польщі використання такого способу було доволі рідкісним явищем. Наприклад, про подібний випадок згадувалося у виступі папського легата (посла) на засіданні Синоду у Вроцлаві у XIII ст. Проте такий спосіб укладення шлюбу польською церковною та світською владою був заборонений наприкінці XIII ст. Також викрадення нареченої було поширене у римлян, греків, кельтів, германців, литовців, угорців зі слов'ян – у болгар, сербів. Таке явище мало назву «умичка», «отміца» (пол. – «umyczka», угор. – «otmica») [113, с. 72].

2. Укладення договору купівлі-продажу практикувалося як спосіб встановлення шлюбних відносин загалом у слов'ян. Такий договір укладався між нареченим (чи його батьками) та батьками нареченої. Слід зазначити, що польські племена знали його ще з поганських часів. Про це згадується у свідченнях єврейського письменника Ібрагіма Ібн Якуба, який подорожував Польщею у Середньовіччі. Його опис стосувався князя Мешка I, що купував дружину лицареві свого війська, сплачуючи батькові нареченої гроші в якості шлюбного подарунку [110, с. 39–41].

До наших часів збереглися елементи цієї форми, тобто купівля вінка нареченої, викуп за наречену. У покутних книгах (джерела реєстрації цивільних правочинів) XVIII ст. зустрічаємо правові норми, започатковані від народних звичаїв. Наприклад, якщо жінка вийшла заміж, а потім відмовлялася проживати з чоловіком, то йому необхідно було повернути кошти, сплачені за неї, а також виплатити компенсацію за порушення умов договору (1/3 від затраченої суми). Якщо чоловік відмовлявся від дружини, то він не мав права на відшкодування [113, с. 120–129, 163, 171]. Отже, церква не заперечувала проти купівлі дружини як способу укладення шлюбу. Як довго церква не впливала на справи укладення чи розірвання шлюбу – так довго вона не регулювала форми його укладення.

Проводячи паралель із історією укладення шлюбу у Європі, варто зазначити, що у першій половині XI ст. англійський король Кнут видав закон, який передбачав, що жінка не могла бути примушена до проживання з чоловіком, який їй не подобався, і не продавалася за гроші. При такому способі укладення шлюбу батько нареченої укладав договір з нареченим, і лише потім відбувався шлюб. Згодом акт укладення шлюбу став формальним і був поділений на дві частини: шлюбна угода та віддання нареченої. Відсутність першої чи другої умови були причинами недійсності шлюбу. У Польщі перший шлюбний акт мав назву «змовини» (пол. – *zmówny*, *zazęcsuny*), другий – видання (пол. – *zdawiny*) [254, с. 48–51].

Розглянемо докладніше правові норми, які діяли безпосередньо на території Другої Речі Посполитої щодо форми (церковної та світської) та порядку укладення шлюбів.

Сімейне право колишнього Конгресового Королівства передбачало лише укладення церковного шлюбу відповідно до віросповідання подружжя. Правові норми Положення про шлюб 1836 р. та Польський цивільний кодекс 1825 р. визначали певні засади (про які йтиметься далі), якими керувалися римо-католики, греко-католики та особи інших віросповідань як християнських, так і нехристиянських, а також особи, які належали до різної віри, при укладенні шлюбу. Щодо інших віросповідань, то закон передбачав лише окремі положення, а самі процедури укладення, припинення шлюбу та розлучення (включно із сепарацією як видом розлучення) визначало церковне право певного віросповідання [3, с. 2, 36, 70, 76].

Укладенню шлюбу передували попередні трьохразові оголошення про шлюб у церкві відповідного віросповідання, про що священник занотовував у спеціальній книзі оголошень. Для католиків такі оголошення були чинними протягом шести місяців. Якщо молода пара одружувалась пізніше від визначеного терміну, то оголошення необхідно було відновити. В окремих випадках можна було одружуватись через три дні після здійснення першого оголошення, або без попередніх оголошень у разі виїзду одного з наречених у далеку довготривалу подорож в інтересах держави, за наявності дозволу духовної влади [57, с. 44–51].

Шлюбний обряд здійснювався священником публічно у церкві в присутності двох свідків за місцем постійного проживання одного з наречених. Перед укладенням шлюбу наречені подавали священнику свої метрики народження, у разі існування попереднього шлюбу – документи про його припинення (свідоцтво про смерть одного з подружжя, свідоцтво про розлучення, рішення суду про визнання шлюбу недійсним). У разі відсутності письмових свідчень про припинення попереднього шлюбу, доказами могли бути письмові пояснення двох свідків. У випадку одруження

неповнолітніх чи військовослужбовців потрібно було представити дозвіл батьків чи дозвіл командира військової частини [163, с. 42–43].

Після залагодження усіх формальностей із поданням документів священик проводив шлюбний обряд та здійснював запис укладення шлюбу у присутності двох свідків у книзі записів про укладення шлюбів. Такий запис містив: 1) імена, прізвища, майновий стан та місця проживання обох з подружжя, їх батьків та свідків, інформацію про те, чи перебувають вони у близькій або далекій спорідненості з нареченими та їх батьками; 2) дозвіл батьків, опікунської ради, командира військової частини у випадках, передбачених законом; 3) місце і дату здійснення попередніх оголошень про шлюб; 4) свідоцтво про припинення попередніх шлюбів (у випадку їх існування); 5) дату та місце укладення шлюбного контракту (у разі його існування); 6) переконання священика та свідків, що шлюб відбувся відповідно до церковного обряду [226, с. 61–62].

Цивільне право, що діяло на колишніх австрійських територіях, при впорядкуванні норм сімейного права намагалося узгодити їх з канонічними нормами відповідно до віросповідання подружжя, але в інший спосіб, аніж Положення про шлюб 1836 р. У австрійському праві норми канонічного права зобов'язували тоді, коли вони були прямо передбачені у Австрійському цивільному кодексі 1811 р. На церковне право посилення здійснювалося лише при виникненні незначних колізій, передусім при дотриманні форми укладення шлюбу, виборі священика і т.д. Але норми церковного права не становили самостійного джерела права, так як це передбачало законодавство колишнього Конгресового Королівства. Попередні оголошення про шлюб здійснювалися у церкві, або у місцевій адміністрації за місцем проживання кожного з подружжя [115, с. 15–19].

Для віруючих Австрійський цивільний кодекс 1811 р. передбачав укладення шлюбу у церкві відповідно до віросповідання подружжя. Такий акт фіксувався у церковній книзі записів укладення шлюбу. Церковна влада кожного віросповідання та адміністративна влада (магістрат) на місцях мали

власні книги таких записів. Як не дивно, але єдиного реєстру укладених шлюбів в державі не було.

§ 64 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. передбачав, що між християнами та нехристиянами, укладення шлюбу не допускалося. Про приналежність особи до того чи іншого віросповідання йшлося у церковних книгах, що характеризували умови такої приналежності.

Законодавчі норм щодо укладення шлюбу віруючими в регіонах Спіжа і Орави були ідентичними відповідним нормам Австрійського цивільного кодексу 1811 р., відповідно до Розпорядження Ради Міністрів Другої Речі Посполитої від 14 вересня 1922 р. [8, с. 834–839].

На колишніх піднімецьких територіях, де діяв Німецький цивільний кодекс 1896 р., форма укладення шлюбу була лише світською, а у випадку укладення церковного шлюбу він не мав юридичної сили. Духовна особа, яка здійснила релігійну шлюбну церемонію та поблагословила молодят перед укладенням світського шлюбу, піддавалася покаранню у вигляді штрафу, або навіть тюремного ув'язнення на строк до трьох місяців. Укладенню шлюбу у вищезгаданих місцевостях теж передували попередні оголошення про шлюб уповноваженими органами адміністративної влади. Шлюбна церемонія здійснювалася адміністративною владою відповідно до звичаїв місцевості проживання подружжя [286, с. 68–70, 112, 122].

Укладення шлюбу на колишніх підросійських територіях також здійснювалось відповідно до віросповідання подружжя. Звід законів Російської імперії 1832 р. містив правові норми лише щодо православних шлюбів, а при укладенні шлюбів особами інших віросповідань відсилав до правових та канонічних норм відповідної релігії. Укладення шлюбу особами, які не належали до жодного віросповідання, не було передбачено. Про намір укласти шлюб наречені повинні були в усній чи письмовій формі повідомити священика свого приходу відповідно до місця проживання. Як і в згадуваних вище законодавчих актах, шлюбу передували попередні триразові оголошення про шлюб. Без таких оголошень укладення шлюбу було можливим лише за наявності дозволу Синоду. Шлюб реєструвався у парафіяльних метричних книгах [248, с. 5,6].

Шлюбний вік для осіб усіх віросповідань, відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р., Положення про шлюб 1836 р. та Угорського закону про шлюб 1894 р. становив: для чоловіків – 18 років, для жінок – 16 років. Однак при укладенні римо-католицького шлюбу для чоловіків у віці до 14 років, а для жінок – до 12 років такий шлюб визнавався дійсним, але наречені та їх батьки повинні були сплатити штраф, а священник, який здійснив шлюбний обряд, підлягав адміністративному та дисциплінарному покаранню. Щодо шлюбів греко-католиків та євангелістів, то для них остання норма не діяла [286, с. 17, 38–42, 64–71, 150–156].

Відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р. шлюбний вік становив: для чоловіків – 21 рік, для жінок – 16 років [15, с. 95].

На території колишнього Конгресового Королівства досягнення лише шлюбного віку було недостатньою підставою для укладення шлюбу – необхідно було отримати дозвіл батька (або матері у випадку смерті батька), опікуна, якщо особи були неповнолітніми. Батьки мали право відмовити у дозволі без подання причин відмови. Опікун при відмові своєму підопічному в дозволі на укладення шлюбу повинен був указати на вагомі причини відмови (наприклад, якщо другий з наречених хворий на заразну хворобу, був засуджений до тюремного ув'язнення, тощо) [227, с. 244–248, 311–322 102].

Закон Другої Речі Посполитої «Про вік досягнення повноліття на колишніх австрійських територіях» від 21 жовтня 1919 р. передбачав, що для укладення шлюбу неповнолітніми особами (з 14 до 18 років) потрібно було отримати дозвіл батька чи судової влади. Така особа могла бути визнана повнолітньою у 18 років, тобто вона могла вийти з-під впливу батьківської влади за погодженням із батьком та за рішенням суду. Таким чином вона могли укласти шлюб [28, с. 865–866].

До утворення Другої Речі Посполитої на усіх польських територіях для військовослужбовців при укладенні шлюбу потрібно було отримати спеціальний дозвіл командира військової частини. Після утворення самостійної польської держави такий дозвіл потрібен був як для військових, в т.ч. і військових моряків, так і для офіцерів поліції. Як

покарання для військовослужбовців, які уклали шлюб без отримання дозволу командира, було передбачено звільнення в запас, а для поліцейських – дисциплінарні стягнення (закон від 1 квітня 1932 р. – про шлюби офіцерів; закони від 17 березня 1933 р., 5 червня 1934 р., 24 жовтня 1934 р. – про отримання дозволу на шлюб військовослужбовцями; закони від 22 березня 1928 р., 3 червня 1929 р. – про отримання дозволу на укладення шлюбу прикордонниками) [153, с. 498, 501].

Дійсність шлюбного зв'язку підтверджувалася записом факту укладення шлюбу у книгах реєстрації актів цивільного стану, або у метричних книгах, відповідно до віросповідання. Запис здійснювався на підставі свідоцтва про укладення шлюбу, яке видавалося державним розпорядником або священником, залежно від форми його укладення [312, 315, 317].

Ст. 65 Положення про шлюб 1836 р. зазначала, що жінкам заборонялося вступати у новий шлюб протягом десяти місяців з моменту смерті чоловіка від першого шлюбу або з моменту визнання першого шлюбу недійсним [3, с. 28].

Зазначимо, що на території колишнього Конгресового Королівства єврейські громади уникали реєстрації укладення шлюбів у державних книгах актів громадянського стану. Такі шлюби укладалися перед равиним (єврейським священником), визначеним державою, або равиним, визначеним іудейською громадою, у більшості випадків без офіційного запису у книзі актів цивільного стану. Єврейський шлюб (*конкубінат*) регулювався за канонами іудейського віросповідання [208, с. 380–381].

3.2. Припинення шлюбу та визнання шлюбу недійсним

Процедура припинення та визнання шлюбу недійсним на території Республіки Польща вимагала наявності вагомих підстав, зокрема у разі смерті (визнання померлим) одного з подружжя, розлучення та сепарації.

Відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р. рішення про визнання особи померлою виносив місцевий суд. Після вступу рішення суду у законну силу, навіть якщо особа, визнана померлою, виявлялася живою, – при укладенні нового шлюбу попередній не мав правового значення [233, с. 25–32].

Припинення шлюбу та визнання шлюбу недійсним мало місце тоді, коли виявлялися перешкоди для його укладення. Тобто, незважаючи на такі перешкоди, через їх незнання чи ігнорування, мав місце факт одруження за наявності чи відсутності провини сторін чи церковної або світської влади.

Перешкоди для укладення шлюбу поділялися на основні, за наявності яких шлюб міг бути визнаний недійсним, та додаткові: вони не були приводом для визнання шлюбу недійсним, а лише передбачали інші санкції, наприклад, покарання для подружжя або для особи, яка надавала шлюб. За наявності основних перешкод позов про розірвання шлюбу міг бути поданий державним службовцем. Такі перешкоди поділялися на *juris publici* (позов про визнання шлюбу недійсним за їх наявності повинен бути поданий представником влади) та *juris privati* (визнання шлюбу недійсним здійснювалось за позовом однієї зі сторін) [127, с. 315–138].

Відповідно до правових норм колишнього Конгресового Королівства виокремлювали такі основні перешкоди: відмінність віросповідання, прийняття священницького сану чи celibату (відмови від вступу до шлюбу) для римо-католиків, багатоженство, вчинення злочину однією зі сторін, близька та далека спорідненість, порушення публічної пристойності. Для євангелістів повторний шлюб дозволяли укладати через три роки після розірвання попереднього, якщо причиною цього було: розпусний спосіб життя, вчинення злочину одним з подружжя або через шість років після розірвання попереднього шлюбу – через подружню зраду, умисне залишення іншого з подружжя. Це стосувалося лише того з подружжя, який був винний у розлученні за наявності вищезазначених причин [126, с. 13–18].

Основними перешкодами для укладення шлюбу згідно з правовими нормами, що діяли на колишніх австрійських територіях, були такі: близька та далека спорідненість, прийняття священницького сану чи celibату для римо-католиків, відмінність віросповідання, багатоженство, подружня зрада, викрадення одного з наречених, причетність до розлучення [56, с. 92–98, 112].

Секція цивільного права Кодифікаційної комісії Республіки Польща, зокрема підкомісія з шлюбно-сімейного права, розробила основні засади сімейного права щодо укладення шлюбу, що мали враховуватися при створенні

нового сімейного кодексу, і були подані до законопроекту 1920 р. Ці засади містили такі основні положення: 1) шлюб вважався дійсним лише після його реєстрації у книгах запису актів громадянського стану; 2) кожна особа мала право вибору щодо укладання світського або церковного шлюбу; 3) церковний шлюб міг бути укладений лише відповідно до віросповідання, що визнане державою; 4) перешкодами для укладення світського шлюбу не могли бути релігійні норми; 5) серед перешкод для укладення шлюбу виділялися такі: попередній шлюб, не припинений у встановленому законом порядку; близька чи далека спорідненість подружжя по прямій лінії; 6) форма укладення шлюбу передбачалася майбутнім законом про книги записів актів громадянського стану [157, с. 22].

Розірвання шлюбу та його характерні риси.

Питання про розірвання шлюбу можна розглядати з двох позицій: морально-релігійної та юридичної, оскільки шлюбні відносини регулювалися двоякого роду нормами. З одного боку, вони регулювалися моральними і релігійним нормами, з іншого – правовими. З огляду на вимоги моралі розірвання шлюбу було небажаним, суперечило самій ідеї шлюбного зв'язку між подружжям. Юридичним законом нерідко ставляться завдання прагматичніші, аніж моральні. Крім того, залежно від потреб співжиття людей установлювалися й інші норми (звичаєві).

Шлюб як етично-моральний союз переважно укладається з наміром підтримувати його протягом усього життя. Але за певних обставин виникає прірва у моральній єдності подружжя і його важко примусити до продовження шлюбних відносин. Співвідношення між законами різних народів і в різні часи було неоднаковим. Одні намагалися звести моральний закон про нерозривність подружнього життя до закону юридичного і ототожнювали їх, суворо забороняючи розірвання шлюбу; інші, навпаки, надаючи шлюбним відносинам визначення морального закону, не зводили їх до суворої необхідності і допускали вільне розлучення [145, с. 122].

Процедура розірвання шлюбу на теренах Республіки Польща здійснювалася на основі національного польського законодавства, чинного на польських землях, різних за своїм історичним та правовим минулим, культурними та правовими традиціями, досвідом, юридичною практикою. Крім того, ця процедура

регулювалася церковними канонами у відповідності з віросповіданням подружжя. Співвідношення законів і релігійних приписів у шлюбно-сімейних відносинах у кожному регіоні було різним, оскільки воно відповідало специфіці кожної місцевості. Головним чином, відмінності стосувалася трьох моментів: форми укладення шлюбу, здійснення судочинства у сімейних справах та допустимості розірвання шлюбу. Порядок розірвання шлюбу у кожному окремому регіоні був пов'язаний з місцевістю проживання або перебування подружжя, їх віросповіданням та наявністю причин для розірвання шлюбу [170, с. 4–5].

Хоча Польський цивільний кодекс 1825 р. не містив поняття «розірвання шлюбу», проте з аналізу його тексту випливало, що розірвання шлюбу, розлучення (*rozwód*) – це повне припинення особистих і майнових відносин подружжя, здійснене у встановленому законом порядку із визначенням подальшого правового статусу дітей, а також майна, нажитого у шлюбі. Чинне законодавство, зокрема Положення про шлюб 1836 р., Польський цивільний кодекс 1825 р. та Астрійський цивільний кодекс 1811 р. містили інститут сепарації, яка мала всі наслідки розлучення, крім права вступати у повторний шлюб [288, с. 10–11]. Цей інститут згадується й у канонічному праві. Загалом можна простежити значний вплив канонічного права на світське, оскільки норми чинних кодексів повністю відповідали канонічним [274, с. 59].

Слід зазначити, що аналогом сепарації у сучасному українському сімейному законодавстві є встановлення режиму окремого проживання та його правові наслідки (ст.ст. 119, 120 Сімейного кодексу України). Такий режим може встановлюватися за заявою подружжя чи позовом одного з них, і передбачав такі наслідки: майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком не вважається набутим у шлюбі; дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка; дружина, чоловік можуть усиновити дитину без згоди другого з подружжя [5, с. 58].

При розгляді судом справ про сепарацію чи розлучення важливо було залучати до розгляду справи *захисника шлюбного зв'язку* (*obrońca węzła małżeńskiego*). Він призначався місцевим органом влади (старостою, воєводою) при розлученні чи сепарації у цивільному порядку (на колишніх

австрійських територіях), а також церковною владою при розлученні чи сепарації у відповідності до віросповідання (на територіях колишнього Конгресового Королівства). Такий захисник мав право подавати докази, що свідчили про недопустимість розлучення, сепарації та вживати заходів для примирення подружжя [132, с. 43–48].

Закон передбачав різні норми для осіб римо-католицького, греко-католицького, православного, євангелістського та інших християнських, а також нехристиянських (наприклад, іудеїв, мусульман) віросповідань. Таким чином, якщо шлюб був укладений католиками у костелі на території колишнього Конгресового Королівства згідно з релігійними нормами католицької церкви, то і сепарація (розлучення було недопустимим) надавалась церковним судом католицької церкви. У разі укладення шлюбу євангелістами, іудеями чи особами іншого віросповідання допускалися розлучення, які здійснювались церковними судами [222, с. 19].

Для осіб римо-католицького віросповідання розірвання шлюбу було дозволене лише у двох випадках: якщо один із подружжя прийняв освячення (став монахом чи священиком) або отримав дозвіл Папи Римського на розірвання шлюбу (що було майже неможливим). Отже, католики не мали права розірвати шлюб, навіть у випадку зміни ними віросповідання [195, с. 26–32].

Водночас, при неможливості розлучення закон дозволяв сепарацію для осіб римо-католицького віросповідання, яка ще називалася відповідно до Положення про шлюб 1836 р. та Польського цивільного кодексу 1825 р. «відлучення від столу і ложа» (*rozdial od stolu i loża*).

Слід зазначити, що сторона, винна у розлученні, сплачувала судові витрати. Якщо суд не визнав винною жодну із сторін, то у рішенні вказувалась сторона, на яку покладалась така сплата, або кошти сплачувались солідарно, враховуючи те, що частки подружжя у спільному майні є рівними [222, с. 18–19].

Сепарація відповідно до релігійних норм римо-католицького віросповідання відбувалася за наявності таких причин:

1. Подружжя зрада (перелюб). Під перелюбом розуміли інтимні відносини між особами різної статі, з яких хоча б одна є одруженою

(заміжною) та усвідомлює існування шлюбного зв'язку. Перелюб мав також карні наслідки, якщо він був доведений у встановленому судом порядку [232, с. 229]. Наприклад, позивач Ян К. подав позов про сепарацію у зв'язку із вчиненням подружньої зради своєю дружиною Марією К. Доказами послужили факти народження нею трьох дітей за час тривалої відсутності позивача. Окружний суд Кракова виніс рішення від 17 серпня 1932 р. про сепарацію з вини відповідачки [345].

Однак одна із сторін не могла вимагати винесення рішення суду про сепарацію, якщо сама здійснила подружню зраду або якщо вже вибачила винного чоловіка (дружину). До того ж чоловік не мав права вимагати прийняття рішення про сепарацію з приводу подружньої зради, якщо саме він примусив дружину здійснити такий злочин.

2. Завдання тяжкої образи одному з подружжя з боку іншого.

3. У разі вчинення однією із сторін злочину чи іншого правопорушення та схилення до протиправних діянь своєї половини.

Сепарація здійснювалася духовним судом і могла присуджуватися на обмежений чи необмежений термін. Якщо подружжя сповідували різну християнську (не православну) віру, то рішення про розірвання шлюбу (сепарацію) приймав той суд, до якого належав позивач. При розірванні шлюбу між особами різного віросповідання справу повинен був розглядати суд того віросповідання, у церкві якого було укладено шлюб. Якщо шлюб був укладений у церквах обох із подружжя, то справу про розірвання шлюбу розглядав церковний суд того віросповідання, де був укладений перший шлюб, або відповідно до віросповідання позивача [186, с. 117–124].

Зневажливе чи легковажне ставлення чоловіка до своєї дружини, надання недостатніх коштів або ненадання коштів на утримання дружини, ведення домашнього господарства теж було причиною сепарації. Наприклад, позивач Іза В. подала позов до суду про сепарацію за наявності перелічених причин. Зневажливе ставлення з боку чоловіка, передбачене § 109 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., виявлялося у забороні дружині розпалювати камін узимку та вмикати освітлення у темну пору доби. У ході слухання справи був

виявлений ще й факт подружньої зради чоловіка. Судом було задоволено позов дружини у повному обсязі та зобов'язано відповідача сплачувати їй аліменти у сумі 75 злотих щомісячно [325, с. 3, 5, 50].

Для подружжя, що належало до євангелістської церкви, розірвання шлюбу було дозволене за таких причин: 1) подружня зрада; 2) умисне залишення другого з подружжя (зміна місця проживання не була причиною для подання позову про розірвання шлюбу); 3) фізична неспроможність виконувати подружні обов'язки; 4) невиліковна чи заразна хвороба; 5) розумова хвороба; 6) ведення розпусного способу життя; 7) марнотратство; 8) якщо один із подружжя перебував у комі не менше п'яти років; 9) вчинення дій, що становили загрозу для життя і здоров'я другого з подружжя; 10) доведений судом намір позбавити другого з подружжя гідності, ремесла, посади; 11) вчинення однією з сторін тяжкого злочину. Слід зазначити, що у разі виявлення фактів подружньої зради обох сторін позов про розірвання шлюбу відхилявся [3, с. 57, 58].

Позовна давність у випадку розірвання шлюбу з приводу подружньої зради становила один рік. Якщо рішення про розлучення було винесене судом з причин перелюбу чи умисного залишення своєї половини, то винна сторона не мала права укладати новий шлюб протягом шести років [191, с. 181–183].

Фізична неспроможність виконувати свої подружні обов'язки вважалася причиною розлучення, якщо вона тривала не менше трьох років з моменту виявлення. Якщо причиною розлучення була розумова хвороба, то така повинна була тривати не менше року після її виявлення. На основі медичного висновку Загальної лікарської ради (складалася із лікарів різних спеціальностей та надавала медичні висновки щодо дієздатності осіб) другий з подружжя мав право вимагати розлучення [127, с. 365–368].

Для подружжя, що належало до іудейського віросповідання, допустимим було лише розірвання шлюбу. Розлучення могло бути здійснене за взаємною згодою сторін або без згоди іншої сторони за наявності нижченаведених причин. Чоловік мав право вимагати розлучення у разі надання ним беззаперечних доказів про неможливість подальшого існування шлюбу. У законі вичерпно не вказувалися причини, але переважно вони стосувалися порушення ритуальних норм при веденні домашнього господарства, порушення

звичаїв, підозри у подружній зраді, ухилення від виконання подружніх обов'язків, непокори чоловікові у випадку зміни місця проживання і т.д. Натомість, дружина могла вимагати розлучення за конкретно визначеними причинами, а саме: 1) за наявності фізичних вад чоловіка, які унеможлилювали подружній зв'язок; 2) заняття чоловіком такою працею, або набуття ним таких звичок, які загрожували життю і здоров'ю його дружини; 3) якщо чоловік умисно не бажав працювати та утримувати дружину; 4) якщо чоловік змінив віросповідання [222, с. 28-30].

Як свідчать історико-правові джерела, позов про розірвання шлюбу для осіб іудейського віросповідання міг бути поданий за наявності будь-яких побутових причин, певних особливостей чи шкідливих звичок сторін (неприємний запах з рота однієї із сторін, тяжка хода, нервовий «тік», набутий внаслідок хвороби і т.д.).

Для осіб інших християнських віросповідань розірвання шлюбу було дозволеним за умови, якщо така можливість передбачалася у правових нормах відповідно до віросповідання позивача.

Згідно з Австрійським цивільним кодексом 1811 р., існувало дві форми укладення шлюбу – світська та церковна, натомість, справи про розлучення (сепарацію) розглядали лише державні суди незалежно від віросповідання подружжя [239, с. 228].

Причини сепарації для осіб римо-католицького віросповідання та розлучення для подружжя інших віросповідань за австрійським законодавством були такими: 1) визнання одного з подружжя винним у подружній зраді або іншому злочині; 2) умисне залишення другого з подружжя; 3) ведення марнотратного способу життя, внаслідок чого зазнавала збитків значна частина власності постраждалої сторони; 4) замах на життя і здоров'я другої сторони; 5) нанесення тяжких тілесних ушкоджень або постійних тяжких образ з приводу каліцтва позивача; 6) тілесні ушкодження, пов'язані із небезпекою зараження; 7) непереборна відраза подружжя одне до одного. З цих причин потерпіла сторона могла подати позов до окружного суду певного регіону про надання сепарації у цивільно-правовому порядку [185, с. 67–75].

Як вирішувалися подібні справи, свідчать матеріали судової практики. Нами відібрані типові приклади розгляду тогочасних сімейних справ.

Наприклад, Яніна М. подала до окружного суду Кракова позов про сепарацію, приводом для якої стало ведення відповідачем Тадеушом М. марнотратного способу життя та позбавлення сім'ї коштів для прожиття. Позивачка вимагала дозволу на окреме проживання та сплати чоловіком аліментів на її утримання. Суд задовольнив вимоги позивачки у повному обсязі рішенням від 28 березня 1933 р. та призначив їй аліментарне утримання у сумі 200 злотих щомісячно [335].

Євгенія К. подала позов до суду про сепарацію з Антонієм К. на підставі непереборної відрази до чоловіка. Чоловік покинув дружину з двома малолітніми дітьми, без надання жодних коштів на їх утримання, та переїхав жити в інше місце. Крім того, мали місце тяжкі образи з його боку, що унеможливило подальше співіснування подружжя та спільне виховання дітей. Суд виніс рішення на користь позивачки та визначив суму сплати аліментів у розмірі 100 злотих щомісяця (відповідно до розміру заробітку відповідача) [342].

Анна В. подала позов про сепарацію з Йозефом К. через ведення ним марнотратного способу життя та систематичного нанесення тілесних ушкоджень дружині. Позивачка відмовлялася від отримання аліментів, але вимагала дозволити їй проживати окремо від чоловіка. Суд, керуючись свідченнями очевидців, медичним висновком та іншими доказами задовольнив вимоги позивачки, визнавши відповідача винним [339].

Таким чином, постійні образи та нанесення тяжких тілесних ушкоджень чоловіком були однією з основних причин розлучення. Однак, як виняток серед судових справ міжвоєнного періоду, які зберігаються у Державному архіві Кракова, було виявлено таку, де йдеться про нанесення образ та тілесних ушкоджень дружиною чоловікові. Позивач Лоренц Ш. розлучився із дружиною Марією Ш. через знущання, які зазнавав від неї. Вона завдала йому неодноразових тілесних ушкоджень макогоном по голові, що спричинило тимчасовий розлад здоров'я (позивач два тижні пролежав у лікарні) [319].

Ольга Л. подала позов про сепарацію з Мацеєм Л. на підставі умисного залишення її чоловіком та зміни ним місця проживання. Відповідно до свого

заробітку (175 злотих) позивачка не могла самостійно сплачувати за квартиру (60 злотих) та утримувати двох малолітніх дітей. За деякий час оплата її праці зменшилась до 55 злотих. Крім того, вона втратила ренту, яку отримувала після смерті першого чоловіка та залізничну картку з правом знижки 80% на придбання залізничних квитків. З огляду на ці обставини позов було задоволено [337].

Натан Л. подав позов про розлучення із Хаймою Л. через постійні образи, сварки, нанесення тілесних ушкоджень позивачеві, що засвідчувалося медичним висновком. Також подружжя спільно не проживало близько п'яти років. Розглянувши усі докази та покази свідків, суд виніс рішення про розлучення з причини непереборної відрази подружжя одне до одного [341].

Подружжя некатоліків мали право розірвати шлюб за наявності вищезазначених причин, навіть тоді, коли одна із сторін прийняла католицизм. Таким чином, розлучення могли отримати євангелісти, католики східного обряду (греко-католики), старообрядці, особи, що не належали до жодного віросповідання, мусульмани, або особи, які перебували у змішаному шлюбі (наприклад, євангелістка з євреєм).

При поданні до суду позову про розлучення рішення на користь позивача могло бути і не прийняте, якщо відбулося примирення сторін. Наприклад, Піотр К. подав позов про сепарацію із Яніною К. через те, що вона залишила позивача на тривалий термін. Під час розгляду справи дружина повернулася до чоловіка у місце їх спільного проживання. Отже, окружний суд Кракова виніс рішення про припинення провадження [344].

Нанесення тілесних ушкоджень та погроза життю і здоров'ю дружини часто були підставами для позовів про розлучення. Так, Тауба М. звернулася до окружного суду Кракова з позовом про розлучення, оскільки неодноразово терпіла від чоловіка та його брата нанесення тяжких тілесних ушкоджень. Чоловік також відмовлявся надавати кошти на лікування легень позивачки, про що свідчили покази свідків. Переконливих доказів у справі було достатньо, тому суд виніс рішення про розлучення з вини відповідача [336].

Софія-Броніслава Я. подала позов про розлучення з Каролем-Йозефом. Оскільки подружжя сповідувало євангелістську віру, то розлучення допускалося. Підстав для цього було кілька: нанесення неодноразових

тяжких образ та тілесних ушкоджень позивачці, ведення відповідачем марнотратного способу життя, внаслідок чого було втрачено значну частину власності позивачки, вчинення відповідачем крадіжки. До того ж під час затримання поліцією позивач погрожував скалічити або вбити дружину. Основними доказами для розлучення суд визнав нанесення тілесних ушкоджень та існування реальної загрози життю і здоров'ю позивачки і виніс рішення про розлученням з вини відповідача [338].

Однією із вагомих причин розірвання шлюбу, хоч і прямо не передбачених в законі, було визнання померлим одного з подружжя. Так, Стрийський окружний суд рішенням від 30 червня 1930 р. визнав безвісно відсутнього Стефана С. померлим. На підставі цього його шлюб із Тетяною С., укладений 10 червня 1902 р., було розірвано. Варто зазначити, що про визнання громадянина Стефана С. безвісно відсутнім було подано загалом п'ять оголошень у «Газеті Львівській» (*Cazetie Lwowskiej*) протягом року, і лише після цього суд визнав даного громадянина померлим [322].

За наявності поважних причин розірвати шлюб могли особи, що не належали до жодного віросповідання, навіть за відсутності у процесі відповідача. Наприклад, Антон С., громадянин СРСР, який переховувався на території Польщі від політичного переслідування з боку радянського режиму, подав позов про розірвання шлюбу зі своєю дружиною, радянською громадянкою Броніславою С. Причинами розлучення були: подружня зрада дружини, обвинувачення позивача дружиною у державній зраді СРСР та спроба видати його органам радянської влади. Позивач, остерігаючись неминучої розправи з боку радянських каральних органів, утік до Польщі. Враховуючи обставини справи, окружний суд Кракова постановив не розшукувати відповідача та 25 травня 1934 р. заочно виніс рішення про розірвання шлюбу [334].

Якщо перед укладенням шлюбу одна з сторін прийняла католицьку віру, то таке подружжя не могло розірвати шлюб, і друга сторона (не католик) могла одружитися знову лише після смерті своєї половини. Аналіз архівних судових справ свідчить про те, що для уникнення такого розвитку подій подружжя за кілька днів до подання в суд заяви про розірвання шлюбу змінювали віру

(наприклад, на євангелістську), або оголошували себе особами, які не сповідують жодного віросповідання. Внаслідок цього суд розглядав справу про розлучення осіб євангелістського віросповідання або згаданих вище осіб. Наприклад, у книзі реєстрації осіб, які змінили віросповідання костелу Св. Маргарити у Львові зафіксовано загалом 965 римо-католиків, які змінили віросповідання з 1918 до 1941 рр. [315]. Для цього потрібно було принести свідоцтво про народження і хрещення та підписати протокол про вихід із віровизнання. Після цього особи зверталися до душпастиря нової віри, або у магістрат для проголошення себе особами, які не належать до жодного віросповідання [310, с. 76].

У разі, коли обоє з подружжя не були католиками, вони могли розірвати шлюб на ґрунті непереборної відрази шляхом добровільної письмової згоди обох сторін.

Відповідно до § 110 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. подружжя, яке перебувало у стані сепарації, могло знову помиритися і возз'єднатися. Про таке рішення потрібно було повідомити місцевий окружний суд. У законі не було врегульоване питання про те, чи повідомлення суду було беззаперечною умовою припинення дії судового рішення про сепарацію. Отже, без повідомлення суду про примирення подружжя, сепарація залишалася в силі, тобто всі умови і судові рішення залишались незмінними. Вчасне повідомлення суду мало значення для реалізації подальшого права на спадкування подружжя (§ 759 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.), права на аліменти (утримання) та права на розпорядження власністю дружини і на погашення боргів чоловіка. Правові наслідки відмови від сепарації були важливі і для дружини, оскільки вона отримувала право на пенсію, право на пільги при сплаті податків, чим не користувалася дружина у звичайному шлюбі [118, с. 38–42].

Рішення про сепарацію, прийняте у Малопольщі (назва одного з регіонів Другої Речі Посполитої), відповідно до норм австрійського права надавало можливість католикам розірвати шлюб за німецьким законодавством, так як на подружжя поширювалася дія «Міждільничого закону» 1926 р. Для розірвання шлюбу потрібно було прожити на колишніх пруських територіях не менше

року і якщо причини сепарації, отриманої за австрійським законодавством, були ідентичними з причинами розірвання шлюбу [10, с. 347–351]. Такі норми діяли на території цілої країни. Так, подружжя римо-католиків, які народилися у колишньому Конгресовому Королівстві, Яніна Г. і Рудольф Г. уклали світський шлюб у м. Мікушеве (Верхня Сілезія) відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р. Розлучення вони отримали у Кракові за останнім місцем проживання. Суд керувався §§ 1565, 1568 вищезазначеного кодексу, оскільки подружжя проживало на території Кракова менше року [318].

Для осіб іудейського віросповідання австрійське право передбачало лише два випадки розірвання шлюбу: 1) за взаємною згодою сторін, без зазначення будь-якої поважної причини (рішення про розірвання шлюбу приймав гродський, тобто повітовий суд як суд першої інстанції); 2) лише на вимогу чоловіка, через подружню зраду дружини проти її волі (справу розглядав окружний суд за позовом чоловіка) [27, с. 80–81].

Певними особливостями порядку розлучень характеризувалися шлюбно-сімейні відносини євреїв. Як уже зазначалося, відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. такі розлучення розглядалися державними судами. Водночас, у таких випадках Положення про шлюб 1836 р. рекомендувало звертатися до єврейських релігійних канонів. Крім того, для розірвання шлюбу євреїв було передбачено написання чоловіком «розлучного листа» (пол. – list rozwodowy) для дружини та віддалення її від дому навіть без подання причини. Слід зазначити, що «розлучний лист» вперше згадується біблійним Мойсеєм у писаному законі для народу єврейського, тобто у Старому завіті. В основному, в якості причин розлучення у такому листі чоловік вказував такі: 1) наявність фізичних та психічних розладів дружини; 2) недотримання дружиною ритуальних приписів; 3) недотримання дружиною обітниць, а також сварливість дружини; 4) перелюб дружини, або її непристойна поведінка на людях (вихід з непокритою головою, або із оголеною частиною тіла, публічне провокування свого чоловіка до статевих контактів); 5) виголошення прокльонів на адресу тестя в присутності чоловіка або на адресу чоловіка в

присутності сина; б) відмова виконувати подружні обов'язки; 7) відсутність народжених дітей упродовж 10-ти років подружнього життя [270, с. 242].

За вищенаведеного переліку причин чоловік мав право на вручення «розлучного листа», а відтак міг скористатися таким правом або ні. Відповідно до нижчевказаних причин чоловік був зобов'язаний подати на розлучення, при чому релігійна влада змушувала його виступити із таким листом за конкретних обставин: 1) фізичні вади чоловіка, які суперечать меті шлюбу (наприклад, заразна хвороба); 2) брудна робота (торгівля гноєм, праця у дубильному виробництві, мідній копальні), якщо чоловік не займався нею до укладення шлюбу; 3) перелюб чоловіка або ведення розпусного способу життя; 4) відмова чоловіка виконувати подружні обов'язки або імпотенція; 5) відмова надавати кошти на утримання дружини; 6) наявність вироку суду про видворення чоловіка з країни за вчинення злочину; 7) недотримання чоловіком передшлюбних обіцянок і клятв, зміна віросповідання та примушення дружини до цього; 8) якщо дружина, будучи неповнолітньою, була видана заміж матір'ю чи братами насильно та вимагає розлучення; 9) якщо посаг, обіцяний батьком дружини, не був отриманий чоловіком [270, с. 245].

«Розлучний лист» готував спеціальний писар (на івриті – *sofer*) у присутності двох свідків – повнолітніх чоловіків без тілесних вад. Процедура єврейського церковного розлучення здійснювалася перед судом равинів, куди входили три судді (на івриті – *dajanim*) за присутності 10 осіб (на івриті – *minjan*). Перед таким судом чоловік здійснював вручення «розлучного листа» дружині [209, с. 380–385]. На колишніх австрійських територіях такий лист подавався до місцевого окружного суду.

В ортодоксальних євреїв чоловік вважався главою родини та її духовним серцем. Дружині відводилася роль служниці та виховательки доньок, а синів – лише до певного віку. Можливість подружньої зради навіть не розглядалася, беручи до уваги замкнутий стиль життя та високі моральні цінності таких громад. Основою усього життя ортодоксальних євреїв було вивчення священних іудейських книг – Талмуду та Тори. Шлюб вважався лише звичайною земною необхідністю продовження роду, тому розлучення не допускалося взагалі [225, с. 81].

При розлученні єврейського подружжя равином (навіть у колишньому Конгресовому Королівстві) чоловік мав право оскаржити таке рішення у державному суді, а також міг вимагати примирення з дружиною та повернення її до спільного помешкання. Такий правовий прецедент передбачало, зокрема, рішення Верховного суду Другої Речі Посполитої від 28 серпня 1928 р. [23, с. 160]. Цей та інші правові прецеденти, без сумніву, враховувалися судами при вирішенні аналогічних справ.

Наведемо приклади. Едгар Г. розірвав шлюб із Сесілією Г. на підставі подружньої зради дружини та ведення нею розпусного способу життя (рішення Окружного цивільного суду у Кракові від 24 лютого 1937 р.) [343]. Інших причин розірвання іудейського церковного шлюбу, ніж зазначені вище не було. Щоправда, у Краківському воєводстві такий винятковий випадок було зафіксовано. Іудейський церковний шлюб був розірваний на підставі §§ 135, 115 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. Так, Зігмунд Ф. подав до суду позов про розлучення на підставі факту зради дружини, без її згоди, тобто «розлучний лист» дружиною прийнятий не був. Суд задовільнив його позов, попри те, що у процесі брав участь так званий «захисник подружнього зв'язку» [348].

Нерідко внаслідок розлучення руйнувалися і змішані шлюби. Наприклад, Софія Ф., що сповідувала іудаїзм, подала позов про розлучення із Борисом-Антонієм Ф., який не сповідував жодної віри, з двох причин: відмінності релігійних поглядів подружжя і непереборної відрази. Як було встановлено у перебігу судового слідства, відразу виявлялася у постійних суперечках, небажанні відповідача виконувати подружні обов'язки. Крім того, близько п'яти років подружжя проживало окремо. На підставі показів свідків суд виніс рішення про розірвання шлюбу без провини сторін [333].

Непереборна відраза могла виникнути внаслідок хвороби однієї із сторін. Наприклад, Марія В. подала позов про розлучення із Франтішком В., оскільки боялася заразитися від нього при інтимному, тілесному контакті. З огляду на те, що дружина не бажала виконувати свої подружні обов'язки, чоловік вступав у статеві контакти з іншими жінками. Через таку поведінку він захворів ще й

венеричною хворобою. Крім того, подружжя не проживало разом близько трьох років. Суд виніс рішення про розлучення з вини відповідача [337].

За чинним на польських землях німецьким шлюбно-сімейним законодавством також було передбачено можливість розірвання шлюбу та інститут сепарації. Якщо після сепарації сторони знову прагнули відновити подружні стосунки, то це не вимагало жодних формальностей (§ 1586 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Розірвання шлюбу здійснювалося державними судами незалежно від віросповідання подружжя.

Шлюб міг бути розірваний за позовом однієї із сторін за наявності таких причин: 1) у разі вчинення другою стороною подружньої зради, злочину; виявлення факту багатоженства; 2) у разі загрози життю та здоров'ю другого з подружжя; 3) умисного залишення другого з подружжя на термін понад один рік; 4) умисного грубого порушення сімейних обов'язків внаслідок брутальної зневаги, аморальної поведінки однієї з сторін; 5) психічної хвороби однієї із сторін, що тривала не менше трьох років [15, с. 97–105].

Вимога розірвання шлюбу могла бути спростована у першому та четвертому випадках після примирення сторін. Позов про розірвання шлюбу у першому та четвертому випадках повинен був подаватися протягом шести місяців з моменту виникнення відповідних причин. Позовна давність у таких випадках становила 10 років [191, с. 58–58, 181].

За Угорським законом про шлюб 1894 р. справи про розлучення і сепарацію розглядалися відповідно до норм Австрійського цивільного кодексу 1811 р. і передбачалися аналогічні пункти щодо причин розірвання шлюбу лише з такими доповненнями: 1) засудження однієї із сторін до довічного ув'язнення, тюремного ув'язнення на строк понад п'ять років, або ув'язнення у виправних установах; 2) якщо один із подружжя намагався втягнути дітей у злочинну діяльність, чи у ведення ними аморального способу життя; 3) якщо один із подружжя вів аморальний спосіб життя [117, с. 19–21].

Як і німецьке законодавство, Угорський закон про шлюб 1894 р. допускав примирення подружжя, навіть під час тривання судового процесу.

Якщо з моменту подання позову про сепарацію минуло два роки, то сторони мали право вимагати від суду винесення рішення про розірвання шлюбу.

На території Краківського воєводства у міжвоєнний період домінувало населення католицького віросповідання. Католицьке подружжя не мало права на розлучення, проте обходячи таку заборону, оголошували себе особами, що не сповідували жодної віри, і через кілька місяців отримували розлучення у цивільному порядку.

Характерною у цьому випадку є справа подружжя Хуго Т. та Хелени Т. Вони були римо-католиками, проте уклали шлюб, зареєструвавшись особами, які не належали до жодного віросповідання. Захисник шлюбного зв'язку доктор С. Кричковський апелював до суду на підставі помилкової оцінки суті справи, тобто причини розлучення – непереборної відрази. клопотання було судом відхилене, але це свідчило про широкі процесуальні можливості даного учасника судового процесу. Для римо-католиків розлучення було неможливим, допускалась лише сепарація, про що і наголошував захисник шлюбного зв'язку [352].

На думку Я. Гвядоморського* зміна віросповідання була питанням сумління та внутрішнього переконання, і не повина була мати під собою правове підґрунтя, оскільки правові наслідки отримання розлучення внаслідок такої зміни (наприклад, з римо-католицького на євангелістське чи православне, або оголошення подружжя такими, що не належали до жодного віросповідання) тягнуло за собою зловживання [170, с. 16–17].

---

* Гвядоморський Ян (4.02.1899 р. –17.12.1977 р.) – польський юрист, професор Ягеллонського та Вроцлавського університетів, член Польської академії наук. У 1917 – 1921 рр. навчався на юридичному факультеті Ягеллонського університету. 1922 р. здобув наукове звання доктор права. У 1922 – 1923 рр. працював службовцем краківської прокуратури, у 1931 – 1934 рр. – депутат міської ради м. Кракова. З 1934 р. працював викладачем кафедри цивільного права Ягеллонського університету, 1928 р. отримав наукове звання доктор хабілітаційний. Після Другої світової війни був призначений там же деканом юридичного факультету (1945 – 1946 рр.). З 1948 р. працював у Вроцлавському університеті. Був членом Кодифікаційної комісії секцій цивільного права та цивільно-процесуального права. Основні праці: «Trudności kodyfikacji osobowego prawa malżeńskiego w Polsce» 1935 р., «Pojęspadku według przepisów obowiązujących w Małopolsce» 1939 р., «Polepszenie położenia prawnego dziecka nieślubnego i jego matki» 1939 р.

Зловживання існували не лише при зміні віросповідання, а й при наданні розлучень і викликали значний громадський резонанс та правове реагування з боку влади. Так, священники євангелістсько-реформаторської (кальвіністської) церкви у Вільнюсі здійснювали розлучення, керуючись ст. 10 «Великого відділу про розлучення» («Agendy Wielkiej o rozwodach») 1637 р., не лише євангелістів, а й римо-католиків, оскільки у документі зазначено, що розлучення могли отримати усі, хто забажає. Внаслідок цього, з 1926 р. Вільнюс став великою «фабрикою розлучень» для громадян усіх регіонів міжвоєнної Польщі. Винними оголошувалися як священники, які підлягали кримінальному покаранню за ст. 286 Кримінального кодексу 1932 р. (перевищення посадових повноважень), так й адміністративна влада регіону, яка не вжила відповідних заходів. Правда, справа про зловживання владою була порушена прокуратурою регіону лише у 1937 р. під тиском громадськості та католицької церкви [205, с. 20–21]. Така владна реакція була цілком зрозуміла за певною аналогією. Так у разі порушення заборони багатоженства у мусульман (відповідно до норм Корану мусульмани мали право мати кілька дружин) покарання застосовувалося як до особи, яка надавала шлюб, так і до нареченого, що було передбачено ст. 197 Кримінального кодексу 1932 р. [218, с. 359-360].

Протягом двадцяти міжвоєнних років (з листопада 1918 р. до серпня 1939 р.) окружним судом Кракова було розглянуто 57 справ про розлучення. З них випливало, що основними причинами розлучення були: жорстоке поводження з дружиною (або з чоловіком, що траплялося вкрай рідко); подружня зрада; венерична хвороба; марнотратство; сварливість (в основному, дружини); обмануті сподівання або недотримання передшлюбних обіцянок. Подаємо статистику розгляду шлюбно-сімейних справ на основі вивчення архівних документів окружного суду Кракова [303, с. 95–102].

**Статистика розірвання шлюбів та визнання шлюбів недійсними
у Краківському воєводстві (1918 – 1939 рр.)**

№ з/п	Рік	Загальна к-сть шлюбно-сімейних справ	Про надання сепарації	Визнання світського шлюбу недійсним	Визнання церковного шлюбу недійсним	Розлучення за рішенням суду	Розлучення за погодженням обох сторін
1	1918	46	42 (8) *	2	0	2	
2	1919	94	73 (18)	14	0	7 (6)	5 (3)
3	1920	253	220 (50)	29 (25)	0	4 (4)	1 (1)
4	1921	189	162 (63)	18 (14)	0	9 (4)	0
5	1922	132	114 (74)	14 (14)	0	4 (4)	1 (1)
6	1923	170	126 (44)	22 (18)	0	2 (1)	0
7	1924	126	111 (43)	11 (11)	0	4 (3)	0
8	1925	124	114 (52)	6 (3)	0	4 (4)	0
9	1926	131	114 (33)	13 (13)	0	4 (2)	0
10	1927	123	113 (33)	10 (10)	0	2 (2)	0
11	1928	210	191 (50)	13 (11)	0	6 (3)	0
12	1929	198	187 (47)	10 (6)	0	1 (0)	0
13	1930	249	232 (66)	14 (10)	0	3 (2)	0
14	1931	190	179 (38)	4 (3)	0	4 (2)	0
15	1932	156	141 (34)	11 (7)	1	1 (1)	0
16	1933	133	113	11 (8)	1	8 (2)	0
17	1934	141	126	10 (7)	1	4 (3)	0
18	1935	219	192 (51)	17 (15)	3	7 (5)	2 (2)
19	1936	245	219 (57)	20 (12)	1	5 (4)	0
20	1937	257	224 (58)	18 (11)	5	10 (8)	3 (2)
21	1938	246	227 (61)	12 (8)	4	3 (2)	1 (1)
22	1939	198	180 (46)	12 (4)	3	3 (3)	0

* Таблиця отримана з приватної колекції досліджень професора кафедри церковного права та віросповідання З. Зажицького. Число в дужках означає кількість фактично збережених матеріалів судових справ.

Відповідно до російського законодавства, що діяло на східних теренах Республіки Польща (том X Зводу законів), шлюбно-сімейні норми застосовувалися лише щодо подружжя, що сповідувало православну віру. Таким чином, позов про розірвання шлюбу (розлучення) подавався до суду православної церкви. Для православного подружжя розлучення було дозволене за таких причин: 1) подружня зрада (перелюб) однієї із сторін або неспроможність виконувати подружні обов'язки (за наявності беззаперечних доказів); 2) засудження однієї із сторін до покарання за тяжкий злочин; 3) зникнення одного з подружжя без вісти на строк не менше п'яти років.

Позов до суду про неспроможність виконувати подружні обов'язки міг бути поданий лише через три роки після укладення шлюбу [1, с. 16–19].

Самовільне розірвання шлюбу без рішення суду лише за взаємною згодою подружжя не допускалося. Заборонялося також укладення будь-яких договорів подружжя між собою, що мали на меті припинення шлюбного зв'язку.

При вчиненні подружньої зради лише зізнання з боку відповідача було недостатнім, потрібно була наявність й інших доказів та свідків. Позовна давність для судових позовів з причин подружньої зради, як і у канонічних нормах євангелістської церкви, становила три роки.

На колишніх підросійських територіях, зокрема на території центральної Литви (Віленщина), розірвання шлюбу, наприклад, між католичкою та євангелістом було можливим, хоча це суперечило канонічно-правовим нормам католицької церкви на підставі ст. 74 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р. Таким чином, католичка могла подати позов про розлучення до церковного суду євангелістської церкви на підставі зміни віросповідання з римо-католицького на євангелістське. Якщо позов подавав чоловік за таких самих умов, то розірвання шлюбу не допускалося [221, с. 5–6].

Укладення та розірвання шлюбу між особами різних християнських віросповідань, відповідно до російського законодавства, здійснювалося духовною особою того віросповідання, до якого належала наречена

(дружина). У разі відмови відповідної духовної особи у розгляді справи про розлучення заява подавалася до релігійної общини чоловіка [206, с. 97–104].

Протягом тривання судового процесу у справі про розлучення суд міг викликати як свідка одну із сторін, щоб підтвердити подані нею або її представником докази. Прибуття сторони за викликом суду було обов'язковим, інакше застосовувався привід. Слід зазначити, що така правова норма широко використовувалася і використовується у судових процесах при розгляді цивільних (шлюбно-сімейних) справ у різних країнах і передбачена у багатьох цивільно-процесуальних кодексах європейських держав і України зокрема.

У разі, коли сторона не мала змоги з'явитися на слухання або перебувала за межами країни, місцевий суд міг призначити певного суддю, котрий мав отримати покази свідка або надіслати запит за місцем перебування свідка до відповідного суду чи адміністративного органу для отримання та фіксації його свідчень у відповідному протоколі. Протокол таких свідчень надсилався на адресу суду, який розглядав справу та був доказом у справі [263, с. 91, 115-122]. Наприклад, позов про сепарацію, поданий Марією К., був задоволений рішенням Стрийського окружного суду за наявності провини обох сторін. Справа розглядалася без участі чоловіка – відповідача, а лише за участі його законного представника – адвоката Е. Фредвалда. Свідчення відповідача були зафіксовані у протоколі відповідного суду у Нью-Йорку (місце постійного перебування відповідача) та надіслані до суду, який розглядав справу [323].

Відповідно до ст. 231 Цивільно-процесуального кодексу 1930 р. кожна із сторін при розгляді справи у суді могла дати згоду на проведення судового процесу без її особистої участі. У шлюбно-сімейних немайнових справах, якщо позивач не з'явився на перше слухання, судовий процес міг бути припинений на вимогу відповідача [191, с. 246–247].

Запропонований секцією цивільного права Кодифікаційної комісії Другої Речі Посполитої у 1934 р. проект нового закону «Про сімейне право»

містив лише порядок укладення і розірвання шлюбу та інститут особистих немайнових відносин подружжя. Він передбачав як світську, так і церковну форми укладення шлюбу. Розірвання шлюбу все ще не допускалося для римо-католиків і у цьому проекті. Істотною новацією законопроекту було те, що в ньому враховувалися інтереси потомства, оскільки заборонялося подружжю, яке мало неповнолітніх дітей, розривати шлюб, незважаючи на форму його укладення [253, с. 14–15].

На думку професора В. Абрахама, розлучення суперечило моральним й етичним традиціям, переконанням, національному духу польського суспільства. Приймаючи норми про розлучення за згодою обох з подружжя, законодавець тим самим визнавав, що «існування шлюбу залежить від волі сторін, а не від Божого благословення». Крім того, проект не враховував канонічні перешкоди для укладення шлюбу (наприклад, освячення), що обмежувало роль церкви у житті тогочасного польського суспільства [112, с. 15–17].

Зрозуміло, що факт розірвання шлюбу однозначно свідчить про те, що укладений шлюб був чинним з правової точки зору, а факт *визнання шлюбу недійсним*, про те, що він від самого початку укладення вже не мав правового значення. Відповідно до нормативно-правових актів, що були чинними на території Другої Речі Посполитої, визнання шлюбу недійсним відбувалося за наявності перешкод для укладення шлюбу, які не були враховані під час його укладення. Ці перешкоди поділялися на *беззаперечні* (наприклад, неповноліття сторін, розумова хвороба) та *відносні* (наприклад, близьке чи далеке споріднення) [195, с. 80–85].

Відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р., що діяв на колишніх німецьких територіях, правова доктрина та німецька судова практика кінця XIX – початку XX ст. розрізняла такі поняття, як: 1) *неіснуючий шлюб* (нім. – Nichtehe); 2) *недійсний шлюб* (нім. – Scheinehe); 3) *шлюб, визнаний недійсним* (нім. – Anfechtbare Ehe).

1. *Шлюб вважався неіснуючим* у разі недотримання суттєвих формальностей при його укладенні, а також якщо факт укладення не був зареєстрований у книзі реєстрації актів цивільного стану. Такий подружній зв'язок не породжував жодних взаємних прав та обов'язків між подружжям та щодо третіх осіб [184, с. 19–20].

2. *Шлюб вважався недійсним*, якщо він був укладений без урахування існуючих перешкод (спорідненості по прямій та бічній лініях, подружньої зради, недотримання шлюбних урочистостей, недієздатності одного з подружжя на момент укладення шлюбу), і факт його укладення був зафіксований у книзі реєстрації актів цивільного стану. Такий шлюб міг бути визнаний недійсним лише за позовом однієї із сторін, батьків, а також опікунів, якщо сторони були неповнолітніми [184, с. 22–25].

У разі, якщо один із подружжя знав про фактичну недійсність шлюбу, а інший – ні, то друга сторона користувалася всіма правами і обов'язками, які виникали з юридичного факту укладення дійсного шлюбу. Якщо батьки усвідомлювали недійсність шлюбу, то діти, народжені у такому шлюбі, вважалися позашлюбними. Якщо ж батьки не знали про недійсність їхнього шлюбу, то діти, народжені у такому шлюбі, вважалися законними. Згодом відносини між такими батьками та дітьми регулювалися так само, як відносини між батьками та їхніми дітьми після розлучення, в якому були винні обидві сторони [15, с. 178].

Жодних правових наслідків недійсний шлюб не породжував: дружині поверталось дівоче прізвище, подружніх прав та обов'язків не виникало, усі заповіти та розпорядження останньої волі припиняли чинність щодо сторін неіснуючого подружжя, якщо інше не було вказано в умовах заповіту (§§ 2077, 2268, 2279 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

Якщо батько знав про факт недійсності шлюбу, то він не володів певними правами, що виникали з моменту його укладення, а опікунська влада над дітьми належала матері (§ 1701 Німецького цивільного кодексу

1896 р.). Якщо мати знала про недійсність шлюбу, то вона користувалася такими ж правами, як і дружина, яка була визнана судом винною у розлученні [284, с. 48-52].

З недійсного шлюб перетворювався в дійсний у разі: 1) якщо подружжя прожило разом більше 10 років; 2) якщо один із подружжя помер, а в шлюбі пара прожила не менше трьох років; 3) якщо була підтверджена дієздатність сторін (достатньо було мовчазної згоди).

Закон зазначав і те, що усі правові наслідки, що стосувалися недійсного шлюбу, не переходили на неіснуючий.

3. *Шлюб міг бути визнаний недійсним* на вимогу однієї із сторін у разі: 1) якщо один із подружжя під час укладення шлюбу був недієздатним; 2) якщо шлюб був укладений через помилку (наприклад, після одруження чоловік виявив, що його дружина чекає дитину від іншого); 3) якщо на укладення шлюбу не був отриманий певний дозвіл (батьків, опікунів, а також командирів – для військовослужбовців); 4) недотримання цивільної форми укладення шлюбу; 5) якщо при укладенні шлюбу хоча б одна із сторін була недієздатною, непринятною чи божевільною; (однак після повернення до нормального стану сторона могла підтвердити дійсність шлюбного зв'язку); 6) якщо при укладенні шлюбу одна із сторін уже перебувала у шлюбі; 7) якщо сторони, що уклали шлюб, перебували між собою у родинних стосунках – йшлося про спорідненість по прямій (між батьками, дідами, бабами, опікунами та дітьми, онуками) та бічній лініїх (між рідними та двоюрідними братами, сестрами), як між законними, так і між позашлюбними дітьми; 8) якщо шлюб був укладений між особою, винною у розлученні внаслідок подружньої зради та особою, з якою була вчинена така зрада, однак дозвіл на такий шлюб могло надати міністерство юстиції; 9) якщо особи не досягли шлюбного віку (для чоловіків – 21 рік, для жінок – 16 років) [295, с. 68–72].

Справи про недійсність шлюбу розглядав державний суд, незалежно від виду віросповідання подружжя, адже і форма укладення шлюбу була світською.

Відповідно до законодавства, що було чинним на землях колишнього Конгресового Королівства, визнання шлюбу недійсним мало наслідком припинення усіх взаємних прав та обов'язків подружжя, за винятком залишення за дружиною права носити прізвище чоловіка. На відміну від Німецького цивільного кодексу 1896 р., ані Положення про шлюб 1836 р., ані Польський цивільний кодекс 1825 р. не подавали юридичного визначення поняттям «недійсний шлюб» та «шлюб, визнаний недійсним».

Водночас, Положення про шлюб 1836 р. передбачало визнання шлюбу недійсним у таких випадках: 1) недосягнення сторонами шлюбного віку (для осіб римо-католицького, греко-католицького, православного та євангелістського віросповідання він становив: для чоловіків – 18 років, для жінок – 16 років); 2) позбавлення дієздатності (наприклад, внаслідок душевної хвороби); 3) недотримання форми укладення шлюбу; 4) близька та далека спорідненість сторін (для іудеїв спорідненість враховувалась лише по прямій лінії); 5) якщо шлюб був укладений унаслідок помилки; 6) якщо шлюб був укладений унаслідок загрози життю чи здоров'ю другої сторони; 7) наявність імпотенції (причому, Німецький цивільний кодекс 1896 р. та Угорський закон про шлюб 1894 р. подавали цей факт як помилку); 8) порушення публічної пристойності (наприклад, публічна образа іншого з подружжя, аморальна поведінка, брутальне порушення громадської етики і моралі непристойною поведінкою і т.д.); 9) прийняття священницького сану (для римо-католиків) [3, с. 10–15].

Якщо недійсний шлюб був укладений без злого умислу сторін, судові рішення, яке визнавало недійсність шлюбу, визнавало правомірність цивільних наслідків як з сторони подружжя, так і зі сторони дітей, народжених у такому шлюбі (ст. 260 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Якщо одна із сторін керувалася злим умислом, то цивільні наслідки шлюбу

стосувалися лише іншої сторони та дітей. Діти, батьки яких уклали шлюб, керуючись злим умислом, визнавалися законними та мали усі права і обов'язки, що випливали зі шлюбу (ст. 1 закону від 13/26 травня 1913 р. «Про покращення долі позашлюбних дітей») [141]. Таким чином, після винесення судом рішення про визнання шлюбу недійсним, чоловік та жінка перебували у такому правовому становищі, ніби такого шлюбу взагалі не існувало, тобто у них не було жодних прав та обов'язків. Якщо один із подружжя був добросовісним, а інший – ні, то після визнання шлюбу недійсним перший не втрачав прав, які виникали з шлюбу, на відміну від іншого, недобросовісного. Після смерті одного з подружжя у разі визнання шлюбу недійсним, другий мав право на частку його майна [231, с. 11, 57–60].

Рішення про визнання шлюбу недійсним для осіб римо-католицького, греко-католицького, православного та євангелістського віросповідань приймали відповідні церковні суди. Щодо інших християнських віросповідань, а також мусульман та іудеїв, то визнання шлюбу недійсним здійснював державний суд, відповідно до місця проживання подружжя. У разі визнання недійсним змішаних християнських шлюбів, справи про недійсність шлюбу розглядав суд того віросповідання, за вимогами якого шлюб був укладений.

Згідно із законодавством, що діяло на колишніх підавстрійських землях, шлюб міг бути визнаний недійсним за наявності таких умов: 1) якщо один із подружжя прийняв священницький сан; 2) якщо були відсутні попередні оголошення про шлюб у церкві за місцем проживання кожного з подружжя; 3) якщо шлюб був укладений без погодження із церковною владою відповідного віросповідання (у разі укладення шлюбів між особами різної віри); 4) неотримання дозволу батьків (опікунів) та військових командирів (для військовослужбовців); 5) недотримання форми укладення шлюбу; 6) якщо шлюб був укладений з примусу; 7) якщо шлюб був укладений через помилку (наприклад, після одруження виявилася вагітність дружини від іншого чоловіка); 8) психічної хвороби одного з подружжя; 9) якщо шлюб

був укладений між християнином та особою, що сповідує нехристиянську релігію; 10) якщо шлюб був укладений між особою, винною у розлученні через подружню зраду, та особою, з якою була вчинена така зрада; 11) якщо шлюб був укладений між особами, спорідненими між собою по прямій та бічній лініях [27, с. 54–62].

Слід зауважити, що § 111 Угорського закону про шлюб 1894 р. забороняв укладати шлюб близьким та далеким родичам між собою, між членами родини та їх нащадками (дітьми). Натомість, передбачав можливість укладення шлюбу між особами, спорідненими між собою по бічній лінії, тобто між троюрідними братами та сестрами, на відміну від Австрійського цивільного кодексу 1811 р., який останнє забороняв. Виняток за цим законом становили євреї, яким було заборонено укладати шлюб між дітьми та сестрою батька, матері, бабусі чи дідуся [117, с. 5–6].

Для ілюстрації аналізованого нормативно-правового матеріалу, з метою кращого розуміння його специфіки наведемо кілька типових прикладів такого роду причин визнання шлюбу недійсним із архівних судових справ того часу.

Укладений католицький шлюб між Віктором М. та Софією М. був визнаний недійсним через недотримання форми його укладення: попередні оголошення про шлюб здійснювалися у церкві місцевості, де жоден із подружжя не проживав. Крім того, священник, який надавав шлюб, за документами належав до приходу іншої місцевості [329].

Станіслав Л. подав позов до суду про визнання шлюбу з Франтішкою Л. недійсним на підставі втечі дружини одразу після реєстрації шлюбу. Після розгляду доказів у судовому засіданні виявилось, що відповідачку примусили батьки до укладення цього шлюбу. Фактично, шлюб був укладений з дотриманням усіх формальностей та умов, але супроти волі однієї із сторін. Оскільки був укладений католицький шлюб, а правові норми Положення про шлюб не передбачали розірвання шлюбу для католиків, то враховуючи цю обставину, суд і виніс рішення про недійсність цього шлюбу [332].

Паола–Марія Ш. подала позов до суду про визнання шлюбу з Едвардом Ш. недійсним з огляду на відмінність релігійного віросповідання. Шлюб був укладений у Відні у світському порядку. Згідно з § 64 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. заборонялося укладення шлюбу між християнами (позивачка сповідувала римо-католицьку віру) та особами інших віросповідань (відповідач був іудеєм). Справу розглядав окружний суд Кракова, за місцем постійного проживання подружжя. Судом було винесене рішення про визнання шлюбу недійсним на підставі вищезазначеного параграфа [331].

Позивач Йозеф Б. подав позов до суду про визнання шлюбу з Ельжбетою Б. недійсним на підставі укладення шлюбу внаслідок примусу. Суть справи полягала в тому, що мати неодноразово намагалася видати доньку заміж за позивача і щоразу отримувала від нього негативну відповідь. Шлюб був укладений позивачем у стані сильного алкогольного сп'яніння, а також наявності певних обставин, які змусили позивача одружитися (родичі майбутньої дружини відібрали в нього гроші, речі та документи). Рішення суду було прийняте на користь позивача. Відповідачі були визнані винними, а тому були зобов'язані сплатити судові витрати [328].

Кароліна Л. подала позов про визнання шлюбу з відповідачем Яном-Рудольфом Л. недійсним на підставі існування попереднього шлюбу відповідача з Зофією М. Цей шлюб було укладено відповідачем за римо-католицьким обрядом. Для отримання розлучення відповідач змінив віру на православну. Відтак, він отримав розлучення в порядку, передбаченому для православних. Проте рішення про розірвання цього шлюбу синодом Автокефальної православної церкви було визнане незаконним. Відповідно до поданих доказів окружний суд Кракова задовільнив позов Кароліни Л. і виніс рішення про визнання її шлюбу з відповідачем недійсним на підставі двоєженства [326].

Шлюб, укладений між Адольфом-Максиміліаном Л., громадянином Польщі, та Катериною Л., громадянкою Нідерландів, за наявності факту порушення форми укладення був визнаний недійсним. Чоловік був іудеєм,

а дружина сповідувала євангелістську віру. Укладений ними світський шлюб на території Нідерландів було визнано недійсним на території Другої Речі Посполитої, оскільки відповідно до наявної відмінності віросповідання подружжя такий шлюб повинен укладатися згідно з релігійним (іудейським чи євангелістським) обрядом одного з подружжя. Винною стороною було визнано позивача Адольфа Максиміліана Л., оскільки він знав (чи повинен був знати) польське законодавство та правові наслідки його порушення [327].

Шлюб, укладений в Угорщині, між іудеєм, громадянином Польщі, який проживав у Галичині, та християнкою, громадянкою Угорщини, на території колишнього Конгресового Королівства, Кракова чи Луцька міг бути визнаний недійсним через відмінність віросповідання, хоча за угорським законом такий шлюб не суперечив правовим нормам [221, с. 13].

Після укладення шлюбу за римо-католицьким обрядом іноземцем з громадянкою Польщі на території іншої держави розлучення було недопустимим. Однак, якщо розлучення все ж таки відбулося на території іншої держави, то укладення шлюбу вдруге на території Польщі перед місцевою владою було незаконним, відповідно до ст. 12 «Міжнародного закону» 1926 р. [156, с. 619].

Наслідки визнання шлюбу недійсним були такими: дружина втрачала прізвище та громадянство чоловіка; скасовувався шлюбний договір; у разі виникнення питання про власність остання переходила у попередній правовий стан, що існував до укладення шлюбу (§ 1265 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.).

Після того, як суд виніс рішення про визнання шлюбу недійсним, винна сторона відшкодовувала невинній усі моральні та матеріальні збитки. Якщо сторони, незважаючи на існуючу перешкоду, все ж таки укладали шлюб, то вони підлягали покаранню, визначеному у законі (§§ 102, 1265 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Діти, народжені від такого шлюбу, вважалися позашлюбними. Якщо один із батьків не знав про існуючу перешкоду для

укладення шлюбу, то діти вважалися законними, але були позбавлені права спадкування майна батьків [185, с. 70].

Хоча австрійське право і передбачало укладення шлюбу відповідно до віросповідання подружжя, проте справи про недійсність шлюбу розглядали державні, а не церковні суди, незалежно від віросповідання подружжя.

Норми Угорського закону про шлюб 1894 р. щодо визнання шлюбу недійсним були близькими до норм Німецького цивільного кодексу 1896 р. та діяли в регіонах Спіжа і Орави. Розпорядженням Ради Міністрів Польщі 1922 р. було поширено на ці терени дію Австрійського цивільного кодексу 1811 р., зрозуміло, з відповідними правовими наслідками щодо визнання шлюбу недійсним [8, с. 633-636].

Звід законів Російської імперії 1832 р., чинність якого все ще поширювалася на колишні підросійські території, передбачав визнання шлюбу недійсним у таких випадках: 1) якщо шлюб був укладений унаслідок примусу чи божевільля одного чи обох з подружжя; 2) якщо подружжя перебувало у родинній спорідненості між собою по прямій та бічній лініях; 3) якщо один із подружжя одружився вдруге, а перший шлюб не був розірваний чи припинений у встановленому законом порядку; 4) недосягнення подружжям шлюбного віку (для осіб православного віросповідання: чоловіки – 18 років, жінки – 16 років); укладення шлюбу особами віком 80 років і старшими та укладення шлюбу вчетверте; 5) укладення шлюбу священнослужителями чи монахами; 6) укладення шлюбу православних з нехристиянами; 7) якщо шлюб був укладений особою, якій після розірвання попереднього було заборонено вступати у новий шлюб [1, с. 6–7].

Звід законів Російської імперії 1832 р., як і Положення про шлюб 1836 р., передбачали розгляд справ про визнання шлюбу недійсним лише церковними судами відповідного віросповідання. Слід відзначити, що правові норми визнання шлюбу недійсним, стосувалися лише осіб православного віросповідання. У разі необхідності визнання шлюбу недійсним для осіб

інших віросповідань, закон відсилав до інших чинних законодавчих актів, наприклад до Положення про шлюб 1836 р. [106, с. 201–203].

Якщо суд визнавав шлюб недійсним за наявності вищевказаних причин, то подружжя піддавалося церковному покаранню, а в окремих випадках чоловік чи дружина притягалися й до кримінальної відповідальності.

Особливі норми щодо визнання шлюбу недійсним стосувалися і окремих категорій державних службовців. Так, військовослужбовці та поліцейські чини повинні були отримати дозвіл командирів чи начальників не лише на укладення шлюбу, а й на попередні оголошення про шлюб. Наприклад, для укладення шлюбу відповідно до відомчих правових актів – § 26 «Організаційних приписів для державної поліції», начальник органу поліції надавав такий дозвіл своєму підлеглому, за умови відсутності правових чи церковних перешкод, причому наданий дозвіл утрачав чинність через рік з моменту надання [210, с. 5]. Для військовослужбовців потрібно було отримати дозвіл командира військової частини [210, с. 6–7].

Жоден із перелічених законодавчих актів не вказував, за наявності яких саме перешкод мав право опротестовувати дійсність шлюбу прокурор. Лише Польський кримінальний кодекс 1932 р. надавав прокурору право опротестовувати дійсність шлюбу та порушити кримінальну справу у разі укладення нового шлюбу за умови збереження попереднього [195, с. 115, 116].

Позовна давність для оскарження факту визнання шлюбу недійсним, після смерті одного з подружжя для осіб усіх віросповідань становила два роки.

Висновки до Розділу 3.

Таким чином, підсумовуючи проаналізований вище матеріал, можемо сформулювати наступні висновки.

Польське шлюбно-сімейне право, як і шлюбно-сімейне право інших європейських країн, має глибокі історичні корені і ґрунтується на давньо-римській цивільно-правовій спадщині. Воно розвивалося у руслі загально-

європейських правових традицій, водночас збагачуючи їх власними напрацюваннями на основі європейської традиції створення та функціонування шлюбно-сімейних відносин.

Поняття «шлюб» виникло на початку формування цивілізації, коли сім'я вже розглядалася як первинна ланка людської спільноти. Спершу шлюб регулювався звичаями, традиціями у первіснообщинних суспільствах, а відтак – правовими нормами у державно організованих суспільствах: рабовласницьких, феодальних, буржуазних та інших типів.

Філософи та мислителі початку ХХ ст. розрізняли дві основні теорії походження шлюбу. Перша – теорія еволюції (виникла у ХІХ ст.) передбачала, що шлюб є наслідком процесу переходу від безладних статевих стосунків через поліандрію до моногамних зв'язків. Друга виникла у ІІ ст. н.е., її прихильники вважали, що спочатку виник моногамний шлюб, який потім видозмінився у полігамію чи поліандрію. Останню теорію підтримує сучасна католицька наука. Вона вказує на природне право як джерело, з якого шлюб бере свій початок. Із підвищенням ролі церкви у житті суспільства та держави шлюбно-сімейні відносини регулювалися церковними канонами, відповідно до віросповідання подружжя. З плином часу певні церковні норми були втілені у державні закони, так відбулося й у сфері польського шлюбно-сімейного права.

Укладенню шлюбу передували попередні триразові оголошення про шлюб у церкві відповідного віросповідання – так звані *заручини*, які здійснювалися не менше, як за три місяці до укладення шлюбу. В особливих випадках цей термін міг скорочуватися до одного тижня. Без таких оголошень про укладення шлюбу виникала підстава для визнання його згодом недійсним. Якщо укладався світський шлюб особами, що не належали до жодного віросповідання, відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. та Німецького цивільного кодексу 1896 р., то попередні оголошення про шлюб здійснювалися у магістраті певного регіону за місцем проживання кожного з подружжя. Таким чином, без попередніх оголошень про укладення шлюбу у церкві конкретного віросповідання (для віруючих) чи магістраті

(для осіб, що не сповідували жодного віросповідання, або осіб, які проживали в регіонах, де діяв Німецький цивільний кодекс 1896 р.) шлюб вважався недійсним, і міг бути визнаний таким, якщо з моменту укладення шлюбу не минуло 10 років.

Положення про шлюб 1836 р. та Звід законів Російської імперії 1832 р. взагалі не визнавали укладення шлюбу особами, що не належали до жодного віросповідання, про що свідчить повна відсутність в них відповідних правових норм.

Щодо юрисдикції судів, то на колишніх підавстрійських і піднімецьких територіях та в регіонах Спіжа і Орави справи про розлучення, сепарацію та визнання шлюбу недійсним розглядали державні суди незалежно від віросповідання подружжя. На території колишнього Конгресового Королівства та на колишніх підросійських землях шлюбно-сімейні справи розглядали лише церковні суди відповідного віросповідання.

Усі згадані кодифіковані нормативно-правові акти передбачали розлучення та сепарацію. Розлучення було заборонене лише подружжю римо-католицького віросповідання, про що зазначалося в Австрійському цивільному кодексі 1811 р. та в Положенні про шлюб 1836 р. Звід законів Російської імперії 1832 р. не містив правові норми укладення та розірвання шлюбу римо-католиками, але здійснював посилання на канонічні норми римо-католицької церкви, які прямо вказували на заборону розлучення та можливість лише сепарації. Як зазначалося вище, «Міжрегіональний закон» 1926 р. мали на меті узгодити таке розмаїття шлюбно-сімейних відносин на території однієї держави, але це створювало й чималі суперечності. Так, змінивши віросповідання та переїхавши в інший регіон (Познань) римо-католики, які проживали у Кракові, могли отримати розлучення та вступити у новий шлюб. Однак, при поверненні до Кракова розлучення вважалося недійсним, а повторний шлюб – незаконним, бо суперечив чинним нормам Австрійського цивільного кодексу 1811 р.

Основними причинами *розлучення та сепарації*, які містили усі чинні на той час у Польщі законодавчі акти були такі: подружня зрада; непереборна відраза; нанесення тілесних ушкоджень та погрози життю і здоров'ю; вчинення

однією з сторін злочину; багатоженство; умисне залишення другого з подружжя; зневага; аморальна поведінка; психічне захворювання.

Основними причинами *визнання шлюбу недійсним* могли бути: недотримання відповідної форми укладення шлюбу; відсутність попередніх оголошень про шлюб; недієздатність одного з подружжя на момент укладення шлюбу; укладення другого шлюбу з особою, яка вчинила подружню зраду; укладення шлюбу неповнолітніми. Однією із причин визнання шлюбу недійсним, передбаченою лише Зводом законів Російської імперії 1832 р., було укладення шлюбу вчетверте та особами віком 80 років і старшими.

Аналізуючи судові справи Державного архіву у Кракові, доходимо висновку, що кількість розлучень та сепарацій зростала у міру розвитку тогочасного польського суспільства. Наприклад, у 1918 р. кількість сепараційних судових справ у Краківському воєводстві становила 42, а у 1938 р. окружний суд Кракова виніс вже 227 рішень про сепарацію. На цей же рік припала також найбільша кількість розлучень – їх було аж 10, у порівнянні з 1929 та 1932 роками.

Рішень про визнання церковних шлюбів недійсними (незважаючи на вид віросповідання) не було зафіксовано тривалий час, аж до 1932 р. До того, ж тенденція до їх збільшення збереглася лише до 1937 р. (було винесено п'ять судових рішень). У 1939 р. було винесено лише три судові рішення про визнання церковного шлюбу недійсним. Факт визнання світського шлюбу недійсним мав місце у Краківському воєводстві лише раз протягом усього існування Другої Речі Посполитої. Разом з тим, переважно реєструвалися церковні шлюби, при укладенні яких неодноразово допускалися різні порушення. Кількість розлучень у цей період була незначною і коливалася від двох (1918 р.) до 13 (1937 р.).

РОЗДІЛ 4. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ, БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

4.1. Особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя

Родина – це перший природний людський осередок. Але як будь-яку спільноту її має представляти певна особа, яка покликана керувати іншими членами родини. У родині таке право з давніх-давен належало чоловікові, як краще розвинутому фізично, а в деяких випадках і розумово. Дружина, як вважала традиційно європейська теологічна наука, за своїм характером більше надавалася для виконання функцій помічника, ніж керівника. Тому право представляти родину та бути її керівником із природного стану речей належало чоловікові [187, с. 9–15].

Такої ж думки дотримувалися меншою чи більшою мірою автори усіх кодексів, які були чинними на польських землях у міжвоєнний період. Законодавство визнавало за чоловіком право наділення членів родини прізвищем, титулом, приналежністю до певного суспільного стану. «Дружина носить прізвище чоловіка», – зазначалося у ст. 212 Положення про шлюб 1836 р. і ст. 101 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1933 р.; «Дружина отримує прізвище чоловіка» – наголошував § 92 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. та § 1355 Німецького цивільного кодексу 1896 р. Батьківським прізвищем дружина могла користуватися у артистичному чи науковому світі із додатком «народжена». Те ж саме стосувалося її суспільного стану та титулів [1, с. 83; 3, с. 22; 27, с. 65; 229, с. 107].

Особисті немайнові права та обов'язки подружжя.

Важливими для дослідження прав та обов'язків подружжя є думки російських науковців-правознавців кінця XIX – початку XX ст., оскільки частина колишніх підросійських земель в аналізований історичний період належала Другій Речі Посполитій, де все ще діяли норми ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1932 р.

Ідея щодо неможливості законодавчого унормування внутрішніх, суто особистих відносин у сім'ї була панівною серед правників царської Росії. Так, Г. Шершеневич писав, що «запровадження юридичних елементів в особисті відносини членів сім'ї уявляється більшою частиною невдалим і таким, що не досягає мети» [106, с. 406–407]. На думку тогочасних російських цивілістів, ці відносини були поза сферою правового впливу і могли регулюватися лише звичаєвими, моральними, частково – релігійними нормами. Тому, наприклад, Д. Азаревич іронічно коментував спроби законодавця врегулювати деякі відносини подружжя. Він писав, що загально визнаною є недоречність таких положень законодавства (ст.ст. 106, 107 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.), відповідно до яких чоловік зобов'язаний любити свою дружину, а жінка – перебувати в любові до свого чоловіка [62, с. 94]. К. Кавелін також притримувався подібної думки: «Те, що становить психологічну, внутрішню душевну сторону шлюбного союзу і шлюбних відносин, не підлягає законодавчим визначенням...» [61, с. 77]. В. Умов особисті відносини в сім'ї також не вважав предметом правового регулювання [94, с. 95].

Д. Мейєр доводив обґрунтованість регулювання особистих сімейних відносин нормами канонічного права, а відносини між батьками та дітьми – правом держави (бо вони ґрунтувалися на засадах влади та покори). До предмета цивільного права він відносив лише майнові відносини членів сім'ї, інші ж сторони сімейних відносин, на його думку, слід розглядати у цивільно-правовому ракурсі тільки у разі потреби, для розуміння їх майнового аспекту [74, с. 406–409]

На думку польського професора Ф. Золля усі особисті немайнові права мають риси публічного права і тим самим відрізняються від інших приватних прав. Такий публічний характер виявляється в тому, що сімейні права служать родині, яка існує в суспільстві і має певні обов'язки. Наприклад, батько повинен виконувати свої батьківські обов'язки і не може їх зректися [310, с. 2–3].

Згідно з усіма тогочасними законодавчими актами у сфері сімейного права, чинними на території міжвоєнної Польщі, чоловік наділяв дружину усіма привілеями і правами відповідно до свого суспільного становища, рангу чи покликання. Лише Німецький цивільний кодекс 1896 р. прямо на це не вказував, а такі привілеї належали до компетенції публічного права, і із змісту § 1359 це можна легко визначити.

Моральна теологія (релігійна наука) не подавала характеристики суспільного становища дружини, але вказувала на дотримання дружиною державних законів. Питання громадянства відноситься до публічного права, яке в міжвоєнній Польщі передбачало громадянство дружини, аналогічне громадянству чоловіка [31, с. 413].

Наприклад, у порівнянні з польським законодавством, Цивільний кодекс УСРР 1922 р., не надавав змоги подружжю самостійно обирати прізвище та громадянство як при укладенні шлюбу, так і при його розірванні. До речі, тогочасний радянський шлюб нічим не відрізнявся від німецьких світських шлюбів, зареєстрованих у державних органах. Те ж саме стосувалося порядку розлучень та переліку їх причин, відмови від церковних шлюбів і запровадження загальних для усієї держави актів громадянського стану [308, с. 38–45].

Відповідно до положень природного права та християнської науки усі теологи зобов'язували подружжя до спільного проживання [209, с. 12–15].

У разі суперечки при виборі місця проживання дружина повинна була підкоритися волі чоловіка. У випадку непокори дружина несла цивільну відповідальність. Відповідно до усіх згаданих кодексів чоловік як голова родини обирав помешкання, а дружина повинна бути поруч з ним. Німецький цивільний кодекс 1896 р. вказує, що чоловік вирішував питання про місце проживання і саме помешкання; Австрійський цивільний кодекс 1811 р. (§ 92) – дружина повинна проживати у помешканні чоловіка; ст. 103 Зводу законів Російської імперії 1832 р. – подружжя повинно проживати разом. Ст. 214 Кодексу Наполеона 1804 р. зазначає, що дружина не зобов'язана

слідувати за чоловіком, якщо він не має постійного місця проживання. Таким чином, російське сімейне право зобов'язувало обох з подружжя до спільного проживання. Німецьке право дозволяє дружині не підкорятися у такому рішенні волі чоловіка, якщо він зловживає своїм правом (§ 1354 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) [229, с. 107; 104, с. 188; 2, с. 22].

Польський цивільний кодекс 1825 р. взяло за зразок Кодекс Наполеона 1804 р., але відповідну норму змінило не на користь дружини, змушуючи її підкорятися чоловікові у його рішенні щодо місця проживання. Це дало привід Сейму Республіки Польща до визнання недійсною даної статті і заміну її ст. 32 Польського цивільного кодексу 1825 р. [7, с. 719-720], яка передбачала, що дружині також належить помешкання чоловіка, але вона може мати власне житло, якщо місце проживання чоловіка невідоме або якщо вона уповноважена проживати окремо. Зміст цієї статті означає тимчасову чи постійну сепарацію, про яку йдеться і у Канонічному кодексі 1917 р. – § 1129, Австрійському цивільному кодексі 1811 р. – § 93, Зводі законів Російської імперії 1832 р. – § 103 [274 с. 11]. Наприклад, Цивільний кодекс УСРР 1922 р. вказував, що зміна місця проживання одним із подружжя не зобов'язувало другого з подружжя також це робити – § 104 [52 с. 132].

У ст. 77 Положення про шлюб 1836 р. зазначено, що церковні суди вирішували питання про дійсність чи недійсність шлюбного зв'язку, правильність шлюбного обряду тощо, але справи щодо цивільних наслідків укладення такого шлюбу (поділ майна, встановлення опіки над дітьми, тощо) розглядали державні суди незалежно від віросповідання подружжя [206, с. 30].

У нормативно-правових актах поступово були сформовані головні принципи, які склали основну характеристику комплексу особистих немайнових прав та обов'язків подружжя. Їх суть зводилася до наступних положень.

1. *Рівноправ'я чи супрематія (домінування) чоловіка.* Оскільки Польща від епохи Середньовіччя аж до Другої світової війни вважалася суто католицькою державою, де багато сфер суспільного життя регулювалося римо-католицьким канонічним правом, то польська родина у відносинах подружжя, вихованні дітей наслідувала принципи законів Божих. Без перебільшення, релігія відігравала надзвичайно важливу роль у державі та суспільному житті. Історично склалося так, що спільне проживання подружжя із практичних поглядів потребувало певної супрематії одного з них для керування родиною. Відповідно до теологічного трактування така роль належить чоловікові [150, с. 57–63]. «Чоловік не створений для дружини, а лише дружина для чоловіка» – повчав Св. Павло, – «І для цього главою над дружиною є чоловік, як Христос є главою церкви і як церква у всьому підкоряється Христові, так і дружина підкоряється чоловікові» [272 с. 45].

Аналогічної думки дотримувався і Арістотель: «Природа одну стать створила сильнішою, а іншу – слабшою, щоб слабша шукала захисту у сильнішої, і її призначення стерегти і зберігати, а сильніша, смілива створена до набуття і захисту, щоб чоловік набував, а дружина набуті речі зберігала» [179 с. 12].

Але супрематія не означала абсолютного домінування, як наприклад, батька над дітьми, опікуна над підопічними, господаря над прислугою та рабами, як це було у дохристиянський період. На це Церква звертала увагу, зазначаючи, що дружина не є для чоловіка прислугою, а товаришкою.

І. Франко дотримувався прогресивних поглядів на поступ європейського суспільства і визнавав за жінкою право і обов'язок рівноправного розвитку нарівні з чоловіком [102 с. 116], але суспільство кінця XIX – початку XX ст. ще не було готовим до повного урівняння в правах жінки і чоловіка, гендерної рівності.

На початку XX ст. виникають різноманітні суспільні течії та рухи, пов'язані з емансипацією жінок. Жінкам у всій Європі надавалося більше

прав; вони боролися за рівноправ'я з чоловіками та прагнули брати щоразу активнішу участь у політичному, економічному та культурному житті своїх країн. Це стосувалося і Другої Речі Посполитої. Так, ст. 193 Польського цивільного кодексу 1825 р. була змінена на користь жінок і стосувалася також шлюбів, які були укладені до прийняття таких змін. Зміни полягали у самостійному користуванні та розпорядженні дружиною майном, набутим нею внаслідок спадкування, дарування чи придбання. Також були видані й інші закони, що розширювали права жінок. Прикладом може служити закон від 12 березня 1914 р. «Про особисті та немайнові права заміжніх жінок». Основний його зміст полягав в тому, що заміжня жінка могла вільно розпоряджатися тим, що заробила власною працею, тощо. Європейське суспільство початку ХХ століття ще не зазнало радикальної емансипації. Природне призначення жінки визначалося церковним канонам, про що свідчили норми усіх віросповідань. Цивільні кодекси, що діяли на польських землях, включали в себе норми та інститути шлюбно-сімейного права, які відповідали церковним канонам, [264 с. 22–25].

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. (§ 91) доволі нечітко визначав принцип підкорення дружини чоловікові, проголошуючи чоловіка главою родини, надаючи йому право керувати домашнім господарством.

Німецький цивільний кодекс 1896 р. також не наголошував на цілковитому підпорядкуванні дружини чоловікові, надаючи лише чоловікові право приймати рішення у справах подружнього життя (§ 1354), а дружині – право і обов'язок керувати домашнім господарством [229, с. 107].

Звід законів Російської імперії 1832 р. (ст. 107) зобов'язував дружину повністю підкорятися чоловікові як главі родини. Тут бачимо відголосок східних звичаїв, за якими дружина тривалий час була рабинею, а також вплив давнього римського права [248, с. 23]. Подібне становище жінки закріплював і Кодекс Наполеона 1804 р., якого дослівно копіював Польський цивільний кодекс 1825 р., а також і Положення про шлюб 1836 р. (ст. 209), які теж зазнали впливу давнього римського права [110, с. 384]. Сейм усунув

вищевказану статтю, однак громадська думка тогочасного польського суспільства все ж підтримувала залежність дружини від чоловіка, згідно з нормами звичаєвого права, яке мало потужні корені, формувалося протягом століть. Така позиція законодавця була близька за змістом відповідним нормам Цивільного кодексу УСРР, які були згадані вище, де § 104 також звільняє дружину від покори чоловікові [52, с. 164].

Однак, така покора чоловікові вже не сприймалася у рабському розумінні, оскільки на початку ХХ ст., у період між двома світовими війнами людство зробило великий крок до рівноправ'я жінок з чоловіками та емансипації взагалі. Відповідно, Німецький цивільний кодекс 1896 р. та Австрійський цивільний кодекс 1811 р. уникали такого визначення і пом'якшував дану статтю, зобов'язуючи чоловіка до захисту дружини. Російське право, хоча і акцентувало увагу на беззаперечній покорі дружини чоловікові, але додавало «як главі родини», заперечуючи тим самим рабську покору. Такі відносини подружжя не були повністю врегульовані правовими нормами через сильний морально-етичний аспект [310 с. 48–50].

Уже не йшлося про те, щоб цивільне (сімейне) право будь-якого польського регіону дозволяло тілесні покарання дружини, що практикувалося у поганських племен, а на початку ХХ ст. ще й у турків. Навпаки, чинні цивільні кодекси усіх європейських християнських народів згідно з канонічним правом захищали дружину, і дозволяли їй у такому випадку, покинути чоловіка після сепарації чи розлучення [110 с. 122].

2. Подружжя вірність. Поняття вірності – поняття морально-етичне, залежить від людського сумління, і цивільним законодавством ніколи не розглядалося як правова категорія. Але цивільне право охороняло моральний обов'язок і якщо його порушення було явно вираженим, то таке порушення тягнуло за собою певні цивільно-правові наслідки. Таким чином, порушення обов'язку вірності могло бути приводом для початку процедури сепарації та розлучення, навіть застосування карних санкцій, які у різних кодексах були викладені по-різному [126 с. 15-19].

У деяких системах законодавства європейських країн лише невірність дружини вважалася злочином, в інших – обоє з подружжя несли кримінальну відповідальність за зраду, але зазнавали неоднакових покарань; в інших – подружжя зрада взагалі не каралася (Англія, Швейцарія) [206 с. 297].

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. (§ 108) та ч. 1. т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р. (ст. 45) розуміли зраду чоловіка і дружини однаково, визнаючи це достатньою причиною для розлучення (сепарації). У Німеччині подружжя зрада також тягнула за собою подібні наслідки, але лише після винесення рішення суду. Кодекс Наполеона 1804 р. (§ 212), а за ним і Польський цивільний кодекс 1825 р., у разі подружньої зради накладали на обох з подружжя обов'язок вірності, що підтверджував і Сейм [6, с. 832].

Міра покарання за подружню зраду була передбачена у Польському кримінальному кодексі 1932 р., який карав правопорушника арештом відповідно до ст. 418 («особа, перебуваючи у законному шлюбі, вчинила подружню зраду, а також особа, яка свідомо вступила у статеві відносини з одруженою особою підлягають арешту») [218, с. 442].

3. Взаємна допомога подружжя. Крім народження та виховання дітей, метою подружнього життя була і взаємна допомога одне одному. На думку Арістотеля, подружнє життя чоловіка і дружини необхідне не лише для продовження роду людського, а й для полегшення спільного проживання. Обов'язок взаємної допомоги подружжя брав свій початок, як і більшість цивільних (сімейних) норм, у канонічному праві, а останнє – від Святого Письма. Таким чином, видозмінений, відповідно до розвитку суспільства цей обов'язок закріплювався і у цивільному (сімейному) праві [6, с. 28].

У § 44 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. чітко визначена «взаємна допомога» як одна із основних цілей шлюбу. Ст. 242 Польського цивільного кодексу 1825 р. також вказувала на такий обов'язок подружжя, як взаємна допомога. Німецький цивільний кодекс 1896 р. не мав подібної норми, але обов'язок допомоги впливав із вищевказаного § 1353, у якому

йшлося про спільне проживання, а також із § 1360, що зобов'язував чоловіка та дружину до надання взаємного утримання в разі потреби [27, с. 43; 143, с. 102–105].

Визначення терміну «взаємна допомога» у цивільному (сімейному) праві мало для подружжя практичне значення, про що йтиметься далі при розгляді майнових обов'язків подружжя.

4. *Заступництво та охорона.* Європейське цивільне право ХІХ ст. притримувалося думки, що призначення дружини – займатися домашнім господарством та виховувати дітей, а чоловіка – працювати та утримувати родину. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. з-поміж обов'язків чоловіка виділяв обов'язок бути представником дружини у будь-яких ситуаціях, але таке заступництво було чинним лише у правовому регулюванні власності дружини. Німецький цивільний кодекс 1896 р. не згадував про представництво і навіть не вимагав згоди чоловіка на здійснення правочинів дружиною [149, с. 52–55]. Докладніше інститут представництва буде розглянуто нижче при аналізі договірних майнових стосунків подружжя.

5. *Утримання.* Усі аналізовані кодекси відображали одну думку: чоловік повинен утримувати дружину в міру своїх можливостей і відповідно до свого соціального стану. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. зазначає: «Чоловік зобов'язаний надавати своїй дружині пристойне утримання, тобто таке, що відповідає його соціальному становищу та величині його маєтку» (§ 91). Німецький цивільний кодекс 1896 р. констатує: «Чоловік повинен надавати дружині утримання, що відповідає його життєвому становищу та здатності до заробітку» (§ 1360). Звід законів 1832 р. зобов'язував чоловіка «надавати дружині кошти на прожиття та утримання відповідно до свого соціального стану та можливостей» (ст. 106). Положення про шлюб 1836 р. (ст. 210) вказувало: «Чоловік повинен задовольняти усі матеріальні потреби дружини в міру своїх можливостей». Після утворення Другої Речі Посполитої останню норму скасував Сейм, але обов'язок чоловіка щодо утримання дружини залишився. Це впливає із ст. 203 Польського цивільного кодексу 1825 р., а

також із зміненої ст. 219 Положення про шлюб 1836 р., де вказувалося, що відповідний державний суд на вимогу дружини виносить рішення про сплату чи несплату чоловіком аліментів та їх розмір протягом тривання судового процесу [27, с. 65; 229 с. 108; 3, с. 84, 92].

Як бачимо, правові норми зобов'язували чоловіка утримувати дружину лише в міру його можливостей, а якщо можливість припинялася (внаслідок фізичної або психічної хвороби, каліцтва), то припинявся і обов'язок. Дружина повинна була дбати про чоловіка та утримувати його теж в міру своїх можливостей. В Австрійському цивільному кодексі 1811 р. такий обов'язок впливав із поняття «взаємної допомоги». Таким чином, ці випадки врегульовував і Польський цивільний кодекс 1825 р., дублюючи § 301 Кодексу Наполеона. Натомість, такий обов'язок чітко визначав Німецький цивільний кодекс 1896 р.: «Якщо чоловік не мав змоги сам себе утримувати, дружина повинна була забезпечити йому утримання» (§ 1360) [229, с. 108].

6. *Самостійність дружини та авторизація.* Термін «авторизація» означав те, що дружина потребувала уповноваження чоловіка для вчинення певних дій. Розрізняли *речову* та *особову* авторизацію. Перша стосувалася дозволу, наданого дружині для розпорядження майном, яке перебувало у користуванні чоловіка (залежно від майнового стану). Друга (особова) – була незалежною від майнового стану і полягала в тому, що дружина взагалі не могла здійснювати правочинів, навіть щодо своєї власності: не тому, що була жінкою, а тому, що вона мала статус заміжньої жінки. Без сумніву, підґрунтям особової авторизації були залишки стародавньої поганської культури, яка ставила жінку на рівень прислуги та рабині. Стародавнє польське право спочатку не знало такого інституту: він потрапив до нього з римського права через Кодекс Наполеона 1804 р., а потім увійшов до цивільного законодавства Польського Королівства. § 215 подає перелік правочинів, які підпадали під особову авторизацію. § 186 Польського цивільного кодексу 1825 р. дозволяли дружині, яка займалася торгівлею,

бути самостійним суб'єктом зобов'язального права у межах її діяльності, без уповноваження чоловіка [149, с. 32–35].

Законом Другої Речі Посполитої від 01.07.1921 р. № 64 «Про зміну деяких норм цивільного права, чинних на території колишнього Конгресового королівства, що стосуються прав жінок» було змінено ст. 184 Польського цивільного кодексу 1825 р. на користь останніх. Це стало певним кроком до зменшення особової авторизації, а згодом – до повного її скасування та наділення дружин і жінок загалом повноцінними юридичними правами і обов'язками нарівні із чоловіками [7, с. 719-720].

Цивільне законодавство Польського Королівства після скасування особової авторизації у 1921 р. стало подібним до Австрійського цивільного кодексу 1811 р., Німецького цивільного кодексу 1896 р. та Зводу законів Російської імперії 1832 р., у яких такого поняття не існувало взагалі. Проте в них визнавалася речова авторизація щодо власності, яка перебувала у розпорядженні чоловіка, не з огляду на обмеження дружини у правах, а з метою забезпечення сімейного добробуту. Інші кодекси взагалі не знали інституту речової авторизації. Так, Німецький цивільний кодекс 1896 р. чітко наділяв дружину правом керування та розпорядження справами домашнього господарства (§ 1356) і навіть залагодження справ чоловіка замість нього і правом його заміни у справах ведення домашнього господарства. Однак, чоловік міг обмежити права дружини, або скасувати ці права повністю [142, с. 12–15, 21].

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. також уповноважував дружину до вчинення від імені чоловіка таких правових дій, які були необхідними для ведення домашнього господарства, однак дії щодо створення домашнього господарства здійснював чоловік особисто (§§ 91, 92) [27, с. 65].

У Польському цивільному кодексі 1825 р. зовсім не йшлося про домашнє господарство, а Звід законів Російської імперії 1832 р. лише вказував на дружину як на господиню дому, що повинна була виявляти свою прив'язаність до чоловіка.

Законом Другої Речі Посполитої від 12.06.1931 р. жінкам було надане право виступати суб'єктом підприємницької діяльності за погодженням із чоловіком. Частина прибутків, отриманих з такої діяльності, повинна була йти на сплату сімейних витрат [193, 5–7].

Майнові права та обов'язки подружжя.

Зазначені обов'язки одного з подружжя визначали права іншого, але щоб не ускладнювати правові норми, правова польська доктрина подавала імперативне поняття про те, що права однієї сторони є одночасно обов'язками другої сторони. Взаємні права і обов'язки означають, що права однієї сторони у будь-яких правовідносинах, зокрема і сімейних, відповідають обов'язкам другої сторони. Законодавець, знаючи про ці принципи, спеціально не прописував конкретні права і обов'язки кожної із сторін, зважаючи на цю взаємність, яка була прописана в загальній теорії не лише цивільного, а й сімейного права [310, с. 138-139].

Спільне проживання подружжя, яке мало характер виконання «подружніх тягарів» (утримання помешкання, квартирна плата, кошти на утримання родини, придбання одягу і т.д.), було тісно пов'язане із встановленням майнових відносин між подружжям. У міжвоєнній Польщі існувало два основних майнових обов'язки подружжя: 1) обов'язок утримання; 2) майнові права і обов'язки щодо майна, нажитого у шлюбі та роздільного майна подружжя.

Урегулювання *майнових відносин між подружжям* важко здійснювати, беручи за основу лише природне право. До того, ж у польському цивільному праві аналізованого періоду не було єдиної системи такого регулювання, різноманітною була також і практика. Крім того, майнові відносини подружжя здійснювали великий вплив на родинну етику, основою якої була приватна власність. Наприклад, у Великому Князівстві Литовському розвинутого інституту приватної власності не існувало, відповідно це позначалося на шлюбно-сімейних відносинах [113, с. 312–318]. Отже,

розглядаючи моральні обов'язки членів родини, не можна не згадати про майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми.

Усі вищезгадані кодекси, визнаючи право власності, дозволяли подружжю до чи після укладення шлюбу укласти угоди про володіння, розпорядження і користування власністю, якою кожен володів до шлюбу, а також набутою після його укладення. У разі неукладення такої угоди майнові відносини подружжя регулювалися чинними законами [127, с. 336].

Існували три головні системи подружньої власності, які мали свої особливості, враховуючи які закон регулював майнові відносини подружжя:

– система спільності, коли власність чоловіка і дружини ставала спільною власністю, розпорядження якою належало чоловікові;

– система сепарації, коли маєток дружини надалі залишався її власністю і лише розпорядження та користування на підставі спеціальної угоди належало чоловікові;

– система приданого, що була подібна до попередньої, лише з тією різницею, що дружина приносила його у спільну власність подружжя, прибутки з якої отримував чоловік і в деяких випадках навіть ставав власником такого приданого [308, с. 15–18].

Відповідно до цих систем виокремлювали і три види власності: спільна власність, що виникала з угоди або з регіонального права; власність як придане, внесене дружиною для покриття сімейних витрат; власність, забезпечена правом чи договором, як приватна власність дружини, отримана за заповітом, з подарунку або набута її надзвичайними зусиллями.

У кожній з чинних систем законодавства власність подружжя могла закріплюватися у кодексах у різноманітних комбінаціях, які впливали на становище в родині чоловіка і дружини. Зокрема, від цих комбінацій залежали участь дружини у виконанні майнових обов'язків подружжя і поділ власності у випадку сепарації чи розлучення [288, с. 12–15].

Підкреслимо, що не у всіх випадках польське цивільне (сімейне) право міжвоєнного періоду ефективно вносило суспільно відносини та

належним чином забезпечувало потреби людей відповідно до потреб розвитку суспільства. У зв'язку з цим воно потребувало реформи [119, с. 34].

На колишніх підросійських територіях законодавчо закріпленим способом забезпечення майнових відносин подружжя була система роздільної власності – цілковитого відокремлення власності дружини від власності чоловіка. Згідно зі ст. 109 Зводу законів Російської імперії після укладення шлюбу спільна власність не виникала: кожен з подружжя міг мати і набувати свою окрему власність. Кожному з подружжя заборонялося розпоряджатися власністю іншого без правового уповноваження, але не заборонялося продавати чи дарувати свою власність одне одному на загальних умовах. Таким чином, Звід законів Російської імперії 1832 р. породжував колізії: з одного боку, зобов'язував дружину до беззаперечної покори чоловікові (ст. 107), а з іншого – забороняв йому розпоряджатися майном дружини. Отже, виникало суперечливе становище дружини. У разі неспроможності чоловіка самотійно заробляти на власне проживання, він віддавався на ласку дружини, однак російське законодавство не передбачало ані взаємної допомоги подружжя, ані обов'язку дружини утримувати чоловіка, неспроможного працювати та позбавленого маєтку. На практиці, як правило, чоловік розпоряджався маєтком дружини, за винятком нерухомої власності та цінних паперів (ст.ст. 115, 116 Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [1, с. 26].

За тодішнім російським законодавством дружина не могла бути представником свого чоловіка навіть у веденні домашнього господарства; чоловік не відповідав за борги дружини, оскільки вона мала свою власність. Рішенням російського Сенату від 1901 р. була прийнята норма, про те, що чоловік не повинен оплачувати продукти, які дружина взяла в кредит для потреб родини, бо вона володіла власним маєтком [4, с. 111–112].

У разі смерті чоловіка дружина за законом отримувала сьому частину з нерухомої власності чоловіка, і четверту частину – з рухомої, як і чоловік після смерті дружини (ст.ст. 1148, 1153 Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [2, с. 505, 508].

Слід зазначити, що при спадкуванні власності після смерті чоловіка дружина була дещо обмежена у праві на отримання відповідної частки майна нарівні з дітьми (ст. 1128 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.). Польська влада змінила цю норму, і законом від 11 травня 1922 р. усунула таке обмеження та надала право дружині успадковувати однакову частку майна нарівні з дітьми [30, с. 668].

Проводячи паралель із радянським сімейним правом міжвоєнного періоду, то воно також дозволяло подружжю укласти між собою будь-які дозволені законом угоди та зобов'язувало подружжя до взаємної допомоги одне одному у разі потреби (ст. 107 Цивільного кодексу УСРР). Щодо норм спадкового права, то воно було цілковито змінене, у порівнянні з російським дореволюційним законодавством, тобто після смерті власника усе його майно переходило у власність держави, якщо воно перевищувало суму 10 000 карбованців (з 1920 р.), якщо ж сума була менша за вказану, то власність переходила у розпорядження другого з подружжя (Декрет про скасування спадкування ст.ст. 1, 2) [52, с. 416–417].

У австрійському цивільному праві спеціальною нормою було також передбачено роздільну власність як щодо внесеного, так і щодо набутого майна після укладення шлюбу (§ 1237). Чоловік користувався правом розпорядження та використання власності дружини до часу, поки вона йому цього не заборонить. У разі нагальної потреби дружина мала право повністю і назавжди відсторонити чоловіка від керування та розпорядження своєю власністю (§§ 1237, 1238, 1241 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [27, с. 518–519].

Цілком очевидно, що такі норми австрійського цивільного права відповідали тогочасному стану речей. Заміжня жінка початку ХХ ст. все ж таки багато часу приділяла родині, дітям та домашньому господарству, тому керувати своєю власністю уповноважувала чоловіка. Її власність була забезпечена законом від несумлінного та брутального використання

чоловіком, тобто вона в будь-який час могла позбавити його цього права [157, с. 12].

Чоловік оплачував сімейні видатки як за рахунок власних коштів, так і за рахунок власності дружини, якою він розпоряджався (§ 1218 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Після смерті одного із подружжя другий отримував одну четверту частини власності своєї половини, а у разі відсутності законних спадкоємців, друга сторона отримувала всю власність (§ 757) [27, с. 318, 513].

У німецькому цивільному праві існував *звичайний* і *особливий* правовий порядок користування власністю подружжя. *Звичайним правовим порядком* була обмежена сепарація. Такий порядок полягав у тому, що після укладення шлюбу чоловік отримував право на управління та використання маєтку дружини, але цей маєток залишався у власності дружини (§ 1363 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). *Особливий правовий порядок* – це цілковите відокремлення майна подружжя, яке полягало в тому, що чоловік не мав права на управління та використання власності дружини, якщо вона була обмежена у дієздатності, без дозволу її законного представника (§ 1364 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). При цьому німецьке право розрізняло власність внесену (особиста власність, з якою кожен із подружжя вступив у шлюб) і власність забезпечену (власність, набута у шлюбі). Розпорядження стосувалося лише внесеної власності [208, с. 352–358].

На вимогу дружини чоловік повинен був надати їй відомості про стан власності. У разі підозри, що внаслідок розпорядження власністю права дружини можуть бути порушені чи обмежені, вона могла позбавити чоловіка права розпоряджатися її майном (§ 1374 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). В іншому випадку подавати позов щодо припинення чоловіком розпоряджатися своєю власністю дружина могла лише після закінчення строку розпорядження, тоді сімейні витрати сплачував чоловік (§ 1389 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Власність, набута у шлюбі, до якої належали одяг, коштовності та робочі приладдя (§ 1366 Німецького

цивільного кодексу 1896 р.), а також те, що дружина набула власною працею, внаслідок спадкування, дарування, залишалося у розпорядженні дружини (§ 1365 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). З цих надбань вона повинна була докласти частку до сімейних витрат (§ 1371 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). При особливому порядку, тобто цілковитій сепарації, право розпорядження власністю належало дружині, але могло бути довірене і чоловікові (§§ 1324, 1426, 1430 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) [309, с. 151–153].

Правомочності щодо розпорядження і користування власністю дружини чоловіком втрачалися внаслідок: 1) припинення спільної сумісної власності подружжя (у разі смерті, визнання шлюбу недійсним, розлучення); 2) набуття чинності рішення суду про позбавлення чоловіка права власності на вимогу дружини; 3) банкрутства чоловіка (§ 1418 Німецького цивільного кодексу 1896 р.); 4) визнання чоловіка померлим; 5) укладення шлюбного договору [153, с. 1008–1009].

Якщо чоловік не володів правом розпорядження майном і подружжя не уклали шлюбного договору або погодилися на поділ власності, то дружина сама розпоряджалася своєю власністю та прибутком від неї. Дружина повинна була надавати чоловікові певні кошти з прибутку від її власності на покриття сімейних витрат [208, с. 160, 161].

Польський цивільний кодекс 1825 р. надавав можливість чоловікові користуватися і розпоряджатися власністю дружини і покривати усі сімейні витрати (ст. 192). Дружина у разі недобросовісного користування та розпорядження чоловіком її маєтком, мала право у судовому порядку усунути чоловіка від розпорядження і користування її власністю (ст. 199). Водночас, її обов'язком залишалася участь у сплаті сімейних витрат відповідно до своєї та чоловікової платоспроможності, і навіть сплачувати ці витрати повністю, якщо чоловік не мав власності та заробітку (ст. 201). У цьому норми Польського цивільного кодексу 1825 р. дещо не збігалися із Кодексом Наполеона 1804 р., оскільки останній визнавав спільну подружню власність (§ 1400 Кодексу

Наполеона), якою розпоряджався лише чоловік. Правовий статус спільної власності припинявся у зв'язку із смертю одного з подружжя або розлучення (ст. 1421 Кодексу Наполеона 1804 р.) [225, с. 60–63].

Майнові правовідносини подружжя згідно з Польським цивільним кодексом 1825 р. тим і відрізнялися від майнових правовідносин за німецьким правом, що у разі усунення чоловіка від управління та розпорядження власністю дружини таке право надавалося дружині лише за умови «асистування» (допомоги) чоловікові чи за рішенням суду (ст. 200 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Німецький цивільний кодекс 1896 р. такої можливості не передбачав. Після утворення Другої Речі Посполитої законом від 1 липня 1921 р. Сейм змінив цю норму. Відтак дружина, отримавши рішення суду про усунення чоловіка від управління та розпорядження її власністю, користувалася нею в силу прав, якими б вона володіла у тому разі, якщо б ця власність не перебувала у користуванні та розпорядженні чоловіка [7, с. 915–928].

Таким чином, це розширювало права жінки та дружини і надавало їй можливість бути самостійною у своїх рішеннях щодо керування та розпорядження власним майном.

У вищезазначеному випадку йшлося про забезпечений масток, до якого належали прибутки, які дружина з дозволу чоловіка могла отримувати із самостійної торгівельної та промислової діяльності, професії чи таланту і які були у її розпорядженні та користуванні. До цього переліку Сейм відніс ще й кошти, зароблені дружиною особисто, білизну, одяг, інші жіночі речі, навіть придбані чоловіком, а також усе те, що дружина отримала внаслідок спадкування чи дарування, що раніше відповідно до норм Польського цивільного кодексу 1825 р. належало чоловікові (ст.ст. 193, 204). Сімейні витрати дружина сплачувала теж із власного заробітку (ст. 213 Польського цивільного кодексу 1825 р.) [3, с. 82, 91].

Зміни, внесені Сеймом у Польський цивільний кодекс 1825 р., а особливо у ст. 204, цілком відповідали розвитку польського суспільства

початку ХХ століття; важливою була і зміна на користь дружини ст. 203. До того, дружина не могла позбавити чоловіка прав, які йому належали відповідно до ст.ст. 192, 193 (користування і розпорядження власністю дружини), навіть у разі незабезпечення дружини і дітей пристойним утриманням [196, с. 5].

Що стосувалося спадщини після смерті одного з подружжя, то згідно з Німецьким цивільним кодексом 1896 р. (§ 1931) той з подружжя, що був живим, успадковував нарівні з родичими померлого першого ступеня одну четверту частину спадщини, нарівні з родичами другого ступеня, або дідусями, бабусями – половину, а якщо не було згаданих родичів – усю спадщину [229, с. 215]. Польський цивільний кодекс 1825 р. надавав чоловікові (дружині) померлого частину, рівнозначну із частками кожної дитини, залишаючи живій половині право вибору частини спадщини (ст. 232 Польського цивільного кодексу 1825 р.), і лише якщо не було інших спадкоємців – спадщина цілковито переходила до дружини (чоловіка) померлого [3, с. 98].

Отже, такими були законодавчі норми, що регулювали майнові цивільні відносини на польських землях. Законодавство було дещо заплутане, містило певні суперечності, наприклад, у російському – неясності та недоопрацювання (у випадку зловживань при недобросовісному користуванні власністю дружини). У цивільному законодавстві Конгресового Королівства та австрійському законодавстві домінує розпорядження власністю належало чоловікові. Можливість оскарження дружиною такої правової норми не допускалося. Найкраще виглядав у цьому сенсі Німецький цивільний кодекс 1896 р., який враховував життєві реалії і охоплював усі можливі випадки, розглядаючи їх із врахуванням панівного становища чоловіка в родині, водночас, захищаючи права дружини. Відповідно, на тому етапі Німецький цивільний кодекс 1896 р. міг служити зразком для майбутньої польської кодифікації.

Існували також обов'язки щодо виплати аліментів та надання утримання, закріплені у законодавстві. Одна сторона могла вимагати від іншої грошового утримання, якщо сама не спроможна була себе утримувати. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. не згадував про обов'язок дружини надавати чоловікові кошти на прожиття, але це впливало з обов'язку взаємної допомоги. Натомість Німецький цивільний кодекс 1896 р., не згадуючи про взаємну допомогу, зобов'язував чоловіка самому шукати засобів для власного утримання [302, с. 56–58].

Звід законів Російської імперії 1832 р. не містив конкретних норм про взаємну допомогу подружжя, але зобов'язував чоловіка до утримання дружини (§ 106) і не вказував на обов'язок дружини щодо утримання чоловіка, якщо він сам себе утримувати не міг [1, с. 23].

Для кращого розуміння нормативно-правового матеріалу наведемо деякі приклади із тогочасних судових справ, які зберігаються в архівах.

Укладений шлюб за католицьким обрядом між Яніною В. та Едвардом М. згідно з законом, не міг бути розірваний, а лише могла бути здійснена сепарація. Таким чином, у разі сепарації, відповідно до укладеного шлюбного договору, дружина повинна була виплачувати чоловікові аліменти у сумі 130 злотих щомісячно, так як він був безробітним [379].

Подружжя Кароль і Анеля Ш. на випадок сепарації унормували свої майнові відносини шляхом укладення шлюбного контракту. Спільної сумісної власності подружжя не мало, чоловік мав лише постійний заробіток будівельника, а дружина була власницею нерухомості. Чоловік зобов'язувався сплачувати щомісячно 1650 крон аліментів дружині та двом неповнолітнім дітям, опіка над якими залишалася матері. З них – 660 крон – дружині (аж до її наступного одруження), 990 – дітям. Чоловік зобов'язувався також збільшувати розмір сплачуваних аліментів в міру зростання свого заробітку [368].

У шлюбному контракті єврейське подружжя Бернарда і Єви Ф. передбачили: у разі розлучення чоловік відмовлявся на користь дружини від

нерухомого майна (будинку) та усіх речей, що в ньому знаходилися і були його особистою власністю; натомість дружина зобов'язувалася після розлучення виплатити чоловікові 100 000 польських марок. У випадку повторного заміжжя дружина зобов'язувалася за два тижні до одруження виплатити Бернарду Ф. 25 000 пол. марок [369].

Крім норм, які регулювали майнові відносини подружжя, майже усі кодекси передбачали укладення договору між подружжям для врегулювання майнових відносин. Час укладення такого договору у різних кодексах встановлювався різний. Австрійське право дозволяло укладення шлюбної угоди до або після укладення шлюбу. Німецький цивільний кодекс 1896 р. (§ 1432), Польський цивільний кодекс 1825 р. (ст. 207) давали змогу укласти шлюбний договір лише перед укладенням шлюбу. Звід законів Російської імперії 1832 р. не визнавав іншої можливості, крім роздільної власності подружжя, і нічого не вказував про шлюбні угоди між подружжям. При укладенні шлюбних договорів подружжя керувалося загальними засадами, укладення цивільно-правових угод. Російське право також дозволяло подружжю купувати, продавати, дарувати одне одному свою власність на загальних умовах (ст.ст. 116, 117 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [153, с. 819–821].

Шлюбний договір в аналізованих нами правових джерелах мав такі назви: у Австрійському цивільному кодексі 1811 р. – «Ehpekt»; Німецькому цивільному кодексу 1896 р. – «Ehvertrag»; Польському цивільному кодексу 1825 р. – «umowa przedślubna»; Кодексі Наполеона 1804 р. – «contrakt du mariage».

Майновий шлюбний договір називається контрактом, згідно з яким подружжя врегульовувало свої майнові відносини. Він включав в себе такі елементи: сторони, що укладають договір, суть договору, причина та мета договору. Сторонами у договорі були подружжя або наречені, або треті особи (Австрійський цивільний кодекс 1811 р. § 1218), що здійснювали дарування у присутності обох сторін (Німецький цивільний кодекс 1896 р.

§ 1434). Суттю договору могли бути лише майнові відносини подружжя, а не особисті, які регулювалися законодавством. Шлюбний договір завжди був пов'язаний з укладення шлюбу і не міг бути укладений у позашлюбних відносинах [127, с. 633, 638].

На практиці у шлюбних договорах передбачали порядок урегулювання не лише майнових відносин подружжя, а й встановлювали порядок опіки й піклування над неповнолітніми дітьми, щоб наперед уникнути зайвих судових витрат, якщо таку опіку згодом встановлюватиме суд.

Наприклад, подружжя Хайме Вульф Ш. та Хая Сара Ш. домовились про те, що у разі розлучення опіка над неповнолітніми сином Романом та донькою Белою належатиме матері. Батько зобов'язувався виплачувати аліменти у сумі 300 зл. щомісяця дітям до досягнення повноліття або до того часу, коли діти зможуть самі себе утримувати. Дружині він зобов'язався виплачувати аліменти у сумі 150 зл. щомісяця, але у разі її наступного заміжжя виплата аліментів припинялася [381].

Німецький цивільний кодекс 1896 р. другу частину четвертої книги (§§ 1432–1557) присвятив *договірному майновому праву подружжя*, вказуючи на всі можливі життєві випадки. Спочатку були подані загальні норми (§§ 1437–1518), в яких йшлося про виконання договірних зобов'язань, потім вказувалися три основні варіанти можливих майнових подружніх угод: а) загальна майнова спільність (§§ 1437–1518); б) спільність заробітку (§§ 1519–1548); в) спільність рухомої власності і заробітку (§§ 1549–1557) [229, с. 122–149].

1. *Загальна спільна власність* (Allgemeine Gütergemeinschaft) полягала в тому, що внаслідок укладеного договору власність чоловіка і власність дружини утворюють одну спільну власність. Це стосувалося власності, якою володіло подружжя на момент укладення шлюбу, а також тієї, яку було набуто у шлюбі (§ 1438). Крім того, кожен із подружжя міг володіти власним майном, що було відокремлене від сімейного (§ 1439), і міг володіти забезпеченим майном (§ 1440). Отже, існувало п'ять видів подружньої

власності, три з яких (один вид спільної і два роздільної) перебували у користуванні і розпорядженні чоловіка, а забезпечена власність – у користуванні і розпорядженні кожного з подружжя (§ 1442). Сімейні витрати сплачувалися із коштів спільної власності (§ 1453). Відповідно до такого договору до забезпеченої власності належали речі, які були визначені таким шлюбним договором (§§ 1369, 1370), а не ті, які були закріплені в законі (§§ 1366, 1367, – одяг, коштовності, особистий заробіток, знаряддя праці і т.д.) [208, с. 124, 127, 110].

Істотною рисою загальної спільної власності було те, що вона становила єдину масу. Відповідальність за спільну сумісну власність несли обоє з подружжя (§ 1459). Виняток становили борги дружини, набуті після встановлення спільної власності без дозволу чоловіка (§ 1460) або внаслідок отримання спадщини чи подарунку, які не належали до спільної власності подружжя.

Другою особливістю інституту спільної власності у Німецькому цивільному кодексі 1896 р. було обмеження чоловіка у недобросовісному розпорядженні спільною власністю (§§ 1442, 1444–1446). До моменту ліквідації спільної власності жодне розпорядження одного з подружжя не було правомірним (за винятком заповіту – § 1509), оскільки спільна власність подружжя була захищена від недобросовісного користування і розпорядження (§§ 1471, 1511). Спільна подружня власність припинялася внаслідок природної (§ 1482) чи встановленої у цивільному порядку (§ 1478) смерті одного з подружжя, або внаслідок судового рішення на підставі позову чоловіка (§ 1469) чи дружини (§ 1468). Якщо один із подружжя помирає і залишалися нащадки, то той з подружжя, який був живий, посідав становище чоловіка, а спільні нащадки – становище дружини (§ 1483) [208, с. 215–230, 322, 345, 390–394].

2. *Спільність заробітку* (Errungenschafts Gemeinschaft). Це такий вид шлюбного договору, за яким унаслідок шлюбу статус власності не змінювався: кожен із подружжя залишався при своїй власності, а лише те, що

подружжя набуло під час спільного проживання у шлюбі, і становило спільну власність [301, с. 74–76].

Існувало чотири види такої власності: 1) спільний заробіток; 2) внесене у спільну власність майно чоловіка; 3) внесене майно дружини (§§ 1520–1524); 4) забезпечене майно дружини (§ 1526). Однак, забезпеченого майна чоловіка передбачено не було. Спільним заробітком та внесеною власністю розпоряджався чоловік (§ 1525); забезпеченим майном розпоряджалася дружина (§ 1526); сімейні витрати сплачувалися зі спільного заробітку (§ 1529). Борги чоловіка сплачувалися із коштів спільної сімейної власності, незважаючи на те, чи вони виникли до чи після укладення шлюбу (§ 1530). За борги, набуті дружиною до чи після одруження, відповідала вона особисто та сплачувала їх із власного заробітку. Спільна подружня власність припинялася зі смертю одного із подружжя (§ 1544) [229, с. 142–144].

3. *Спільність рухомої власності і заробітку* (Fahrnis Gemeinschaft) являла собою систему загальної спільності, специфіка якої полягає в тому, що із спільної маси була вилучена нерухомість, якою подружжя володіло на момент укладення шлюбу, і та, що була набута внаслідок спадкування, дарування та отримання посагу (§ 1551). Забезпеченої власності чоловіка не існувало (§ 1555). Розпорядження спільною та внесеною власністю також належало чоловікові, а забезпечена власність залишалася у розпорядженні дружини [301, с. 78–80].

Щодо боргів дружини після подання нею позову про розлучення (§§ 1460–1462), то вони сплачувалися із спільної власності подружжя лише у випадку надання згоди чоловіка. Після розлучення спільна власність подружжя продовжувала існувати лише тоді, коли це було передбачено у шлюбному договорі (§ 1557).

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. у XXXVIII розділі другої книги (§§ 1217–1266) передбачав правові норми, які стосувалися майнових відносин подружжя, батьків та дітей. У майнових відносинах подружжя законом було передбачено розмежування власності, тому дружина лише

внаслідок договору могла бути причетною до сплати сімейних витрат. Договір також міг стосуватися і розпорядження власністю та приданим дружини з боку чоловіка. У разі укладення договору про розпорядження і утримання, чоловікові належали усі прибутки з власності дружини, якою він розпоряджався аж до закінчення встановленого терміну (§ 1239). Якщо після укладення договору, за яким розпорядження передавалося чоловікові, дружина й надалі фактично здійснювала розпорядження, то вона не була зобов'язана звітувати перед ним (§ 1240). Звітувати перед чоловіком дружині потрібно було лише у випадку розпорядження його майном [286, с. 148–152].

Договір розпорядження майном іншої половини припинявся не лише після закінчення терміну, але і в деяких окремих випадках (§ 1241 – у разі загрози пошкодження власності).

Посаг – це майно (рухоме чи нерухоме), який дружина (або за неї третя особа) надавала (чи заповідала) чоловікові для забезпечення сімейних витрат [273, с. 28]. Таким чином, розпорядження і користування посагом належало чоловікові. Предметом посагу було рухоме і нерухоме майно, певні права або уся власність. Якщо посаг складався із готівки та речей вжитку, то чоловік ставав їх власником. Щодо права на рухоме чи нерухоме майно, то право власності переходило чоловікові після сплати за посаг певної грошової суми. У разі припинення шлюбу посаг потрібно було повернути дружині чи навіть її батькам або третім особам, якщо це було передбачено шлюбним контрактом (§§ 1227, 1228 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Передача посагу повинна була бути оформлена нотаріально (§ 1187), чого не вимагалось при даруванні третьою особою [254, с. 92–100].

Як бачимо, Австрійський цивільний кодекс 1811 р. поняття посагу ототожнював із поняттям виплати певних коштів нареченій. Вважаємо, це неприпустимо, оскільки надання посагу становило прямий обов'язок батьків нареченої, а виплата певних коштів відбувалася на основі добровільної угоди, яка могла містити застереження повернення власності особі, яка її надала (§ 1220).

Що стосується видів договірної спільної власності подружжя (загальної, заробітку і рухомого майна із заробітком), які розрізняло німецьке право, то Австрійський цивільний кодекс 1811 р. їх спеціально не виділяв, але вони існували на практиці, якщо це було передбачено в договорі.

Наприклад, подружжя Владислав та Євгенія В. уклали шлюбний договір на випадок сепарації або розлучення, маючи спільну власність – земельну ділянку та недобудований на ній будинок. У разі розлучення чи сепарації земля ділилася навпіл між подружжям. Дружина отримувала половину будинку із південно-східного боку, чоловік – з північно-західного. Кошти, витрачені на освітлення сходової клітки, горища, прочистку комину, квартирну плату, подружжя сплачувало солідарно [372].

Зрештою, Австрійський цивільний кодекс 1811 р. розглядав шлюбний договір як договір спілки (§ 1223), і застосовував до нього правову форму, передбачену для підприємницьких спілок (§§ 1177, 1178). Відповідно до такої форми в угоді потрібно було зазначити, чи вона охоплювала теперішній маєток, чи також і майбутній, набутий унаслідок заробітку або й відокремлений. Австрійське право визначало ще й інші типи майнових угод подружжя, яких не знало німецьке: оформлення (*oprawa*) (§ 1230), *віно* (*wiano*) (§ 1232), договір довічного утримання (§ 1255), прибуток удови (§ 1242) [27, с. 458, 459, 516, 517, 519, 522].

Віно – це майно, виділене дружині у разі смерті чоловіка [113, с. 192]. Стосовно цього майна між подружжям міг існувати договір, за яким за дане майно буде виплачена певна грошова сума протягом трьох років.

Слід відзначити, що при укладенні шлюбу у шлюбній метриці вказувалася сума внесеного посагу нареченою. Ці кошти повинні були йти на сплату «подружніх тягарів», видатків на ведення домашнього господарства тощо. Наприклад, у поданому до суду позові про сепарацію позивачка Марія Б. зазначила, що при укладенні шлюбу внесла посаг у сумі 150 000 злотих (доказ – наявність запису у шлюбній метриці) [325].

Три інші угоди (*оправа, прибуток вдови і довічне утримання*) укладалися на випадок смерті чоловіка і мали на меті забезпечити прожиття дружини після смерті чоловіка. Різниця між цими трьома угодами полягала у предметі договору: оправа – становила капітал, прибуток удови – ренту або періодичні виплати [206, с. 316–318]. Предметом договору довічного утримання була спадщина або її частина, залишена померлим чоловіком. Предметом такого договору могла бути як спадщина чоловіка, так і дружини (§ 1255).

Оправою не було і не могло бути дарування, якщо не було посагу, тому це – майновий договір між подружжям. Прибуток удови припинявся із її наступним одруженням (§ 1244). Той з подружжя, хто мав довічне утримання, не мав права законного спадкоємництва після смерті іншого з подружжя (§ 1258). Договір про спільну власність подружжя припинявся у разі: добровільного розподілу майна після прийняття подружжям рішення проживати окремо (§ 1263), судового розподілу спільної власності внаслідок рішення суду про окреме проживання подружжя (§ 1264), визнання шлюбу недійсним (§ 1265) чи розлучення (§ 1266).

У регіонах Спіжа і Орави майнові відносини подружжя врегульовувалися у відповідності до форми укладення шлюбу. Наприклад, при укладенні церковного шлюбу застосовувались норми Австрійського цивільного кодексу 1811 р., при укладенні світського – Угорський закон про шлюб 1894 р. § 89 останнього передбачав, що: 1) той із подружжя, який був визнаний винним у розлученні чи сепарації, повинен був повернути подарунки, отримані в шлюбі, або їх грошовий еквівалент; 2) дружина мала право відмовитись від аліментів (ця норма відповідала нормі австрійського права), але угорський закон додатково вказував, що обов'язок виплати аліментів переходив до родичів чоловіка; 3) після розлучення діти у віці до семи років залишалися з матір'ю, а після досягнення вказаного віку передавалися тому з подружжя, хто не був визнаний винним у розлученні; кошти на утримання неповнолітніх дітей

сплачували обоє з подружжя солідарно. Натомість, Австрійський цивільний кодекс 1811 р. передбачав, що кошти на утримання дітей сплачував батько [117, с. 22–24].

Польський цивільний кодекс 1825 р. чітко розмежовував умови укладення шлюбних договорів, на відміну від Німецького цивільного кодексу 1896 р. та Австрійського цивільного кодексу 1811 р. у таких двох важливих моментах:

1) договори могли укладатися лише перед укладенням шлюбу (ст. 207 Польського цивільного кодексу 1825 р., § 1394 Кодексу Наполеона 1804 р.) [3, с. 88];

2) існував обов'язок запису укладеного майнового передшлюбного договору у книзі актів громадянського стану (ст. 58 Положення про шлюб 1836 р.) [3, с. 24]. У разі невиконання цих умов договір вважався недійсним.

Вищезазначені умови відсутні в німецькому, і в австрійському праві. Відповідно до Польського цивільного кодексу 1825 р. (§ 193) після одруження чоловік отримував право на керування та розпорядження майном дружини [3, с. 83], а передшлюбний договір необхідно було укладати у разі, коли чоловік був позбавлений права на керування та розпорядження майном дружини, а не навпаки, як вказувало австрійське законодавство.

У шлюбному договорі залишалось передбачити лише такий елемент, як неможливість збуту посагу, чого не передбачало австрійське право. Предметом посагових договірних зобов'язань згідно з Польським цивільним кодексом 1825 р. могла бути лише нерухомість та іпотечне кредитування (§§ 218, 222). Договір про неможливість збуту посагу мав на меті зберегти добробут родини, а не обмежити права дружини чи чоловіка [297, с. 131–133].

Незважаючи на законодавчі норми, подружжя мали право укласти договір, який регулював відносини спільної майнової власності між ними (ст. 226 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Подружня власність за шлюбним договором ставала спільною лише у разі смерті одного з подружжя (ст. 227), надаючи право на спадкування половини власності іншому з

подружжя. У разі смерті чоловіка лише Польський цивільний кодекс 1825 р. надавав дружині право погодитися прийняти спільну подружню власність або відмовитися від неї (ст. 230). Чоловік таким правом не володів, бо на законних підставах вже користувався та розпоряджався майном дружини. Ні Польський, ні Австрійський цивільні кодекси не знали шлюбних договорів на предмет зловживання та використання не за призначенням власності іншого з подружжя, спільної сумісної власності подружжя та продовження збереження спільної власності подружжя після розлучення, як це передбачав Німецький цивільний кодекс 1896 р. [166, с. 41–48]

У російському законодавстві мали місце різного роду майнові договори, а саме: 1) записаний у заповіті договір довічного утримання з певними обмеженнями для родових маєтків (ст.ст. 533, 534 Зводу законів Російської імперії 1832 р.); 2) запис на свою користь іпотечного кредиту, контрактів і т.д. Заборона існувала на укладення таких договорів, метою яких було переєстрація на інших осіб власності для ухилення від сплати боргів (ст. 1529) [1, с. 181; 87, с. 109].

Існували такі види договорів: приватні, нотаріальні (ст. 1531), які могли бути припинені в будь-який момент (ст. 1545). Вони могли бути забезпечені поручительством, нерухомою власністю і шляхом застави рухомого майна. Подружжя могли бути спільниками щодо майна (ст. 2293) і могли надавати повноваження одне одному у веденні майнових справ (ст. 2308). Такі повноваження повинні були затверджуватися нотаріально, шляхом надання довіреності [87, 111, 245].

Дія довіреності припинялася у деяких випадках: після виконання правочину, закінчення терміну, внаслідок скасування довіреності, відмови від неї, смерті довірителя чи довіреного (ст. 330 Зводу законів Російської імперії 1832 р.). Предметом спеціального шлюбного договору могли бути всі види спільної власності та посагових розпоряджень, які містилися в інших кодексах (ст. 546 Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [153, с. 1110].

Отже, із зазначеного можна зробити *висновок*, що різниця між договірними майновими правами подружжя, закріпленими у законодавчих актах у польських регіонах полягала в тому, що одні зовсім, а інші лише частково не давали відповідей на необумовлені у шлюбному договорі питання. При цьому, сімейне законодавство колишніх підросійських територій було найконсервативнішим, оскільки не містило жодних норм щодо шлюбних договорів, указуючи лише на загальні положення.

Дещо кращу позицію займав Австрійський цивільний кодекс 1811 р., який визнавав роздільну подружню власність, але передбачав у шлюбному договорі: 1) існування посагу; 2) спільну власність подружжя; 3) договірне розпорядження власністю дружини.

Польський цивільний кодекс 1825 р. передбачав у шлюбному договорі такі положення: 1) поділ власності; 2) неможливість збуту посагу; 3) загальну спільну власність.

Нарешті, Німецький цивільний кодекс 1896 р., який, крім загальної спільної власності подружжя, спільності заробітку, спільності рухомого майна, містив ще й інститут сепарації власності, оскільки існувало забезпечене майно дружини. Це останнє положення майже повністю виключала виникнення суперечок з приводу майнових прав подружжя.

Як зазначалося, виникнення майнових відносин подружжя були правовим наслідком шлюбу, що входив до сфери регулювання канонічного права. Але оскільки вони були однією з умов загальноприйнятого способу життєдіяльності подружжя, то і загальну моральність суспільства обумовлювали права і обов'язки чоловіка і дружини у справах власності та відносини власності загалом.

Відповідно до усіх діючих на території Другої Речі Посполитої законодавчих актів, чоловік ніс цивільну відповідальність за негативні наслідки розпорядження спільним майном подружжя, а також майном дружини, щодо якого він мав лише право на розпорядження, а не право користування. Крім того, чоловік ніс адміністративну відповідальність за

неналежне, або ненадання взагалі утримання для дружини та родини у відповідності до свого соціального та майнового становища, а також за невиконання сімейних обов'язків [127, с. 112, 448].

Загальноприйнятими для усіх регіонів були також норми щодо прав і обов'язків дружини. Крім відповідного утримання, дружині надавалося право на придбання невеликих подарунків, дозволялося витратити кошти на скромні розваги, а також на все те, що їй було необхідно відповідно до її соціального та майнового стану. Якщо чоловік не надавав відповідних коштів для утримання родини, то дружина мала право взяти, навіть всупереч волі чоловіка, більші кошти на щоденні потреби. Дружина також мала право і обов'язок просити допомогу у своїх батьків чи у дітей від іншого шлюбу (у таких випадках вона могла використовувати спільний маєток, якщо не мала власного). Ще дружина мала право здійснювати заощадження для забезпечення себе та своєї родини на випадок непередбачених обставин [193, с. 5].

Питання утримання батьків та дітей від першого шлюбу регулювалося нормами цивільного права. У разі виникнення випадків, не передбачених нормами цивільного права, дружина керувалася таким правилом: якщо вона мала власні кошти, тоді без відома чоловіка могла надавати певну суму на утримання своїх батьків та дітей. У разі смерті чоловіка, дружина повинна була сплачувати цю суму із своєї частини спадщини, що залишилася по чоловікові або з коштів посагу, якщо вона мала право повернути свій посаг із загальної власності [274, с. 38–45].

Проект польського Шлюбно-сімейного кодексу 1937 р., у регулюванні майнових відносин подружжя, передбачав, що у таких відносинах повинно панувати рівноправ'я обох з подружжя як щодо їх прав, так і обов'язків. Майнові права і обов'язки подружжя мали бути якомога більше наближені до вже чинних, з урахуванням прогресивного розвитку суспільних та економічних відносин. Майнові відносини мали врегулюватися у простий та зрозумілий для пересічного громадянина спосіб. Проект

встановлював роздільну власність подружжя без виокремлення особистої власності та власності, набутої особистою працею. Питання сімейних витрат, ведення домашнього господарства та виховання дітей подружжя розв'язували спільно. Подружжя обмежувалося у самотійних діях щодо особистої нерухомої власності, предметів першої необхідності та знарядь спільної праці, тобто повинні були розпоряджатися ними за взаємною згодою [122, с. 53–55].

Майнові відносини подружжя підлягали державному регулюванню у разі, якщо не було укладено шлюбного договору, або інше не було передбачено законом. Існувала спільна роздільна власність подружжя: кожен з подружжя самотійно володів і розпоряджався особистою власністю і заробітком, але був обмежений у розпорядженні такою власністю. Згідно із ст. 16 проекту кодексу для укладення певних угод, що стосувалися нерухомості, яка перебувала у володінні чоловіка чи дружини, угоди могли укладатися лише за згодою іншого з подружжя (наприклад, при продажу чи заставі нерухомості). Натомість, кожен з подружжя був відповідальним перед кредиторами особистим майном та заробітком. Проект допускав винятки із цього правила, якщо це стосувалося речей домашнього вжитку. Крім державного регулювання майнових відносин подружжя, проект передбачав договірне майнове право. Існувало чотири види майнових договорів подружжя: 1) роздільна власність подружжя навіть після розлучення за умови, що володіння та користування власністю здійснювалося чоловіком; 2) спільна сумісна власність подружжя; 3) спільність заробітку, тобто особиста власність подружжя залишалася у користуванні та розпорядженні кожного із них, а набута у подружньому житті – ставала спільною сумісною власністю; 4) право володіння і користування спільною сумісною власністю належало одному з подружжя (здебільшого до дружини), а право на отримання прибутків та розпорядження нею – чоловікові [150, с. 65–67].

Здійснений аналіз умовно-договірного майнового права подружжя дає підстави констатувати, що:

1. Укладення шлюбного договору було передбачене усіма чинними на території міжвоєнної Польщі видами сімейно-правових норм, які належали до різних видів законодавства.

2. Польський цивільний кодекс 1825 р. зазначав, що укладення шлюбного договору могло здійснюватись лише перед укладенням шлюбу, тоді як Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Німецький цивільний кодекс 1896 р. та т. X Зводу законів Російської імперії 1932 р. передбачали можливість укладення такого договору і після укладення шлюбу.

3. При укладенні шлюбних договорів сторони передбачали не лише поділ власності у разі припинення шлюбного зв'язку, а й спосіб вирішення інших питань: опіки (піклування) над дітьми та іншими членами родини, розміру аліментарних виплат, майбутнього місця проживання тощо.

4.2. Права та обов'язки батьків і дітей, що виникали із шлюбної та позашлюбної спорідненості.

Зауважимо, що права та обов'язки батьків і дітей виникають із спорідненості, тобто природнього зв'язку, що походить від факту народження [110, с. 307].

Спорідненістю (rokrewieństwem) називається зв'язок, який поєднує двох чи більше осіб, пов'язаних між собою спільністю походження. Існує спорідненість за простою і бічною лініями. По простій лінії спорідненість виникає між особами, які по чергово походили одна від одної – син, онук, правнук (зовнішня лінія), а також зі своїми батьками, дідами, бабусями, прадідами, прабабусями (внутрішня лінія). Спорідненість по бічній лінії виникає між особами, що походять від спільного предка, і не є спорідненими за простою лінією. Близькість спорідненості визначається ступенями (за українським спадковим законодавством – черговістю). Ступінь визначає кожне наступне народження (ст.ст. 735–738 Кодексу Наполеона 1804 р., ст.ст. 196-202 т. X Зводу законів 1832 р.; ст.ст. 30–32 Положення про шлюб 1836 р., § 1310 Німецького цивільного кодексу 1896 р., §§ 40-42

Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [14, с. 321–330; 2, с. 67–68; 3, с. 13, 14; 229, с. 97; 244, с. 42]. Тут мова йде про кровну спорідненість.

Крім того, лише Положення про шлюб 1836 р. (ст. 33) вказує на духовну спорідненість, що є перешкодою для укладення шлюбу особами, між якими існує такий зв'язок.

Шлюбна спорідненість.

Як зазначалося, джерелом спорідненості є факт народження, яке може походити із шлюбу, так і може бути позашлюбним. Дитина, народжена у шлюбі, мала статус «законної дитини» відповідно до правових норм, що діяли на території центральних воєводств (ст.ст. 275–290 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Момент зачаття дитини визначити було важко, так само як і тривання вагітності. На основі цього законодавець визначив максимальний та мінімальний терміни тривання вагітності – 306 (302 дні, як вказував § 1593 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) та 180 днів. Такий термін визначався лише днями, а не годинами, про що зазначалося й у ст. 195 Зобов'язального кодексу Республіки Польща 1938 р. [124, с. 132].

Факт народження дитини підтверджувався записом у метричних книгах та метрикою народження, яка видавалася у храмі відповідно до віросповідання дитини [312, 315, 317], а також у книзі записів актів громадянського стану магістрату, якщо батьки дитини не сповідували жодної віри.

Дитина, зачата і народжена під час шлюбу, мала усі підстави називатися законною, крім випадку, передбаченому ст. 272 Польського цивільного кодексу 1825 р. (якщо чоловік надав докази, що між 180 та 306 днем перед народженням дитини не вступав з дружиною у статеві відносини) [3, с. 112]. Зауважимо, що тогочасна французька юридична практика дотримувалася думки, що дитина, яку народила заміжня жінка, була законною навіть за умови, якщо в метриці народження ім'я батька зазначено не було або було вказане ім'я іншого чоловіка. Подібний підхід застосовувався і в польському законодавстві. Наприклад, у справі про законність походження дитини,

народженої заміжною жінкою, чоловік якої перебував у Америці, рішенням суду дитина була визнана народженою у шлюбі, а позов до позашлюбного батька про виплату аліментів було відхилено [18, с. 32]. Підставою для прийняття судом такого рішення була ст. 272 Польського цивільного кодексу 1825 р., відповідно до якої, якщо батько не заперечував проти визнання дитини, то така дитина визнавалася народженою у шлюбі [3, с. 112].

Якщо дитина була зачата перед укладенням шлюбу, а народжена у шлюбі, то вона вважалась законною, якщо проти цього не заперечував батько. Якщо дитина народилася після 306 дня з моменту припинення шлюбу, то вона вважалась законною. Цей факт міг бути оскаржений у судовому порядку. Наведена правова позиція законодавця видавалася, на перший погляд, дуже дивною, проте захищала інтереси дитини та суспільства [154, с. 1525, 1546, 1555].

Дитина, народжена у шлюбі, визнаному недійсним, вважалась законною у будь-якому випадку, про що зазначала закон від 26 травня 1913 р. про покращення життя позашлюбних дітей [127, с. 711].

Якщо чоловік сумнівався, що дитина народжена від нього, то він мав право оскаржити своє батьківство протягом трьох місяців з моменту народження дитини або з моменту отримання інформації про цей факт. Але чоловік повинен був надати докази, що він за наявності певних причин не міг бути батьком дитини [25, с. 401].

Як свідчать норми давньоримського права та численні історико-правові джерела (Литовські статuti 1529 р., 1566 р., 1588 р., Статuti Казимира Великого 1347 р., пруський закон – Landrecht 1794 р.) здавна батько мав необмежену владу над дітьми. Лише на початку ХХ ст. батька влада над дітьми почала контролюватися державою. У стародавньому польському праві влада над родиною та над дітьми належала батькові як голові родини. Визнання за дружиною рівноправного становища з чоловіком було лише формальним [186, с. 117–122].

Еволюцію батьківської влади (в широкому розумінні – коло прав, якими володіли батьки щодо особи та власності дитини) можемо простежити й на прикладі аналізу російського законодавства. У Росії батьківська влада над дітьми була тривалий час необмеженою щодо їх життя і смерті, щоправда, Судебник 1550 р. дещо обмежив батьківську владу, заборонивши продажу власних дітей. У XVII ст. з'явилося (хоча спочатку і легке) покарання за вбивство дитини (один рік ув'язнення). Значне обмеження батьківської влади відбулося за часів Петра I, який дозволив батьку наймати своїх синів працювати не більше, ніж на 5 років, і заборонив віддавати доньок заміж та в монастир без їх згоди. За часів Катерини II у батька відібрали безпаперечне право покарання дітей (1775 р.), були створені так звані «Смирительные дома» для виховання дітей, які виявляли неповагу до батьків. На початку XX ст. батьківська влада відповідно до част. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р. вже була обмеженою та виконувала щодо дітей лише виховні функції. Але при дослідженні чинної на території Республіки Польща сукупності різних законодавств потрібно пам'ятати, що відносини між батьками та дітьми регулювалися не лише правовими нормами, а й канонічними, морально-етичними нормами, звичаями, традиціями, на них мала значний вплив і громадська думка [250, с. 15–18, 25–27].

Правові норми щодо відносин між батьками та дітьми на перший план ставлять права дітей та обов'язки батьків, натомість права батьків були лише засобами для виконання таких обов'язків.

Основними обов'язками батьків щодо своїх дітей були такі: обов'язок годування, утримання, виховання та забезпечення (ст. 237 Польського цивільного кодексу 1825 р., ст.ст. 172–176 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р., § 1601 Німецького цивільного кодексу 1896 р., §§ 139, 141 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Щоправда, останній не передбачав обов'язок годування, але містив обов'язок нагляду за дитиною, а Звід законів не вказував прямо на обов'язок утримання, хоча утримання включало в себе годування, забезпечення одягом та проживання з батьками

до досягнення дитиною повноліття [3, с. 100; 14, с. 39–40; 229, с. 159; 27, с. 128–131].

Одним із засобів досягнення зазначених цілей була батьківська влада. Батьківською владою за польським законодавством наділялися обоє батьків, але у разі відмінності думок перевага надавалася думці батька (§ 91 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., ст. 337 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Відповідно до австрійського законодавства батьківською владою був наділений лише батько, а після його смерті чи позбавлення батьківських прав така влада ні до кого не переходила (§ 147 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) або переходила до матері за рішенням суду. Після смерті батьків опікуни не володіли правом батьківської влади (ст. 364 Польського цивільного кодексу 1825 р.) [226, с. 145–147].

Відповідно до усіх чинних нормативно-правових актів у сфері сімейного права на території Другої Речі Посполитої, батьківська влада над дітьми, народженими у шлюбі, належала виключно батькам, а не іншим близьким родичам. Але влада дружини та влада чоловіка різнилися: слово чоловіка мало вирішальне значення (§ 1634 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Мати отримувала владу над дітьми лише у певних випадках (смерть, позбавлення батька дієздатності). Батьківська влада здійснювалася над дітьми незалежно від статі та продовжувалася навіть після того, як вони досягли повноліття (ст. 164, 178 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.), хоча після досягнення повноліття батьківська влада виконувала лише виховні функції і не мала практичного застосування. Як виняток, батьківська влада могла виявлятися, коли дорослі діти проживали разом із батьками. У такому випадку нащадки повинні були надавати допомогу батькам при веденні домашнього господарства. Згідно з Німецьким цивільним кодексом 1896 р. батьківська влада передбачала обов'язок піклування над особою та власністю дитини (§ 1627) [310, с. 22–25, 31–34, 54, 58].

Обов'язок утримання, який було відображено у всіх чинних на той час цивільних кодексах, покладався на обох батьків, хоча передусім його

виконання забезпечував батько. Лише після смерті батька або через його недієздатність цей обов'язок покладался на матір. § 139 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. передбачав надання утримання у натуральній формі (продуктами, одягом тощо). Якщо обов'язок утримання було покладено на інших осіб, то його сплачували грошима. Розмір утримання залежав від матеріального становища батьків. § 1610 Німецького цивільного кодексу 1896 р. передбачав надання грошового утримання, тобто коштів на виховання та навчання дитини певному ремеслу. Обов'язок утримання припинявся з моменту смерті батьків чи дитини або досягнення дитиною повноліття [27, с. 128; 200, с. 61].

Зміст обов'язку виховання полягав у турботі про життя, здоров'я, фізичний стан, розумовий розвиток, формування релігійного світогляду дитини.

Обов'язок забезпечення німецьке право визначало лише в одному аспекті – надання батьком своїй доньці посагу у разі її заміжжя. Дія такого обов'язку припинялася у разі, якщо донька виходила заміж без батьківського дозволу, або виходила заміж повторно (§§ 1620, 1662 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) [229, с. 163, 171].

Відповідно до австрійського законодавства, якщо батьки не мали засобів для утримання дитини, то обов'язок забезпечення переходив до діда по батьківській лінії та його родичів, потім – до діда за материнською лінією та його родичів, але обов'язок виховання належав лише батькам (§ 143 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [56, с. 538, 556–560].

Усі чинні у міжвоєнній Польщі кодекси зазначали, що діти виховувалися відповідно до віросповідання своїх батьків, лише ст. 75 ч. 1 т. X Зводу законів зазначала, що сини виховувалися у вірі батька, доньки – у вірі матері, якщо інше не зазначалося у шлюбному договорі, на що вказувало і австрійське законодавство при укладенні змішаних шлюбів [1, с. 16; 186, с. 75–77]. Причому, німецьке законодавство визначало необхідність

виховання дітей у вірі батька навіть після його смерті (§ 134 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

Батьки також виконували обов'язок навчання своїх дітей, як це було передбачено ст. 118 Березневої Конституції Польщі 1921 р. Аналогічну норму містила і ст. 81 Квітневої Конституції 1935 р. [194, с. 31; 20, с. 24].

В особистих стосунках батьки мали право опіки та контролю над дитиною, право покарання, право на утримання (аліменти) від дітей, а також інші права. Наприклад, контроль проявлявся в тому, що батьки мали право вимагати, щоб дитина без їх дозволу не виходила з дому (ст. 338 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Батьківська опіка передбачала обов'язок нагляду за вчинками дитини та усунення небезпечних впливів, які загрожували дитині, а також несення матеріальної відповідальності за скоєні протиправні вчинки дитини (ст. 142 Зобов'язального кодексу 1934 р.) [124, с. 98]. У випадку порушення дитиною норм Польського кримінального кодексу 1932 р. (ст. 200), а також за невжиття заходів, якщо життю дитини загрожувала небезпека (ст. 202), батьки притягалися до кримінальної відповідальності [218, с. 363, 365]. Ст. 339 Польського цивільного кодексу 1825 р., § 145 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. передбачали покарання батьками дитини, але за умови, щоб воно не зашкодило її душевному та фізичному здоров'ю. У разі перевищення батьками своїх повноважень, на підставі свідчень близьких родичів прокурор мав право порушити кримінальну справу проти недобросовісних батьків (ст. 340 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Слід відзначити, що на скаргу близьких родичів, прокурор був зобов'язаний відреагувати, провести розслідування та надати суду результати, тоді як за наявності свідчень сторонніх осіб прокурор сам вирішував чи подавати справу до суду. Розглянувши зібрані докази, окружний суд міг винести рішення про позбавлення батьків батьківських прав, але це не звільняло їх від обов'язку утримання дитини [309, с. 115–116, 128].

У разі зміни батьком прізвища, його також змінювали і неповнолітні діти [9, с. 881].

Діти, народжені у шлюбі, набували громадянство батька. У разі втрати батьком громадянства Польщі неповнолітні діти також позбувалися польського громадянства [309, с. 146–150].

До інших правомочностей, що виникали із батьківської влади, можна віднести такі:

1) надання батьком або матір'ю самостійності дитині (ст. 468 Польського цивільного кодексу 1825 р.); 2) право батьків на визначення опікуна дитині у випадку власної смерті (ст. 364 Польського цивільного кодексу 1825 р.); 3) право батька на надання матері опікунських прав у випадку його смерті; 4) дозвіл батьків на призначення опікунами інших осіб (ст. 327 Польського цивільного кодексу 1825 р.); 5) надання дозволу дитині на укладення шлюбу (ст. 15 Положення про шлюб 1836 р.) [3, с. 209, 157, 138, 7-8].

Основним обов'язком дитини було поважати своїх батьків (ст. 336 Польського цивільного кодексу 1825 р.; § 144 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Права дитини виникали з обов'язків її батьків, а саме: 1) право на отримання прізвища батька (ст. 236 Польського цивільного кодексу 1825 р.); 2) право на батьківську спадщину; 3) право на аліменти; 4) право на власний заробіток (§ 149 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.).

Загальні для усіх регіонів польської держави правові норми вказували, що місцем проживання дітей вважалось місце проживання батька [307, с. 41,42].

Аналізуючи майнові відносини між батьками та дітьми, можемо виокремити такі *обов'язки батьків*: 1) представництво дитини при здійсненні правочинів; 2) розпорядження та користування власністю дитини; 3) здійснення опіки над малолітньою дитиною; 4) здійснення функцій

куратора над частково дієздатною малолітньою дитиною; 5) виплата аліментів на дитину у разі розлучення батьків [161, с. 15, 55–56].

У першому випадку батько мав право здійснювати правочини та брати на себе зобов'язання від імені дитини, що стосувалися її власності, без уповноваження суду чи органів опіки. Якщо інтереси батька суперечили інтересам дитини, то мати мала право представляти інтереси дитини у судовому процесі проти батька. У другому випадку батько мав необмежене право розпорядження та користування власністю дитини без контролю за його діями з боку органів опіки. Він був лише зобов'язаний звітувати про стан власності, але не про отримані прибутки (ст. 305 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Німецький цивільний кодекс 1896 р. обмежував право батька на здійснення правочинів від імені дитини без дозволу суду (§ 1643) [145, с. 101].

Власність дитини залишалася у розпорядженні батька до припинення дії батьківської влади; у разі смерті одного з батьків – у розпорядженні іншого; у разі розлучення (сепарації) батьків – у розпорядженні того з батьків, кому належала опіка над дитиною; у разі позбавлення дієздатності батька – у користуванні матері (ст. 342 Польського цивільного кодексу 1825 р.). § 150 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. зазначав, що батькові заборонялося користуватися прибутком з власності дитини. Такий прибуток він мав право використовувати лише на утримання дитини. Це не поширювалося на власність, набуту дитиною власною працею та промислом [298, с. 4–6].

§§ 1638, 1649 Німецького цивільного кодексу 1896 р. було передбачено надання батькові права на розпорядження та отримання прибутків з власності дитини. У разі повторного одруження батька суд опіки зобов'язував батька виділити частку майна дитини із загальної родинної власності, але керування та розпорядження цією часткою надалі залишалося у нього (§ 1669 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). У разі невиконання зазначених умов суд опіки позбавляв батька цього права [229, с. 166, 168, 172].

Звід законів Російської імперії 1832 р. вказував на роздільну майнову власність батьків та дітей. Таким чином, діти мали право набувати власне майно, а батьки не мали права розпорядження їх власністю. Мати могла набути право користування майном дитини за рішенням суду внаслідок надання їй права на опіку, натомість, батько *de iure* володів цим правом (ст.ст. 180–226 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.). З цього випливало, що власність дитини не була виділена з-поміж спільної власності родини так, як це було у Польському цивільному кодексі 1825 р. Частина майна родини – посаг виділявся доньці у разі її заміжжя. Отже, донька мала право самостійно розпоряджатися своєю власністю (ст. 110 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії). З цього випливало, що батьківська влада на власність дитини не поширювалася [127, с. 328, 447–449].

Обов'язок виплати аліментів належав здебільшого батькові, якщо у разі розлучення (сепарації) діти залишалися з матір'ю, на що вказували усі чинні законодавчі акти. Суд при розлученні (сепарації) призначав виплату утримання як на матір, так і на дитину за наявності доказів платоспроможності батька. Наприклад, при розлученні подружжя Ванди та Йозефа З. з вини відповідача суд зобов'язав його виплачувати аліменти на неповнолітню доньку Владиславу 200 злотих щомісячно, починаючи з того моменту, коли чоловік покинув родину. Після розлучення дружина також мала право вимагати повернення чоловіком коштів, витрачених на утримання, одяг, харчування дитини, тобто аліментів, які чоловік повинен був сплачувати за рішенням суду, але ігнорував такий обов'язок [359].

Батьківська влада припинялася у випадках: 1) смерті батька чи матері, якщо влада не переходила до інших близьких родичів; 2) смерті дитини; 3) досягнення дитиною повноліття [153, с. 865]; 4) досягнення дитиною самостійності (після виконання 18 років, за рішенням суду опіки); 5) зловживання батьківською владою, або занедбання батьківських обов'язків (за рішенням суду); 6) позбавлення батька дієздатності.

У четвертому випадку дитині призначався куратор (батько чи мати), але вони не мали права на розпорядження та користування власністю дитини.

У випадку переходу батьківської влади до матері під час перебування у шлюбі вона не мала права використовувати прибуток, отриманий з власності дитини. Таке право мати набувала лише після розлучення (§ 1685 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Загалом, Німецький цивільний кодекс 1896 р. був найпрогресивнішим з-поміж усіх чинних на території міжвоєнної Польщі. Наприклад, він закріплював положення, що усі права та обов'язки батька переходили до матері після отримання нею батьківської влади.

Ст. 1 Зобов'язального кодексу 1934 р. зазначала, що зобов'язання виникають не лише з волевиявлення та дій, а й з подій [124, с. 3]. Такими подіями слід вважати факт народження дитини. Звідси випливало, що обов'язок виплати аліментів належав як батькам, так і дітям. Ст. 245 Польського цивільного кодексу 1825 р. вказувала, що суд міг звільнити батьків від виплати аліментів дитині, якщо вони прийняли дитину проживати до свого помешкання, годують та утримують її.

Ст. 200 Польського кримінального кодексу 1932 р. передбачала притягнення батьків до відповідальності за залишення своєї дитини молодшої 13 років, а також інших осіб, які перебували під їхньою опікою [218, с. 363]

Першим із батьківських обов'язків стосовно законних дітей Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Польський цивільний кодекс 1825 р. та Німецький цивільний кодекс 1896 р. визначили й обов'язок утримання дітей до того часу, поки вони самі не зможуть себе утримувати. На обох батьків він покладався згідно із ст. 237 Польського цивільного кодексу 1825 р. Натомість відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. та Німецького цивільного кодексу 1896 р. першочергово такий обов'язок покладався на батька, а вже потім на матір (§ 1606 Німецького цивільного кодексу 1896 р., § 141 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Усі чинні

законодавчі акти у сфері цивільного права міжвоєнної Польщі наголошували на обов'язку дітей утримувати своїх батьків у разі необхідності (ст. 238 Польського цивільного кодексу 1825 р., § 1607 Німецького цивільного кодексу 1896 р., § 154 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [127, с. 518, 534, 701–704].

Обов'язок забезпечення існував лише в австрійському законодавстві і полягав у наданні посагу доньці чи онучці, а також певних коштів сину чи онукові для створення власного господарства (§§ 139, 220, 1220, 1243, 106, 267, 788 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Надання батьками коштів доньці передбачав і Німецький цивільний кодекс 1896 р. (§1620). Зауважимо, що Верховний суд Польщі рішенням від 15 квітня 1932 р. відхилив вимогу посагу від батька донькою, оскільки вона вже володіла власною земельною ділянкою – 3,5 морга [24, с. 13].

Надання батьками коштів повнолітньому синові для організації власної справи не вимагало складання письмового чи нотаріально завіреного акту, якщо надання таких коштів відповідало матеріальному становищу батьків [221, с. 23].

Права та обов'язки щодо виховання дітей містили усі чинні у міжвоєнний період законодавчі акти були покладені на обох батьків. Так, право і обов'язок виховання дітей відносилось до складу опіки над дитиною, що охоплювалося поняттям батьківської влади (§ 139 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., ст. 237 Польського цивільного кодексу 1825 р., §§ 1631, 1634 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Оскільки, питання виховання дітей було і залишається складним і неоднозначним, породжує суперечки, то в таких випадках слово чоловіка було вирішальним (§ 91 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., ст. 337 Польського цивільного кодексу 1825 р., § 1634 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) [229, с. 193; 224, с. 128; 3, с. 100, 142].

З метою належного виховання дитини закон надавав батькам (або одному з батьків) право на батьківську владу. Така влада полягала у

керуванні дієздатністю дитини, її власністю та вкладалася в поняття *законного представництва дитини*. Батьківська влада охоплювала: 1) визначення місця перебування дитини, пошуку загубленої дитини та витребування дитини від третіх осіб; 2) нагляд, керування діями дитини та можливість домашнього покарання; 3) надання дозволу на одруження, усиновлення дитини третіми особами, навчання, вибір професії; 4) керування майном дитини; 5) представництво дитини при вчиненні правочинів; б) розпорядження майном дитини (на що вказано у Німецькому цивільному кодексі 1896 р. та Польському цивільному кодексі 1825 р.) [195, 180–186].

Наприклад, рішенням Верховного суду Польщі від 28 жовтня 1931 р. було задоволено позов батька про визнання недійсним шлюбу його неповнолітньої доньки з причин неотримання батьківського дозволу на шлюб [128, с. 13].

Влада батька та влада матері над дитиною мала певні особливості, по-різному характеризувалася у різних регіонах Другої Речі Посполитої. Австрійське законодавство поділяло владу над дитиною на батьківську владу та владу батька. Польське, російське (ст. ст. 131-6, 164 т. X Зводу законів 1832 р.) та німецьке законодавство вказувало лише на єдину батьківську владу, яка поширювалася на обох з подружжя. Відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. батьківська влада охоплювала лише опіку над дитиною (визначення місця перебування, право на керування діями дитини, право дозволу на усиновлення, на домашнє покарання дитини) (§§ 1495, 144, 145) [244, с. 131].

У разі розлучення чи сепарації подружжя, суд приймав рішення про те, з ким залишалися діти і кому належатиме батьківська влада, але право на володіння та керування власністю дитини належало виключно батькові, незалежно від наслідків розірвання шлюбу (§§ 142, 181 Австрійського цивільного кодексу 1811 р., ст. ст. 341, 342 Польського цивільного кодексу 1825 р., §§ 1627–1632, 1634, 1638 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

Влада батька передбачала: а) право вибору професії для дитини, дозвіл на укладення шлюбу, вступ на військову службу чи у священнослужителі, право на визначення опікуна для дитини, загальна опіка власністю дитини, представництво інтересів дитини у суді та у всіх сферах суспільного життя. У разі смерті батька його влада припинялася, і суд визначав, навіть при наявності матері, ще й опікуна для дитини щодо розпорядження її власністю [227, с. 320–325; 149, с. 88–90].

Німецький цивільний кодекс 1896 р. надавав батьківську владу тому з батьків, з ким залишалися діти після розлучення. Якщо батьківська влада, зосереджена в руках батька, припинялася через правові підстави (загибель, відсутність протягом тривалого часу, тощо), то така влада переходила до матері, крім права на розпорядження майном дитини. Остання правомочність переходила до матері лише у випадку позбавлення батька дієздатності (ст.ст. 348, 68, 342 Польського цивільного кодексу 1825 р., § 1685 Німецького цивільного кодексу). Якщо батько був позбавлений батьківських прав внаслідок відбуття кримінального покарання, то згідно з Польським цивільним кодексом 1825 р. батьківська влада повністю переходила до матері (ст.ст. 348, 342). Натомість, відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р. батьківська влада у вищезгаданому випадку переходила до матері лише внаслідок розлучення чи сепарації подружжя (§§ 1684, 1586, 1909) [223, с. 74–76, 100, 116, 223].

Факт побиття неповнолітньої доньки батьком з приводу її намірів змінити віросповідання було однією з причин позбавлення батька батьківської влади [221, с. 17]. Таке рішення міг винести суд у відповідності до порушеної цивільної або кримінальної справи (§§ 178, 415 Польського кримінального кодексу 1932 р.).

Німецький цивільний кодекс 1896 р. та Австрійський цивільний кодекс 1811 р. відрізняли опіку над дитиною від опіки над її власністю. Опіка над дитиною належала тому з подружжя, хто був визнаний судом невинним у розлученні. Якщо обоє з подружжя були визнані судом винними у розлученні,

то діти, віком менше шести років, залишалися з матір'ю; сини віком більше шести років – з батьком, хоча суд мав право винести й інше рішення (§§ 1635, 1676). Натомість розпорядження та опіка над власністю дітей, представництво залишалися батькові (або опікунові) і могли бути надані матері лише в окремих випадках (§ 1685 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

Проводячи віддалену аналогію із Кодексом про шлюб та сім'ю Української РСР 1970 р., можна зробити висновок, що останній теж проголошував рівність батьків у вихованні та утриманні дітей. Та все ж Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 серпня 1979 р. «Про судову практику у справах про розірвання шлюбу» рекомендувала судам при вирішенні питань, пов'язаних із місцем проживання дітей, народжених у шлюбі, або визнання батьківства (материнства) в судовому порядку перевагу надавати матері, враховуючи і більшу прихильність дітей до матері, більшу турботу матері про дітей, тощо [89, с. 88–89].

Звичайно, докорінне реформування усіх сфер суспільного життя в сучасній Україні, нова сімейна політика ставлять під сумнів пріоритет матері щодо виховання та утримання дітей. Це й відображається у новому Сімейному кодексі України 2004 р. [5].

Позашлюбна спорідненість.

Позашлюбна спорідненість виникала із факту народження, коли шлюбний зв'язок не існував взагалі або був визнаний недійсним. Правові норми, що врегульовували позашлюбну спорідненість, не були кодифіковані у Польщі. Основні норми у цій сфері містилися у регіональних законодавствах, які діяли у західних воєводствах (§ 11, 1305, 1310, 1589, 1705–1740 Німецького цивільного кодексу 1896 р.); у південних воєводствах (§§ 65, 160–171, 754, 763, 1220 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.), частково у східних воєводствах (ст. 132–132¹⁵, 135, 144 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.), у центральних воєводствах (ст.ст. 100, 291, 481–488 Польського цивільного кодексу 1825 р., ст. 30, 32, 136, 243 Положення про шлюб 1836 р.). Окремі відносини, що стосувалися позашлюбної

спорідненості, були врегульовані й деякими іншими законами та розпорядженнями, подекуди загальними для всіх регіонів [286, с. 116–122].

Усі системи законодавства, що діяли на території Польщі міжвоєнного періоду, по-різному регулювали шлюбну та позашлюбну спорідненість. Різниця полягала, передусім, у батьківстві, оскільки позашлюбне батьківство встановлювалося іншим способом та тягло за собою менше наслідків, ніж шлюбне.

Позашлюбними вважалися діти, які народилися після 302-го дня з моменту припинення шлюбу матері у західних воєводствах (§ 1592, 1593 Німецького цивільного кодексу 1896 р.), 306 днів – у східних та центральних (ст.ст. 119, 132 р. 2 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р., ст. 272 Польського цивільного кодексу 1825 р.), 300 днів – у південних воєводствах [141, с. 12].

Із вищенаведених норм існувало два винятки: а) такі діти вважалися законними, якщо було доведено, що їх зачаття відбулося під час перебування батьків у шлюбі, незважаючи на їх пізніше народження (§ 1592 Німецького цивільного кодексу 1896 р., § 157 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Аналогічний висновок впливав із законодавчих норм, що діяли на території східних та центральних воєводств [229, с. 157; 244, с. 134].

На територіях східних та центральних воєводств діти, народжені після 306-го дня після припинення шлюбу, вважалися законними, якщо вони були записані у метриці народження як народжені у шлюбі і цей факт не оскаржувався іншими зацікавленими особами (ст. 131 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р., ст. 275 Польського цивільного кодексу 1825 р.) [3, с. 30; 86, с. 114].

Допустимість шлюбу не поширювалася на дітей, народжених дружиною в умовах сепарації з чоловіком після спливу часу, вказаного вище, до припинення проживання у шлюбі.

У разі визнання чоловіка померлим допустимість шлюбу не враховувалася, якщо дитина народилася після спливу часу, зазначеного вище,

з моменту (дати) смерті чоловіка (судовий прецедент – рішення Верховного суду від 1 червня 1932 р.) [24, с. 322–323].

Допустимість шлюбу у певних випадках розповсюджувалася на дітей, народжених у недійсному шлюбі. Відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р. такі діти вважалися позашлюбними у таких випадках: 1) якщо недійсність шлюбу виражалася у недотриманні форми його укладення та відсутності запису у книзі запису актів цивільного стану (§ 1699 Німецького цивільного кодексу); 2) якщо обоє з батьків, укладаючи шлюб, знали про його недійсність (§ 1703 Німецького цивільного кодексу 1896 р.). Австрійський цивільний кодекс 1811 р. вказував, що діти вважалися позашлюбними тоді, коли батьки перед їх народженням знали про недійсність шлюбного зв'язку, але свідомо це допускали (§ 160 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Звід законів Російської імперії 1832 р. вказував, що діти можуть бути визнані позашлюбними лише в тому разі, якщо шлюб був визнаний недійсним через фізичну неспроможність чоловіка виконувати подружні обов'язки (ст. 134 ч. 1 т. X Зводу законів 1832 р.) [301, с. 11, 67–71, 81].

На території Другої Речі Посполитої існувало ще й поняття позашлюбного материнства, оскільки відносини дитини та матері не були однаково врегульовані на всій території Польщі. Різницю бачимо між нормами, які містилися у нормативно-правових актах, що діяли на території західних та південних воєводств, з одного боку, та законодавством східних та центральних воєводств – з іншого. У Німецькому цивільному кодексі 1896 р. та Австрійському цивільному кодексі 1811 р. позашлюбне материнство регулювалося тими ж нормами, що і шлюбне. Виняток становили лише норми, що стосувалися родини батька, оскільки позашлюбна дитина не входила до складу родини батька. На територіях східних та центральних воєводств позашлюбне материнство регулювалося окремими нормами, які і встановлювали його наслідки. Такий стан речей впливав з того, що матері,

не будучи заміжними, приховували свою вагітність та залишали дітей у дитячих будинках. У подальшому це утруднювало встановлення особи дитини [183, с. 36–38].

Спільними для усієї держави були такі норми:

1) позашлюбна дитина отримувала громадянство матері (ст. 5 Закону про громадянство Польщі від 20 січня 1920 р.) [31, с. 82];

2) відношення позашлюбної дитини до матері оцінювалося відповідно до законодавства, яким регулювалися права матері та дитини. Якщо в подальшому ці права відрізнялися, то це відношення оцінювалося відповідно до останніх правових норм, якими вони керувалися спільно (ст. 20 «Міждільничого закону» 1926 р.) [308, с. 18–21];

3) відносини дитини та матері врегульовувалося відповідно до законодавства держави, громадянами якої вони були. Якщо держави та законодавства були різні, то й їхні відносини регулювалися відповідно до того законодавства, до якого вони належали спільно востаннє (ст. 20 «Міжнародного закону» 1926 р.) [308, с. 28–30].

На території західних воєводств встановлення позашлюбного материнства відбувалося відповідно до норм, що регулювали таке материнство. Наслідки позашлюбного материнства були такими ж, як і наслідки шлюбного (§ 1705 Німецького цивільного кодексу 1896 р.), проте були й винятки:

1. Мати, яка народила дитину, не перебуваючи у шлюбі, не користувалася батьківською владою (§ 1707) та не мала права на розпорядження власністю дитини (§ 1638), на представництво дитини у правочинах (§ 1630). Такі функції здійснювалися опікуном, яким могла бути призначена і сама матір. Матір не мала впливу на встановлення опіки над дитиною, тобто не могла самостійно визначати опікуна, організовувати сімейну раду (§§ 1776, 1777, 1782, 1805, 1859, 1861, 1863 Німецького цивільного кодексу 1896 р.) [229, с. 185–220].

Незважаючи на те, що мати не користувалася батьківською владою, вона не позбавлялася права на піклування дитиною. У таких справах призначений опікун мав правовий статус радника з опіки, поряд із матір'ю. Крім того, така мати надавала дозвіл дитині, яка не досягла повноліття (21 року), на укладення шлюбу (§ 1747 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

2. Матір позашлюбної дитини не була зобов'язана опікуватися своєю повнолітньою дитиною (§ 1899 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

3. Якщо матір прагнула укласти шлюб, то її дії не підлягали тим обмеженням, що стосувалися законної матері, та були вказані у §§ 1845, 1669 Німецького цивільного кодексу 1896 р. (вона і надалі здійснювала законне представництво дитини при вчиненні право чинів та володіла правом на користування майном дитини).

4. Матір, яка народила дитину, не перебуваючи у шлюбі, повинна була сплачувати на користь дитини аліменти, тобто відповідала за утримання дитини, а законна матір утримувала свою дитину лише після смерті батька, або тоді, коли батько був неспроможний це робити (§ 1606 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

5. Позашлюбна дитина носила дівоче (родове) прізвище матері, навіть якщо мати після народження такої дитини носила прізвище чоловіка (§ 1706). Чоловік матері мав право дати дитині власне прізвище незалежно від того, чи вона народилася до, чи після укладення шлюбу. Якщо дитина отримувала прізвище батька, то вона не набувала по відношенню до нього жодних прав (§ 165 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.).

6. Місце проживання матері було і місцем проживання її позашлюбної дитини (§ 11 Німецького цивільного кодексу 1896 р.).

7. Незалежно від статі позашлюбна дитина виховувалася за віросповіданням матері до 14 років (§ 89 Німецького цивільного кодексу).

8. Матір позашлюбної дитини мала право на усиновлення інших дітей, а матір законної дитини такого права не мала (§ 1741 Німецького цивільного кодексу 1896 р., § 179 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.).

Зазначимо, що материнство щодо позашлюбної дитини встановлювалося лише за письмовим свідченням матері та за рішенням суду, а не за доказами, зазначеними у ст. 281 Польського цивільного кодексу 1825 р., тобто метрики народження, визнання батьком, його родиною, надання дитині утримання і т.д. [3, с. 116].

Усі види законодавств, які діяли на території Другої Речі Посполитої, визначали певний комплекс прав та обов'язків, що поєднував обох батьків з дитиною, що не охоплювався поняттям батьківської влади. Існував й комплекс прав та обов'язків, що становив владу над дітьми обох батьків та батька зокрема. Сімейне право містило в собі поняття влади над дитиною та умови регулювання цієї влади певними спеціальними правовими нормами (щодо предмету, часу тривання стосунків і т.д.), але по-різному. Наприклад, обов'язок виховання дитини належав до батьківської влади за німецьким правом, натомість австрійське та польське право визначало це як загальний батьківський обов'язок.

Позашлюбне батьківство відповідно до чинних систем законодавства було лише підставою для виплати аліментів. Відмінність становили лише центральні воєводства, де правові норми були ідентичні до норм позашлюбного материнства [286, с. 115–117].

Позашлюбне батьківство як підстава для виплати аліментів визначалося судовим рішенням, згідно з нормами Австрійського цивільного кодексу 1811 р. і внаслідок добровільного визнання батьківства. А німецьке та польське право допускали ще й участь батька у вихованні дитини, натомість Звід законів Російської імперії 1832 р. такої норми не містив.

Інститут позашлюбного батьківства не визнавав за батьком батьківської влади, батьківського прізвища дитини, права такої дитини на спадщину батька. Таким чином, між позашлюбною дитиною та законними дітьми батька не існувало жодних стосунків спорідненості, за винятком перешкоди для укладення шлюбу [298, с. 4–5].

Загалом спільні приписи для усієї об'єднаної території Польщі щодо позашлюбного батьківства були такими:

1. Справи про позашлюбне батьківство, спори щодо власності, пов'язані з позашлюбним батьківством, розглядалися гродськими (аналог районних) судами.

2. У «Міждільничому законі» (ст. 21) та «Міжнародному законі» (ст. 21) для встановлення позашлюбного батьківства та взаємних прав та обов'язків батька та дитини обов'язковим був той законодавчий акт, дія якого поширювалася на мати та дитину на момент народження дитини. В інтересах дитини можна було також застосовувати ті норми сімейного права, які поширювалися на позашлюбного батька [308, с. 42–44].

В архівних документах було виявлено цікавий документ – лист-звернення священика (ксьондза) Е. Табачковського до місцевої влади м. Тлумача (тепер Івано-Франківська обл.) від 19 лютого 1938 р. про реєстрацію та визнання позашлюбної дитини – Яна Ч. Дитину приніс охрестити позашлюбний батько з проханням записати його батьком у метриці народження. Місцева влада такий дозвіл надала, однак оригіналу цієї метрики в архіві не збереглося [312, с. 101, 103].

У південних воєводствах, що керувалися Німецьким цивільним кодексом 1896 р., позашлюбна дитина не перебувала в родинних стосунках з біологічним батьком (§ 1589). Але така дитина мала право на аліменти та не могла вступати у шлюб із законними родичами батька [229, с. 156].

Встановлення батьківства могло здійснюватись як за життя, так і після смерті батька у спорі з його законними спадкоємцями за спадщину. Позашлюбний батько повинен був сплачувати аліменти, розмір яких залежав від суспільного становища матері.

Наслідком встановлення факту позашлюбного батьківства була виплата аліментів на користь дитини. Аліменти виплачувались за аналогічним

принципом, як і на дітей, народжених у шлюбі. Однак існували й певні відмінності, а саме:

1) позашлюбний батько був зобов'язаний утримувати дитину до досягнення нею 16-ти років, крім випадкув недієздатності дитини, яка не могла сама себе утримувати після 16-ти років через фізичну чи розумову хворобу (§ 1708 Німецького цивільного кодексу 1896 р.);

2) позашлюбний батько повинен був сплачувати аліменти у розмірі, визначеному судом відповідно до соціального становища матері на три місяці вперед, незалежно від власного матеріального стану (§§ 1708, 1710 Німецького цивільного кодексу 1896 р.);

3) родичі позашлюбного батька та його спадкоємці повинні були сплачувати аліменти на користь дитини у випадку його смерті, навіть якщо батько помер до народження дитини;

4) дитина мала право у судовому порядку вимагати від позашлюбного батька виплати наперед усієї суми нарахованих аліментів або цілком відмовитись від них [286, с. 90–113].

Встановлення позашлюбного батьківства у південних воєводствах могло здійснюватись двома шляхами: внаслідок добровільного визнання батьківства або за рішенням суду. У першому випадку чоловік публічно визнавав себе фактичним батьком дитини перед представником місцевої влади. Таке визнання могло бути добровільним, коли мати при реєстрації подавала дані про батька дитини, а цей чоловік не заперечував проти запису його батьком. Згоду батька засвідчував і хрещений батько дитини, який мав знати позашлюбного батька особисто. Крім того, особу позашлюбного батька могли засвідчити два свідки (§ 164 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Особу такого батька повинні були визнати опікун дитини та суд опіки [166, с. 58–62].

Встановлення батьківства судовим шляхом могло здійснюватись разом із майновими вимогами як на виплату аліментів, так і на частину спадщини

батька, про що свідчило рішення Верховного суду Польщі від 8 жовтня 1930 р. [23, с. 343].

Відповідно до рішення Верховного суду від 10 серпня 1934 р. встановлення факту батьківства мали право вимагати: 1) дитина, або її опікун; 2) мати дитини; 3) треті особи, якщо це стосувалося їхніх інтересів. Позивачу не обов'язково було доводити батьківство відповідача, а лише довести, що відповідач мав інтимні стосунки з майбутньою матір'ю, які відбувалися між 302 та 180 днем перед народженням дитини (§ 163 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.), або визнати факт таких відносин у присутності інших осіб. Якщо відповідач мав інтимні відносини з майбутньою матір'ю дитини поза визначений законодавством термін, то встановлення його батьківства не допускалося, про що свідчило рішення Верховного суду Польщі від 23 травня 1924 р. [18, с. 271]. Відповідач міг заперечити своє батьківство, якщо народжена дитина була відмінної від матері та батька раси, а також якщо відповідач був безплідним, що підтверджувалося медичним висновком.

Якщо мати у період зачаття дитини мала інтимні стосунки з кількома чоловіками, то вона сама могла з-поміж них визначити батька [21, с. 78, 225].

Наслідки позашлюбного батьківства були такими: обов'язок батька утримувати (§ 166 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.), забезпечувати та виховувати дитину. Кількість коштів, які надавалися для утримання дитини, залежала від матеріального становища батька. Обов'язок такого утримання покладался на спадкоємців батька (за нормами німецького права). Позашлюбний батько був зобов'язаний перед народженням дитини встановити розмір утримання майбутньої дитини (§ 168 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.) [244, с. 136, 137].

На противагу утриманню, що покладалося на батька дитини, обов'язок забезпечення належав до обох батьків, але після їх смерті переходив, як і обов'язок утримання, до спадкоємців батька (§ 171 Австрійського цивільного

кодексу 1811 р.). Він полягав у допомозі дитині у самореалізації і припинявся лише тоді, коли дитина самостійно могла заробити на своє утримання. Порівняно із переліком прав дітей, народжених у шлюбі, позашлюбна дитина не могла вимагати від батька надання коштів на навчання, створення власної справи тощо [210, с. 5-8].

Суд опіки покладав обов'язок виховання на позашлюбного батька лише тоді, коли здоров'ю та власності дитини загрожувала небезпека внаслідок зловживання з боку матері. Однак, такий обов'язок виконувався під наглядом опікуна чи самого суду опіки (§ 169 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.).

Усі три вищенаведені обов'язки батька могли бути розподілені інакше за домовленістю батька з матір'ю та за умови, що такий розподіл не зашкодить інтересам дитини (§ 171 Австрійського цивільного кодексу 1811 р.). Наприклад, мати могла сплачувати аліменти, а вихованням дитини займався батько.

На встановленні батьківства мала право наполягати позашлюбна дитина або її законний представник, мати дитини, треті особи. Звід законів Російської імперії 1832 р. та закон 1913 р. «Про покращення життя позашлюбних дітей» не містили відповідних норм стосовно того, яким чином мало відбуватися встановлення факту батьківства. Законодавець передавав це питання на розгляд суду. Однак потрібно зазначити, що позивач повинен був надати докази інтимних стосунків відповідача з матір'ю за певний період до народження дитини [154, с. 1512].

Незважаючи на все вищенаведене, інтимні відносини позивача з матір'ю ще не були прямим доказом позашлюбного батьківства як це передбачалося наведеними нормами Австрійського цивільного кодексу 1811 р. та Німецького цивільного кодексу 1896 р. Навіть якщо позивач довів такий факт, то суд у процесі розгляду справи міг не визнати його батьком (наприклад, у разі застосування відповідачем протизаплідних засобів) [310, с. 79].

Обов'язок утримання належав як батькові, так і матері, але така норма залишалася спірною, оскільки у деяких випадках суд, розглянувши справу, покладав виплату аліментів винятково на батька, і обов'язок утримання припинявся після досягнення дитиною 21 року. (ст.ст. 183, 191 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [1, с. 42, 43].

Лише відповідно до ст.ст. 763, 764 Кодексу Наполеона 1804 р. позашлюбна дитина мала право вимагати частини спадщини батька, про що свідчить ще й рішення Верховного суду Польщі від 2 листопада 1932 р., тоді як Звід законів Російської імперії 1832 р. такої норми не передбачав [14, с. 212, 213; 24, с. 13].

Якщо батько виплачував аліменти на утримання, то він мав право впливу на виховання дитини, а також міг контролювати витрату наданих ним коштів. При виникненні суперечок між матір'ю та позашлюбним батьком щодо виховання дитини питання вирішував суд опіки. У випадку встановлення опіки над дитиною домінуюче право на опіку мав позашлюбний батько (ст.ст. 132¹⁰, 132¹¹ ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р.) [248, с. 29].

Визнання батьком своєї позашлюбної дитини було добровільним або примусовим. Добровільне визнання батьком дитини здійснювалося у такий самий спосіб, як і добровільне визнання матір'ю. Примусове (за рішенням суду) визнання батьком могло бути здійснене внаслідок викрадення майбутньої матері, коли час викрадення збігався з часом зачаття дитини (ст. 305 Польського цивільного кодексу 1825 р.) [3, с. 126]. Позов про примусове визнання батьківства могла подати не лише дитина (її законний представник), але й будь-яка інша особа, чиї права були порушені. Проте, слід зазначити, що така норма застосовувалася дуже рідко.

Ст. 243 Положення про шлюб 1836 р. дозволяла розшукувати батька дитини для виплати аліментів, для встановлення ступеня спорідненості у разі укладення нащадком шлюбу, визначення соціального стану, права на спадщину [228, с. 119–120], хоча вимагати супроти волі чоловіка визнання

його батьком заборонялося (ст. 305 Польського цивільного кодексу 1825 р.). Однак, жодних способів установаження батьківства ні Польський цивільний кодекс 1825 р., ні Звід законів Російської імперії 1832 р. не вказували.

Визнання законними (легітимація) позашлюбних дітей здійснювалася двома способами: 1) внаслідок укладення шлюбу між батьками позашлюбної дитини; 2) внаслідок видання спеціального розпорядження Президента республіки. Перший випадок був передбачений усіма чинними на території Польщі законодавчими актами у сфері сімейного права. Умовою цього було не лише укладення шлюбу між батьками, а й встановлення факту походження дитини від таких батьків. Другий випадок не був передбачений лише Німецьким цивільним кодексом 1896 р., який, натомість, дозволяв легітимацію позашлюбної дитини адміністративною владою регіону. Наслідком такої легітимації було те, що позашлюбна дитина не визнавалася членом родини батька, а у центральних та східних воєводств – ще й родини матері [274, с. 18, 34–37].

Відповідно до ст. 22 «Міждільничого закону» 1926 р. та ст. 22 «Міжнародного закону» 1926 р., що діяли на території усієї Польщі, легітимація здійснювалася відповідно до законодавчих норм регіону проживання батька. У разі смерті батька – згідно норм, що діяли на момент його смерті [308, с. 42,43].

З правових відносин між батьком та позашлюбною дитиною впливало те, що мати мала право вимагати від такого батька виплати коштів, пов'язаних із процесом народження дитини та на її післяпологове утримання.

Розмаїття законодавчих норм у сфері шлюбно-сімейних відносин між батьками та дітьми у об'єднаних регіонах держави створювали неабиякі труднощі при їх застосуванні. Усі згадані кодекси у деяких правах та обов'язках були ідентичними, а в інших – суперечили один одному. Кодифікаційна комісія вела довготривалу та плідну роботу над проектом закону «Про відносини батьків та дітей» – з 26 жовтня 1934 р. до 21 травня 1938 р. Цей проект викликав інтерес у правничих колах та у громадських

організаціях, які мали дотичність до забезпечення правового становища дитини (зокрема й позашлюбної) [194, с. 12].

У першому розділі проекту «Дієздатність» його автори зазначали вік настання повноліття (21 рік). Для вчинення певних юридичних дій неповнолітньому потрібно було отримати дозвіл батьків чи опікунів.

Наступні розділи проекту передбачали регулювання відносин між батьками та дітьми, що виникали із спорідненості (шлюбної та позашлюбної). Вказувалося, що позашлюбні діти могли бути зрівнені у правах з дітьми, народженими у шлюбі, за умови визнання їх батьками. Слід відзначити, що проект надавав дитині право шукати батька та вимагати визнання ним батьківства, що забороняли чинні кодекси. Батьківська влада у разі смерті батька переходила до матері у будь-якому випадку. Матері також надавалося право керувати та розпоряджатися власністю дитини. До того ж власність дитини не була відокремленою від родинної [194, с. 7, 13, 17, 21].

Проект закону від 1934 р. «Про відносини батьків та дітей» був ухвалений 20–21 травня 1938 р. підкомісією цивільного права у складі Кодифікаційної комісії у першому читанні. Даний проект закону врегульовував відносини, що виникали із спорідненості та опіки. Основні його положення передбачали: 1) настання повноліття з 21 р., (до цього часу усі правочини повинні були здійснюватись за згодою законних представників); 2) дитина, народжена у шлюбі або через 300 днів після розлучення, вважалася законною; 3) чоловік матері мав право оскаржити батьківство протягом трьох місяців з моменту отримання повідомлення про народження дитини (батьківство не могло бути оскаржене у разі попереднього визнання дитини або якщо перед одруженням батько знав про вагітність матері); 4) позашлюбна дитина носила прізвище матері і володіла правами та обов'язками по відношенню до родини матері; 5) обов'язок виплати аліментів покладався на близьких та далеких родичів особи, яка потребувала матеріальної допомоги, якщо це не буде причиною надмірних

витрат для сім'ї зобов'язаного [168, с. 8–31]. Це були позитивні новаторства, які розширювали права позашлюбних дітей оскільки вони могли стати повноправними членами родини.

Висновки до Розділу 4.

На основі вищепроаналізованого маємо підстави зробити деякі *висновки* й узагальнення. Отже, встановлено, що основними немайновими обов'язками для обох із подружжя у Республіці Польща міжвоєнного періоду були: 1) подружня вірність; 2) взаємопідтримка; 3) взаємодопомога та належні вчинки. Це були єдині обов'язки, на які вказували законодавчі норми не окремих правових актів, що діяли в регіонах Польщі, а норми єдиного національного сімейного законодавства, прийняті Сеймом щодо відносин подружжя, незалежно від віросповідання («Міжрегіональний закон» 1926 р.) Інші подружні обов'язки, зокрема такі, як обов'язок дружини носити прізвище чоловіка, спільне проживання, заступництво та охорона по-різному характеризувалися у всіх чинних на території міжвоєнної Польщі законодавчих актах. Крім того, існувало право дружини виступати суб'єктом підприємницької діяльності. Принцип рівноправ'я подружжя був передбачений усіма законодавчими актами, що діяли на території міжвоєнної Польщі. Деякі правові норми щодо обов'язків подружжя були прогресивними, інші – ні. Наприклад, обов'язок утримання чоловіком колишньої дружини після розлучення чи сепарації був передбачений усіма кодексами, а дружиною колишнього чоловіка – лише Німецьким цивільним кодексом 1896 р.

З огляду на те, що жінка (дружина) у першій третині ХХ ст. ще не розглядалася цілком самостійною у власних учинках та діяльності, то визнання за дружиною права виступати суб'єктом підприємницької діяльності було прогресивним кроком у розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої. Згодом жінок (дружин) було урівняно в правах з чоловіками.

Частина правових норм, що стосувалася майнових прав та обов'язків подружжя, була дещо заплутаною, містила деякі суперечності як у російському (неясності та недопрацювання), так і в австрійському цивільному праві (переважаюче розпорядження сімейною власністю належало чоловікові, без права заперечення з боку дружини), а також у цивільному праві колишнього Польського Королівства, зрештою, дещо підкорегованому Сеймом. Німецький цивільний кодекс 1896 р. розглядав права і обов'язки подружжя з позицій провідного становища чоловіка в родині, одночасно захищаючи права дружини. Тому цей законодавчий акт міг служити зразком для майбутньої польської кодифікації.

Крім того, у процесі нашого дослідження було з'ясовано, що обов'язок чоловіка утримувати дружину здійснювався лише в міру можливостей, а якщо така можливість припинялася (внаслідок фізичної чи душевної хвороби, каліцтва), то припинявся і обов'язок. Відповідно, у цьому разі дружина повинна була дбати про чоловіка та утримувати його в міру своїх можливостей. Але лише Німецький цивільний кодекс 1896 р. чітко визначав обов'язок дружини утримувати чоловіка у випадку його непрацездатності, каліцтва, недоумства, тощо.

Звід законів Російської імперії 1832 р., Австрійський цивільний кодекс 1811 р. і Угорський закон про шлюб 1894 р. передбачали перевагу системи сепарації у майнових відносинах подружжя. Лише згідно з законодавством колишніх підросійських територій, чоловікові потрібне було окреме правове уповноваження на розпорядження власністю дружини. Відповідно до Австрійського цивільного кодексу 1811 р. та Угорського закону про шлюб 1894 р. таке уповноваження надавалося автоматично разом з укладенням шлюбу. Німецький цивільний кодекс 1896 р. передбачав існування системи особливої законодавчої процедури, за якою після укладення шлюбу чоловік отримував право на розпорядження та використання власності дружини. Такого права він міг і не отримати, тобто існувала система цілковитого відокремлення майна подружжя, за яким чоловік не мав права на

розпорядження та використання власності дружини без її згоди. Польський цивільний кодекс 1825 р. передбачав лише спільну сумісну власність подружжя, володіння якою належало чоловікові. У разі недобросовісного розпорядження спільною сумісною власністю з боку чоловіка дружина мала право позбавити його такої можливості у судовому порядку.

Основним засобом для здійснення батьківських прав та виконання обов'язків була батьківська влада, якою користувалися як батько, так і матір, але слово батька було вирішальним. У разі смерті батька, визнання його недієздатним, засудження за тяжкий злочин батьківська влада переходила до матері, хоча й не в повному обсязі, особливо при керуванні та розпорядженні власністю дитини.

Основними немайновими обов'язками батьків щодо дітей, народжених у шлюбі, були: годування, утримання, виховання та забезпечення. Обов'язок забезпечення містився лише у німецькому законодавстві та стосувався лише надання донькам посагу у випадку їх заміжжя.

У зв'язку із запровадженням на території Польщі загальнообов'язкової початкової освіти батьки отримали обов'язок щодо навчання дітей, як це було передбачено Конституцією 1921 р. та Конституцією 1935 р.

Обов'язок виплати аліментів на дітей, відповідно до всіх чинних кодексів, покладався на чоловіка.

Звертає на себе увагу те, що у всіх розглянутих нормативних актах пріоритет у правовідносинах між батьками та дітьми надавався батькові. А це означало юридичну і фактичну нерівність батьків у вихованні та утримуванні дітей, які народились у шлюбі, і дітей, які народилися внаслідок позашлюбних відносин.

У роботі детально аналізується питання щодо посагу доньки, яка виходить заміж з благословення батьків або без такого, навчання дітей, їх віросповідання, громадянства, тощо.

Становище позашлюбних дітей у міжвоєнній Польщі характеризувалося тим, що позашлюбна дитина не мала жодних прав та обов'язків по відношенню до родини батька (права на прізвище, спадщину, утримання

тощо), а відповідно до Польського цивільного кодексу 1825 р. – і щодо родини матері.

Чинне законодавство тогочасної Польщі для визнання батьківства відводило від 302 до 306 днів з дня народження дитини. Це відповідає приблизно 10 місяцям у сучасному сімейному законодавстві України.

Зміст батьківської влади над дитиною передбачав наступне: керування дієздатністю дитини, її власністю, законне представництво інтересів дитини у всіх сферах суспільного життя. Важливим чинником було те, що влада батька і влада матері над дитиною суттєво різнилася, і неоднаково характеризувалася у різних регіонах Другої Речі Посполитої, враховуючи дію як польського законодавства, так і вплив австрійського, німецького, російського. Однак, зауважимо, що у випадку розбіжностей між різними правовими нормами щодо виховання дитини, у будь-якому випадку перевага надавалася волі батька.

Здійснюючи аналіз шлюбного та позашлюбного батьківства, слід зазначити, що основним обов'язком батька дитини, народженої у шлюбі, так і позашлюбного було виплата аліментів. Позашлюбний батько мав право на виховання дитини та право першочергової опіки над позашлюбною дитиною, тоді як вищевказані права були обов'язками батька дитини, народженої у шлюбі.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вперше розв'язано наукове завдання, яке полягає у виявленні, систематизації та поглибленні історико–правових знань щодо становлення і розвитку сімейного права Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) Основні висновки, що відображають вирішення зазначеної наукової проблеми сформульовано у наступних положеннях.

1. Простежено, що політичні, історико–правові передумови становлення польської незалежної держави та права пов'язані з розпадом трьох великих європейських імперій: Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Особливістю новоствореної Другої Речі Посполитої було те, що до її складу увійшли історично непольські землі із різним суспільним та державно–правовим розвитком, менталітетом населення, правовими традиціями, правовими системами (австро–угорською, німецькою та російською), які доволі тривалий час були чинними. Відповідно виникла проблема узгодження дії різного виду правових норм та інститутів, зокрема у сфері сімейного права.

Великим кроком до створення власної правової системи, системи національного законодавства Польщі було прийняття Березневої конституції 1921 р., яка базувалася на кращих зразках конституцій європейських країн, особливо французької. Таким чином, був закладений міцний фундамент розвитку усіх галузей права, в тому числі й сімейного.

2. Досліджено, що у сфері регулювання шлюбно–сімейних відносин у Другій Речі Посполитій діяли: Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Звід законів Російської імперії 1832 р., Польський цивільний кодекс 1825 р., Положення про шлюб 1836 р., Німецький цивільний кодекс 1896 р., Угорський закон про шлюб 1894 р. Проте, питання укладення шлюбу, допустимості розлучень, особисті та майнові відносини подружжя, батьків та дітей регулювалися не лише діючими законодавчими актами, а й релігійними, канонічними нормами залежно від віросповідання подружжя. Специфіка взаємодії та взаємовпливу діючих систем сімейного права полягала у прийнятті у 1926 р. двох важливих законів «Міждільничого

закону» та «Міжнародного закону». Перший закон регулював відносини осіб, що проживали у різних регіонах Польщі, а другий – відносини осіб (громадян Польщі або іноземців), що проживали поза межами держави. Прийняті закони давали змогу врегульовувати укладення та розірвання шлюбу, відносини подружжя, батьків та дітей, відповідно до законодавства, яке діяло в тому регіоні, де особи проживали протягом останнього року.

У 1919 р. було створено Кодифікаційну комісію для уніфікації правових норм у всіх сферах правового регулювання, зокрема шлюбно-сімейного. Офіційним урядовим проектом шлюбно-сімейного права 1929 р. став проект К. Лютостанського. Основні норми стосувалися укладення світського шлюбу державною реєстрацією та допустимості розлучень незалежно від віросповідання. Усі приватні проекти шлюбно-сімейного права (наприклад проекти М. Аллерханда, З. Лісовського) враховували віросповідання подружжя; існували проекти, у яких вказувалося на заборону розлучень для римо-католиків, а також незалежність процедури розлучення від форми укладення шлюбу та виду віросповідання подружжя.

3. Проаналізовано основні інститути сімейного права Другої Речі Посполитої, а саме: заручини, шлюб, права та обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків та дітей. Правові норми т. Х Зводу законів Російської імперії 1832 р. та Положення про шлюб 1836 р., ґрунтувалися на церковних нормах різних віросповідань, не визнавали укладення шлюбу особами, що не належали до жодного віросповідання, про що свідчить відсутність відповідних положень.

Норми Положення про шлюб 1836 р. передбачали укладення нареченими заручин, тобто вимагався попередній усний чи письмовий договір про укладення шлюбу в майбутньому. Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Звід законів Російської імперії 1832 р. та Німецький цивільний кодекс 1894 р. окремих норм про заручини не передбачали, хоча, як і Польський цивільний кодекс 1825 р. вказували на вимогу повернення

подарунків нареченими, отриманими з нагоди укладення майбутнього шлюбу у разі, якщо такий шлюб не відбувся.

Положення про шлюб 1836 р., яке діяло на території Конгресового Королівства, визначало лише церковну форму укладення шлюбу, відповідно до віросповідання подружжя. Закон передбачав окремі правові норми щодо шлюбу та розлучень таких переважаючих в регіоні віросповідань як римо-католицьке та греко-католицьке. Щодо шлюбів та розлучень осіб інших віросповідань закон відсилав до релігійних норм відповідного віросповідання.

Ч. 1. т. X Зводу законів Російської імперії 1832 р. теж передбачала лише церковний шлюб і розлучення за рішенням церковного суду та містила окремі норми, що стосувалися лише православних, а також загалом християн між собою та християн із нехристиянами.

Законодавчі норми Австрійського цивільного кодексу 1811 р., разом із Угорським законом про шлюб 1894 р., вказували на альтернативу укладення церковного чи світського шлюбу. Правові норми, що стосувалися інституту церковного шлюбу передбачали укладення шлюбу римо-католиками, греко-католиками, іудеями, євангелістами та особами інших віросповідань. Справи про розлучення, сепарацію розглядали виключно державні суди, незалежно від форми укладення шлюбу. Це давало громадянам Польщі право вибору світського чи церковного шлюбу, що свідчило про демократичність, толерантність, моральність та певний рівень культури суспільства в цілому.

Сімейні норми Німецького цивільного кодексу 1896 р. передбачали лише світський шлюб незалежно від віросповідання. Розлучення здійснювалося відповідними місцевими судами. Варто зазначити, що на думку польських юристів, він був найпрогресивнішим серед усіх чинних у міжвоєнний період нормативно-правових актів у сфері шлюбно-сімейного права на території Польщі.

4. Розкрито поняття, зміст шлюбу, підстави його укладення та припинення. Таким чином, польський термін шлюб, за польською правовою

доктриною, виник із поєднання двох слов'янських визначень «мал» (уклад), або «на мал» (урочистість) і «жена» (дружина). Це означало урочисте взяття чоловіком жінки за дружину. У Польщі, як глибоко релігійній католицькій державі, вкладали у шлюб сакраментальний зміст, тобто розглядали його як духовне таїнство між двома особами протилежної статі. Відповідно до всіх нормативно-правових актів, що діяли у міжвоєнній Польщі, шлюб укладався у церкві відповідно до віросповідання подружжя, або у магістраті; для осіб, що не сповідували жодного віросповідання – перед священиком або представником адміністративного органу в присутності двох свідків. Його укладенню передували попередні трьохразові оголошення про шлюб у церкві чи магістраті відповідно до місця проживання обох з подружжя. Підстави для укладення шлюбу були наступними: настання шлюбного віку, наявність дозволу батьків або судової влади (у випадку недосягнення шлюбного віку), наявність дозволу командирів та начальників (для військовослужбовців та поліцейських). Для укладення шлюбу нареченим потрібно було представити священику метрики народжень, у разі існування попереднього шлюбу – документи про його припинення. Реєстрація укладених шлюбів здійснювалася у книгах записів актів громадянського стану. Підстави для припинення шлюбу були наступними: смерть одного з подружжя, розлучення, сепарація.

Розлучення допускалося для усіх віросповідань, крім римо-католиків, для яких була передбачена лише сепарація. Сепарація тягнула за собою усі наслідки розлучення (роздільна власність, рішення відповідного суду про те, з ким залишаться діти, виплата аліментів, окреме проживання подружжя і т.д.). Єдиною відмінністю у правових наслідках була заборона вступати у повторний шлюб як чоловікові, так і дружині. Це правило поширювалося і на змішані подружжя, якщо однією із сторін був римо-католик. Історичні факти свідчать, що у Вільнюсі священики-кальвіністи надавали розлучення і римо-католикам, незважаючи на пряму заборону відповідно до чинного законодавства.

5. Визначено особливості порядку визнання шлюбу недійсним. Такі особливості полягали в ігноруванні перешкод, які існували до укладення шлюбу. Основними причинами визнання шлюбу недійсним були: недотримання форми укладення шлюбу (наприклад, якщо греко-католики уклали шлюб за православним віросповіданням), відсутність попередніх оголошень про шлюб у церкві, або магістраті, укладення шлюбу неповнолітніми (без дозволу батьків, опікунів), неотримання дозволу командира (для військовослужбовців та поліцейських), укладення шлюбу римо-католицьким священиком (навіть якщо укладений ним світський шлюб був дійсним на колишніх німецьких територіях, то за місцем дії Австрійського цивільного кодексу 1811 р., Положення про шлюб 1836 р., та Зводу законів Російської імперії 1832 р. – ні), здійснення попередніх оголошень чи укладення шлюбу у церкві не за своїм місцем проживання, імпотенція чоловіка (якщо такий факт приховувався до шлюбу) і т.д.

6. Виокремлено, що права та обов'язки подружжя у сімейному законодавстві міжвоєнної Польщі характеризуються наділенням більшим обсягом прав чоловіка, а обов'язками – дружини, отже чоловік перебував у привілейованішому становищі. Разом з тим, особистими немайновими правами та обов'язками подружжя, які знайшли своє відображення у спільних для усієї Польщі шлюбно-сімейних правових нормах, були: подружня вірність, взаємопідтримка, взаємодопомога та належні вчинки.

Певним кроком до самостійності дружини було деяке розширення її прав. Про це свідчило здійснення нею права на зайняття підприємницькою діяльністю та розпорядження отриманим прибутком, незалежно від чоловіка, проте він повинен був надати на це письмовий дозвіл.

Охарактеризовуючи майнові права та обов'язки подружжя, потрібно зазначити, що Австрійський цивільний кодекс 1811 р., Польський цивільний кодекс 1825 р. та Німецький цивільний кодекс 1896 р. передбачали існування спільної сумісної власності подружжя, і чоловік мав право на володіння та користування цією власністю відповідно до усіх діючих кодексів. Водночас,

Звід законів Російської імперії 1832 р. передбачав роздільну власність подружжя. Основними майновими правами та обов'язками подружжя були: виплата аліментів та утримання. Ці дві норми були характерними для усіх діючих у міжвоєнній Польщі законодавчих систем. Правда, лише Німецький цивільний кодекс 1896 р. передбачав можливість виплати утримання дружиною чоловікові у випадку його непрацездатності за станом здоров'я. Усі інші законодавчі акти надавали лише дружині право на утримання з боку чоловіка. Врегулювання майнових відносин подружжя нерідко здійснювалося шляхом укладення шлюбних договорів. Лише Польський цивільний кодекс 1825 р. вказував на дві важливі норми, що стосувалися таких договорів, а саме: шлюбні договори повинні бути укладені лише перед реєстрацією шлюбу; факт укладення шлюбного договору фіксувався у книзі актів громадянського стану. Зазначені умови відсутні в німецькому, російському і в австрійському праві.

7. У відносинах, що виникали між батьками та дітьми, значне місце відводилося шлюбній та позашлюбній спорідненості. Шлюбна спорідненість, тобто стосунки між батьками та дітьми, які народилися у шлюбі, дещо відрізнялася від позашлюбної, а саме відрізнялися права та обов'язки, що впливали з першого чи другого юридичного факту. Дитина, яка вважалася законною, повинна була бути народжена між 180 та 306 днем (302 днем відповідно до Німецького цивільного кодексу 1896 р.) тривання вагітності. Дитина, народжена у шлюбі, мала право на: належне виховання (відповідно до батьківського статусу), утримання, аліменти, спадщину. Позашлюбна дитина володіла правами та обов'язками лише по відношенню до матері, незалежно від визнання її законним батьком.

8. На основі архівних матеріалів було вивчено ряд шлюбно-сімейних судових справ на прикладі одного польського регіону (Львівське та Краківське воєводства), де був чинним Австрійський цивільний кодекс 1811 р. В цілому було досліджено 51 справу щодо розлучення, сепарації, визнання шлюбу недійсним, а також проаналізовано 14 шлюбних договорів. Розповсюдженими причинами розлучення та сепарації були: непереборна

відраза та нанесення тілесних ушкоджень одному з подружжя (здебільшого дружині), подружня зрада. Нанесення тілесних ушкоджень чоловікові, який ставав ініціатором розлучення, було рідкісним явищем і траплялося вкрай рідко. Одними із основних причин визнання шлюбу недійсним, відповідно до проаналізованих справ, були: відсутність попередніх оголошень про шлюб, неотримання дозволу батьків на укладення шлюбу неповнолітньою особою, недотримання форми укладення шлюбу.

Вивчення архівних судових справ та церковних книг, доводить, що після 1918 р. застосовувалась практика зміни віросповідання перед укладенням шлюбу. Так, відбувалися зміни з римо-католицького на інше християнське віросповідання, за нормами якого заборони розлучень та вступу у повторний шлюб не існувало (наприклад, на православне, євангелістське). Розірвання шлюбу допускалося також внаслідок оголошення подружжя такими, що не належить до жодного віросповідання. Таку зміну віросповідання можна простежити у спеціальних книгах реєстрації осіб, які змінили віросповідання, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві м. Львова.

Процес становлення єдиного національного сімейного права не був завершений до кінця існування Другої Речі Посполитої. Постійні зміни та узгодження шлюбно-сімейних норм відповідно до чинних правових систем свідчили про існування внутрішніх суперечностей між правом і законом, їх структурними елементами. Проте, законодавець намагався уніфікувати та гармонізувати шлюбно-сімейні норми та інститути в інтересах окремих громадян, польського суспільства та держави.

Нормальний еволюційний розвиток польського сімейного права, як і права в цілому, в межах європейської правової традиції було перервано 1 вересня 1939 р. з початком Другої світової війни – з нападом гітлерівської Німеччини на Польщу. З відновленням польської держави (1944 р.), яка опинилася у сфері інтересів СРСР, продовжився розвиток польського сімейного права, хоча й під впливом інших (радянських) ідеологічних засад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти

1. Гражданские законы (Сводъ законовъ. – Т. X. – Ч. I) Съ разъяснениемъ ихъ по рѣшеніямъ правительствующаго Сената. – Шестое дополненное изданіе. – Санкт–Петербург ; Москва, 1872. – 774 с., XIII с.
2. Законы гражданские (Сводъ законовъ. – Т. X. – Ч. I. – Изд. 1896 г.) со включеніемъ позднѣйшихъ узаконеній и разъясненій по рѣшеніямъ Общаго Собранія и Гражданскаго Кассационнаго Департамента Правительствующаго Сената съ 1866 г. по 1 января 1908 г. / под ред. А. К. Гауера. – [издание седьмое]. – СПб.: Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1909. – 513 с., XXV с.
3. Польша. Законы. Гражданские законы губерній царства Польскаго. – Т. 1: Гражданское уложеніе 1825 г. и Положеніе о союзе брачномъ 1836 г. – СПб., 1875. – 245 с., CV с.
4. Россия. Гражданскій Кассационный Департаментъ Правительствующаго Сената. Полный сводъ рѣшеній Гражданскаго Кассационнаго Департамента Правительствующаго Сената. – Екатеринбургъ : Типографія книгоиздательства Л.М. Рутенберга, 1903. – Т. 3. – 638 с.
5. Сімейний кодекс України : за станом на 12 травня 2004 р. – Офіц. Вид. – К. : Ін Юре, 2004. – 178 с.
6. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1919. – Т. 1. – 1019 s.
7. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1921. – 1322 s.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1922. – 1482 s.
9. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1925. – 1763 s.
10. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1926. – Т. 1. – 1532 s., XVI s.

11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1926. – T. 2. – 1681 s.
12. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1929. – T. 2. – 1391 s.
13. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1932. – 1090 s.
14. Kodeks Napoleona. – Warszawa : Drukarnia Rządowa, 1813. – 568 c.
15. Kodeks Niemiecki cywilny wraz z ustawą wprowadczą : w II cz. Cz. I. – Bydgorz : Biblioteka polska, 1922. – 405 s.
16. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku / Opracował W. Konopczyński, prof. uniw. Jagellońskiego. – Wydanie drugie, przejrzone i uzupełnione. – Warszawa : Nakładem księgarni i składu nut Pierzynski; Niklewicz, 1926. – 64 s.
17. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom pierwszy.– Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1921. – 576 s.
18. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom trzeci. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1924. – 612 s.
19. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom piąty – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1926. – 616 s.
20. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom szósty. – Warszawa: Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1927. – 615 s.
21. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom szódmy. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1928. – 610 s.
22. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom ósmy. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1929. – 622 s.
23. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom dziewionty. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1930. – 645 s.
24. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom jedenasty. – Zeszyt 1. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1932. – 627 s.
25. Orzecznictwo Sądów Polskich. – Tom czternasty. – Warszawa : Wydawnictwo księgarni F. Hoesicka, 1935 – 704 s.

26. Oświadczenie rządowe z dnia 15 lutego 1926 r. w sprawie układu polsko-niemieckiego o dobrach rodziny // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1926. – S. 195–200.

27. Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów Monarchji austryjackiej. Z późniejszymi odnośniami ustawami i rozporządzeniami. – Cieszyn : Nakład Karola Malika, 1894. – 602 s., LXVIII s.

28. Ustawa z dnia 21 października 1919 roku o wieku pełnoletności w b. zaborze austriackim. Ust. № 87, poz. 472 // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1919. – S. 865–866.

29. Ustawa z 24 października 1919 w przedmocie zmiany nazwisk // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1919. – S. 881.

30. Ustawa z dnia 11 kwietnia 1922 r. O uchyleniu ograniczeń w sprawach spadkowych kobiet w Ziemi Wileńskiej i w województwach: nowogrodzkim, poleskim, wolińskim, oraz w powiatach : bielskim, białostockim, białowieskim, grodzieńskim, sokolskim, i wolkowskim województwa Białostockiego w brzmieniu ustalonym nowelą z dnia 18.05.1922 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – T. 1. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1922. – S. 668.

31. Ustawa z dnia 20 stycznia 1920 roku o obywatelstwie Państwa Polskiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – Ust. № 7. – poz. 44. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1920. – S. 82.

32. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1922 r. O zmianie w ustawach o uposażeniu z dnia 13 lipca 1920 r. (Dz. U.R.P. №65, poz. 429, 450, 431, 436) postanowień, dotyczących podziału na grupy ze względu na stosunki rodzinne // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – T. 1. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1922. – S. 413–415.

33. Ustawa z dnia 11 grudnia 1924 r. O zmianie ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. w sprawie wydania Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U.R.P. № 66, poz. 400) // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. Pierwsze Półrocze. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1925. – S. 1–2.

34. Ustawa z dnia 31 marca 1825 r. O języku urzędowym sądów, urzędów prokuratorskich i notarjuszy w okręgach sądowych apelacyjnych w Poznaniu i Toruniu // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. Pierwsze Półrocze. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1825. – S. 281.

35. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1825 r. O zatwierdzeniu układu ze Stolicą Apostolską określającego stosunek Państwa do kościoła Rzymsko-Katolickiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. Pierwsze Półrocze. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1825. – S. 642.

36. Ustawa z dnia 16 lipca 1825 r. O zmianach w urządzeniu sądownictwa, przepisach postępowania cywilnego i w przepisach o kosztach sądowych obowiązujących w b. zaborze rosyjskim // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. Drugie półrocze. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1825. – S. 1385–1388.

37. Ustawy i rozporządzenia z lat 1918 – 1934. – T. 4. – Warszawa : Wyd. Min. Sprawiedliwości, 1936. – 224 s.

Спеціальна юридична література

38. Алексієвець Л. М. Польща. Утвердження незалежної держави. 1918–1926 : [підручник] / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.

39. Анненков К. Система русскаго гражданскаго права: в 5 т. Т. 4. Отдельные обязательства / Константин Анненков. – СПб: Типография М.М. Сталюлевича, 1904. – VI, 644 с.

40. Анненков К. Система русскаго гражданскаго права. В 5 т. – Т. 5. Права семейные и опека / Константин Анненков. – СПб : Типография М.М. Сталюлевича, 1905. – VI, 385 с.

41. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918 – 1921 рр. : [текст лекцій] / З. А. Баран. – Львів : Ред.-вид. відділ Львівського державного університету ім. І. Франка, 1995. – 55 с.

42. Бардах Ю. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. – М. : Юрид. лит., 1980. – 638 с.

43. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Книги Старого Заповіту і Пятикнижжя Мойсеєве. V Книга Мойсеєва : Повторення

Закону / Британське і Закордонне Біблійне Товариство. – Лондон, 1962. – 1523 с.

44. Возьний В. І. Державно-правові погляди академіка С. С. Дністрянського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. І. Возьний. – К., 1999. – 19 с.

45. Врублевский А. Польша / Александр Врублевский. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 212 с.

46. Глиняний В. П. Правове становище заміжньої жінки від стародавнього до новітнього часу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В. П. Глиняний. – Одеса, 2002. – 36 с.

47. Глиняний В. П. Статус позашлюбних дітей у спадковому праві [історико-правовий екскурс] / В. П. Глиняний // Охорона дитинства. Дитяче право : теорія, досвід, перспективи: зб. наук. праць / Одеська національна юридична академія. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – С. 147.

48. Глиняний В. П. Права жінок (із історії цивільного права) / В. П. Глиняний, К. М. Глиняна // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса, 1998. – Вип. 3–4. – С. 37–44.

49. Глиняный В. П. Улучшение правового положения русской замужней женщины в результате раздельности имущества супругов / В. П. Глиняный // Юридический вестник Одесской национальной юридической академии, 2002. – № 1. – С. 123–125.

50. Глиняный В. П. Правовое положение замужней женщины с древнего времени и до конца XIX века : [монография] / В. П. Глиняный. – Одесса : Юрид. лит., 1999. – 316 с.

51. Гловацький І. Ю. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921 – 1939 рр.) / І. Ю. Гловацький. – Львів : Тріада Плюс, 2003. – 346 с.

52. Гражданский кодекс Советских Республик : текст и практический комментарий / под ред. А. Малицкого. – К. : Государственное издание Украины, 1923. – 288 с.
53. Гражданское уложение Германии (Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz) : введ. закон к Гражд. Уложению : пер. с нем. / [В. Бергманн, введ., сост.] ; науч. редакторы А.Л. Маковский [и др.]. – 2-е изд., доп. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 816 с.
54. Джероза Л. Каноническое право в католической церкви / Либерто Джероза. – М. : Христианская Россия, 1995. – 379 с.
55. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795–1990 / Ганна Дильонгова. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2000. – 239 с.
56. Дністрянський С. Цивільне право: у 2 т. Т. 1. / Станіслав Дністрянський. – Відень, 1919. – Т. 1. – 1063 с
57. Жуковській І. Право Супружеске или основное наставление взглядомъ поступованья въ справахъ супружескихъ пѣсля теперъ обязуючихъ законѣвъ и приписѣвъ яко полезный душпастырямъ пѣдручникъ / Іоанн Жуковській. – Львовъ : Накладом галицко-русской Матрицы, 1886. – 114 с.
58. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. – Львів : Вид-во Львівського державного університету ім. І. Франка, 2002. – 229 с.
59. Іваник М. М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919 – 1939 рр. Історико-правовий аспект / М. М. Іваник, С. В. Кондратюк. – Львів : Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с.
60. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / за ред. проф. Б.Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
61. История государства и права зарубежных стран : в 2 ч. Ч. II / под ред. Н. А. Крашенинковой, О. А. Жидкова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 336 с.
62. Кавелин К. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза / Константин Кавелин. – СПб., 1884. – 130 с.

63. Конституция Польской Республики от 23 апреля 1935 г. / Польский комитет за право сотрудничества со славянскими странами. – Варшава, 1936. – 61 с.
64. Кульчицкий В. С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. / В.С. Кульчицкий. – Львів, 1966. – 66 с.
65. Кульчицкий В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772–1918) / В. С. Кульчицкий // Проблеми правознавства. – К., 1971. – Вип. 19. – С. 42–50.
66. Кульчицкий В. С. Застосування кодексів австрійського права на території Галичини / В. С. Кульчицкий // Стан кодифікаційного процесу в Україні: системність, пріоритети, уніфікація. – К., 1995. – С. 32–34.
67. Кульчицкий В. С. Історія держави і права України. Навчальний посібник / В.С. Кульчицкий, Б.Й. Тищик. – К. : Ін Юре, 2007. – 624 с.
68. Курс церковного права заслуженого професора Імператорського Московського університета А. С. Павлова / МВД Росії; Санкт-Петербурзький університетський Фонд «Університет». – СПб., 2002. – 384 с.
69. Липитчук О. В. Система судових органів та судочинство Республіки Польща (1918 – 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / О. В. Липитчук. – Львів, 2004. – 18 с.
70. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / Михайло Лозинський. – Нью-Йорк : Червона калина, 1970.– 228 с.
71. Лозинський М. Уваги про українську державність / Михайло Лозинський. – Відень : Єдність, 1927. – 87 с.
72. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макарчук. – [Вид. 6-те, доповн]. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
73. Марчук М. І. Територіальний устрій та місцеве самоврядування Республіки Польща (1945 – 2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. І. Марчук. – Х., 2005. – 20 с.

74. Мейер Д. Русское гражданское право. Чтения Д. Мейера, изданные по запискам слушателей / под ред. В. И. Вицына. – [изд. 8-е]. – СПб., 1902. – 676, 49, L с.

75. Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. В. Місевич. – Одеса, 2005. – 19 с.

76. Наленч Д. Юзеф Пилсудский : легенды и факты : [сокр. пер. с польск.] / Дарья и Томаш Наленч. – М., 1990. – 399 с.

77. Наукові записки. – Т. XXVII. – Вип. 2. – Львів : Вид-во Львівського державного університету ім. І. Франка, 1954. – 171 с. – (Серія юридична).

78. Онишко О. Б. Майнові права та обов'язки подружжя за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) / О. Б. Онишко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – Ужгород, 2008. – Вип. 10. – С. 199–203.

79. Онишко О.Б. Особисті немайнові права та обов'язки подружжя за сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) / О.Б. Онишко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 2008. – Вип. 41. – С. 83–89.

80. Онишко О. Б. Основні проблеми сімейного права Другої Речі Посполитої / О. Б. Онишко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 2007. – Вип. 39. – С. 364–372.

81. Онишко О. Б. Особливості формування сімейного права Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) / О. Б. Онишко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 3. – С. 104–114. – (Серія юридична).

82. Онишко О. Б. Порядок визнання шлюбу недійсним за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) / О. Б. Онишко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні

науки. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 40. – С. 95–103.

83. Онишко О. Б. Права та обов'язки батьків і дітей, що виникали із позашлюбної спорідненості за сімейним законодавством Польщі (1918–1939 рр.) / О. Б. Онишко // Економіка, фінанси, право. Проблемні питання, коментарі та поради : щомісячний інформаційно-аналітичний журнал. – К., 2008. – № 11. – С. 26–30.

84. Онишко О. Б. Розірвання шлюбу за шлюбно-сімейним законодавством Другої Речі Посполитої (1918 – 1939 рр.) / О. Б. Онишко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 3. – С. 92–111. – (Серія юридична).

85. Паславська О. Я. Становлення та конституційний розвиток Польської Республіки (1918 – 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. Я. Паславська. – Львів, 2006. – 18 с.

86. Победоносцев К. Курс гражданского права : в 2 ч. Ч. 2. Права семейственные, наследственные и завещательные / Константин Победоносцев. – [изд. 2-е, с переменами и дополнениями]. – СПб., 1875. – X, 687 с.

87. Полный Сводъ Законовъ Россійской Имперіи. – Томъ XI. – Часть 1 / [сост. под ред. Г. Г. Савича Книгоиздательскою фирмой Д. В. Чичинадзе]. – СПб., 1903. – 347 с.

88. Присташ Л. Т. Апарат управління Західною Галичиною в складі Польщі (1921 – 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Л. Т. Присташ. – Львів, 1998. – 17 с.

89. Про деякі питання, що виникли в судовій практиці по застосуванню кодексу про шлюб та сім'ю України : постанова Пленуму Верховного Суду України від 15 червня 1973 р. № 6 // Право України. – 1994. – № 7–8. – С. 88–89.

90. Пугач Я. М. Становлення сімейного законодавства Української РСР (1917 – 1926 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Я. М. Пугач. – К., 1998. – 17 с.

91. Ромовська З. В. Українське сімейне право : [підручник] / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 498 с.

92. Рудницький І. Причини упадку Польщі / Іван Рудницький. – Краків: Українське видавництво, 1940. – 298 с.

93. Рябошапко Л. І. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. І. Рябошапко. – Львів : Видавничий центр Львівського національного ун-ту ім. І. Франка, 2001. – 482 с.

94. Сімейне право України: [підручник] / Л. М. Баранова, В. І. Борисова І. В. Жилінкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 264 с.

95. Стахів М. Західна Україна: нарис історії державного будівництва, збройної та дипломатичної оборони в 1918 – 1923 рр. / Михайло Стахів. – Скрантон, 1959. – 482 с.

96. Стецкий Л. И. Семейное право Польской Народной Республики // Семейное право зарубежных европейских социалистических стран / Л. И. Стецкий. – М., 1979. – С. 172–224.

97. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн : [підруч. для студ. юрид. навч. закл.] / М. М. Страхов. – К. : Ін Юре, 2003. – 583 с.

98. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996) : етно-соціальне дослідження / І. Я. Терлюк. – Львів : Центр Європи, 1997. – 172 с.

99. Тора с русским переводом / под общ. ред. Г. Брановера. – Иерусалим; Москва : Шамир, 1993. – 1136 с.

100. Українська радянська енциклопедія: в 14 т. Т. 4. Електрод – Кантари / [редкол. О.К. Антонов (гол. ред. кол.) та ін.]. – вид. 2-е. – К. : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії, 1979. — 558 с.

101. Форманюк В. І. Формування Візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV – VI ст.ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.І. Форманюк. – Одеса, 2001. – 22 с.

102. Франко І. Листи (1874–1885): в 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 48. – 768 с.

103. Французский гражданский кодекс : учебно-практический комментарий. – М. : Проспект, 2008. – 752 с.

104. Французский гражданский кодекс 1804 года с позднейшими изменениями до 1939 г. / пер. с фр. И. С. Перетерского. – М. : Юрид. изд-во. НКЮ, 1941. – 470 с.

105. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран / [под. ред. З. М. Черниловского]. – М. : Юрид. лит., 1984. – 638 с.

106. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.

107. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 4. М–П / [редкол. Ю.С. Шемшущенко (голова редкол.) та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – 728 с.

108. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5. П–С / [редкол. Ю.С. Шемшущенко (голова редкол.) та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 2003. – 734 с.

109. Юхимюк О. М. Правовий статус органів місцевого самоврядування на території Західної України у складі Польщі (1918 – 1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Юхимюк. – Львів, 2004. – 17 с.

110. Abracham W. Dziewosłęb. Studium z dziejów pierwotnego prawa małżeńskiego w Polsce / Władysław Abracham. – Lwów : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego (Nakładem Towarzystwa Naukowego z zasilkiem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświeceni publicznego), 1925. – 475 s.

111. Abraham W. Prawo malżeńskie kościelne w porównaniu z prawem malżeńskim austrijackim / Władysław Abraham. – Lwów : Nakładem biblioteki słuchaczy prawa, 1922. – 104 s.

112. Abraham W. Zagadnienie kodyfikacji prawa malżeńskiego. – Wydanie drugie / Władysław Abraham. – Lublin : Towarzystwo wiedzy chrześcijańskiej, 1929. – 31 s.

113. Abraham W. Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim / Władysław Abraham. – Lwów : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego, 1925. – 475 s.

114. Akerberg A. Talmud, bolszewizm i projekt polskiego prawa malżeńskiego / Armand Akerberg. – Warszawa, 1932. – 126 s.

115. Alexandrowicz K. Zezwolenie na małżeństwo w prawie kanonicznym i w prawie polskim. / Karol Alexandrowicz. – Wrocław : Drukarnia Diecezjalna, 1931. – 20 s.

116. Allerhand M. O wpływie orzeczeń w sprawach malżeńskich wydanych przez sądy duchowne w b. zaborze rosyjskim na stosunki prawne w innych dzielnicach Rzeczypospolitej Polskiej / Maurycy Allerhand. – Lwów, 1925. – 23 s.

117. Allerhand M. Prawo malżeńskie obowiązujące na Spiszu i Orawie / Maurycy Allerhand // Odbitka z czasopisma «Przegląd prawa i administracji». – Lwów : Nakładem autora, 1926. – Zeszyt 10–12. – 39 s.

118. Allerhand M. Pogodzenie się sódowe separowanych małżonków / Maurycy Allerhand // Głos Adwokatów: Miesięcznik poświęcony prawu i sprawom zawodowym adwokatury. – Kraków : Drukarnia Ludowa, 1937. – Zeszyt 6–9. – s. 38–42.

119. Ankieta w sprawie projektu prawa malżeńskiego uchwalonego przez Komisję Kodyfikacyjną. – Lublin, 1932. – 55 s.

120. Baczkowski W. W obliczu wydarzeń. / Włodzimierz Baczkowski. – Warszawa : Myśl Polska, 1939. – 112 s.

121. Balinski I. Konspekt prawa cywilnego / Ignacy Balinski. – Warszawa : Saturn, 1929. – 85 s.

122. Balinski I. Nowy projekt małżeńskiego prawa majątkowego / Ignacy Balinski, Stefan Holewinski, Kazimierz Rakowiecki // Odbitka z «Gazety Sądowej Warszawskiej». – Warszawa, 1938. – 55 s.

123. Balon A. Nowe prawo rodzinne / Adam Balon. – Kraków : Księgarnia powszechna, 1946. – 112 s.

124. Basseches J. / Juliusz Basseches, Jan Korkis. Kodeks zobowiązań. – Lwów : Biblioteka wydawnictw prawniczych, 1938. – 815 s.

125. Batowski H. Między dwiema wojnami 1919 – 1939 : zarys historii dyplomatycznej / Henryk Batowski. – [wydanie drugie uzupełnione]. – Kraków, 1988. – 574 s.

126. Baudouin de Courtenay J. Wyznaniowe i pozawyznaniowe śluby i rozwody. / Jan Baudouin de Courtenay – Warszawa : Skład główny w księgarni robotniczej, 1926. – 36 s.

127. Berdowski F. Zbiór przepisów prawa cywilnego oraz niektórych przepisów specjalnych / Ferdynand Berdowski . – Grudziądz : Drukarnia Rzemieslnicz, 1938. – 923 s.

128. Bergman L. Przegląd orzecznictwa Izby I Sądu Najwyższego z r. 1930./ Lidisja Bergman – Warszawa : Drukarnia J. Zawodskiego, 1931. – 22 s.

129. Bieńkowski W. Bibliografia prac Kazimierza Dobrowolskiego / Witold Bieńkowski. – Wrocław : Wydawnictwo i Drukarnia «Secesja», 1989. – 245 s.

130. Biskupski S. Forma małżeństwa według projektu Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej / Stefan Biskupski // Miesięcznik wychodzący pod kierunkiem profesorów Wrocławskich Seminarjów Duchownych poświęcony: Pismu Sw. Teologii Dogmatycznej, Apologetyce, Teologii Moralnej, Ascetycznej, Pasterskiej, Prawu Kanonicznemu, Liturgice, Filizofii, Historii, Naukom Społecznym, Pedagogii, Sztuce Chrześcijańskiej. – Wrocławek : Ateneum Kapłańskie, 1931.

131. Biskupski S. O nowe prawo małżeńskie w Polsce / Stefan Biskupski. – Włocławek : Drukarnia Decezjalna, 1932. – 110 s.

132. Biskupski S. Obrońca węzła w kanonicznym procesie małżeńskim / Stefan Biskupski. – Włocławek : Drukarnia Decezjalna, 1936/37 – 208 s.

133. Biskupski S. Problem kodyfikacji prawa małżeńskiego / Stefan Biskupski // *Ateneum Kapłańskie: Miesięcznik wychodzący pod kierunkiem profesorów Wroclawskich Seminarjów Duchownych poświęcony Pismu Sw. Teologii Dogmatycznej, Apologetyce, Teologii Moralnej, Ascetycznej, Pasterskiej, Prawu Kanonicznemu, Liturgice, Filizofii, Historii, Naukam Społecznym, Pedagogii, Sztuce Chrześcijańskiej.* – Wrocław, 1934. – S. 5–8.

134. Biskupski S. Reforma prawa małżeńskiego w Polsce / Stefan Biskupski. – Wrocław : Drukarnia Decezjalna, 1930. – 39 s.

135. Bogusławska M. Rocznice Narodowe: Wskazówki i materialu potrzebne dla urządzających obchody narodowe / Marija Bogusławska. – Lwów : Księgarnia powszechna, 1926. – 349 s.

136. Bohuszewicz J. Nowe poglądy na autonomię Królestwa Polskiego / Josafat Bohuszewicz. – Lwów : Nakładem księgarni Maniszewskiego i Meinharta, 1907. – 29 s.

137. Bossowski F. Niektóre problemy ustawodawcze w dziedzinie prawa prywatnego / Franciszek Bossowski // *Wileński Przegląd Prawniczy.* – Wilno, 1931. – 231 s.

138. Brzoza C. Historia Polski 1918 – 1945 / Czesław Brzoza, Andrzej Leon Sowa. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. – 754 s.

139. Buczma-Czapliński M. Poradnik prawniczy. Zbiór ustaw administracyjnych, karnych, cywilnych, wojskowych, podatkowych, szkolnych i t.p. / Marek Buczma-Czapliński. – Lwów : Wiadomości cywilne, między 1928 – 1935. – 671 s.

140. Bujak-Boguska S. Projekt prawa małżeńskiego uchwalony przez Komisje Kodyfikacyjną Rzeczypospolitej Polskiej dn. 29 maja 1929 r. / Sylwija Bujak-Boguska. – Warszawa : Spolem, 1932. – 15 s.

141. Bursyński P. O uprawnieniu dzieci nieślubnych podług prawa polskiego / Piotr Bursyński. – Kraków: Nakładem Akademii drukarskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1875. – 50 s.

142. Chelmonski A. Przegląd ustawodawstwa cywilnego / Adam Chelmonski. – Wilno, 1933. – 44 s.
143. Choloniewski A. Duch dziejów Polski. / Antony Choloniewski. – [wyd. 4]. – Warszawa : Księgarnia polska, 1932. – 167 s.
144. Chróscielewski W. Acta Universitatis Lodziensis: Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego : Nauki humanistyczno-społeczne / Wojciech Chróscielewski. – Łódź : Folia iuridica, 1931. – Seria I. Historia państwa i prawa. – Nr. 32. – 98 s.
145. Dąbrowski W. Rodzina / Włodzimierz Dąbrowski // Notariat-Hipoteka. Czasopismo poświęcone sprawom ustrojowym i zawodowym notariatu i hopteki. – Warszawa, 1937. – Nr. 1–2. – 288 s.
146. Dbalowski W. Na marginesie projektu prawa malżeńskiego / Włodzimierz Dbalowski // Głos Prawa / Red. A. Lutmak. – Lwów, 1932. – c. 6.
147. Dobrański B. Komentarz do prawa rodzinnego / Bronisław Dobrański. – Łódź : Drukarnia społeczna, 1947. – 167 s.
148. Dobrzynski W.T. Poland. Lights and Shadows in the Life of an Ancient Nation / Waclaw Tadeusz Dobrzynski. – Dublin : The Talbot Press, 1941. – 112 s.
149. Domański L. O malżeństwie. Studium społeczno-prawne, omawiające kwestje malżeństw religijnych i cywilnych rozwodów / Ludwik Domański. – Warszawa : Drukarnia społeczna Pruszków, 1932. – 160 s.
150. Dorożala M. F. Przysłe prawo malżeńskie majątkowe / Magraryta Florian Dorożala // Notariat-Hipoteka. Czasopismo poświęcone sprawom ustrojowym i zawodowym notariatu i hopteki. – Warszawa, 1938. – Nr. 1–2. – 237 s.
151. Dubanowicz E. Ustrój Panstwa; Stecki Jan. Naprawa ustroju państwowego Polski. Teorja a zycie w systemie przedstawicielskim; Stroński Stanisław. Zastój u nas a przebudowa zagranicą / Edward Dubanowicz. – Warszawa : Nakładem Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego, 1927. – 48 s.
152. Duguit L. Kierunki rozwoju prawa cywilnego od początku XIX wieku / Léon Duguit. – Warszawa : Minolt, 1938. – 173 s.

153. Encyklopedia podręczna prawa prywatnego // Pod. red. Henryka Konika. Warszawa : Biblioteka polska, 1939. – Zeszyt I–X. – 1128 s.
154. Encyklopedia podręczna prawa prywatnego // Pod. red. Henryka Konika. – Warszawa : Biblioteka polska, 1939. – Zeszyt XII– XVI. – 1525 s.
155. Głos Adwokatów : Miesięcznik, poświęcony prawu i sprawom zawodowym adwokatury. – Kraków: Styczeń, 1929. – Zeszyt I. – 296 s.
156. Głos Sądownictwa : Miesięcznik poświęcony zagadnieniom społeczno-prawnym i zawodowym. – Warszawa, 1937. – 1016 s.
157. Gołąb S. Polskie prawo małżeńskie w kodyfikacji / Stanisław Gołąb. – Warszawa : Biblioteka prawnicza, 1932. – 148 s.
158. Gołąb Stanisław. Rodzina i projekt działu polskiego Kodeksu cywilnego o stosunkach prawnych rodziców i dzieci / Stanisław Gołąb. – Warszawa, 1934. – 43 s.
159. Gołąb S. Rodzina i własność / Stanisław Gołąb // Gazeta Sądowa Warszawska.– Warszawa : Wydawnicze Towarzystwo popierania Wiedzy Prawniczej, 1934. – S. 1–3.
160. Gołąb S. Zasady prawa małżeńskiego z obrad Sekcji Prawa Cywilnego Komisji Kodyfikacyjnej / Stanisław Gołąb. – Warszawa, 1825. – 16 s.
161. Goldewski J. Laicyzacja instytucji małżeństwa w Polsce / Janusz Goldewski. – Warszawa : Biblioteka polska, 1970. – 100 s.
162. Góralski W. Prawo małżeńskie Katolickich Kościołów Wschodnich (według Kodeksu Kanonów Kościołów Wschodnich) / Wojciech Góralski. – Lublin : UMCS, AWH Antoni Dudek, 1992. – 60 s.
163. Grabowski I. Zagadnienie małżeństwa / Ignacy Grabowski. – Warszawa : Drukarnia Archidiecezjalna, 1934. – 158 s.
164. Grabowski I. Postępowanie w sprawach małżeńskich niemajątkowych według kodeksu postępowania cywilnego na ziemiach zachodnich / Ignacy Grabowski // Czasopismo Adwokatów Polskich. – Poznań : Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego. – 1931. – 82 s.
165. Grzybowski K. Rzeczy obległe a bliskie. Rozmyślenia o historii Polski / Konstanty Grzybowski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1969. – 291 s.

166. Gumiński J. Kurs prawa cywilnego i handlowego / Jan Gumiński. – Warszawa : Nakład i własność Fundacji wieczystej im. H.J. Chankowskiego, 1932. – Wydanie trzecie (poprawione i usupelnione). – 140 s.

167. Gwiazdomorski J. Osobowe prawo malżeńskie, obowiązujące w b. dzielnicy austryjackiej / Jan Gwiazdomorski. – Poznań : Drukarnia Państwowa, 1932. – 71 s.

168. Gwiazdomorski J. Prawo rodzinne. Dekret z dnia 22 stycznia 1946 r. D/U/ № 6 / Jan Gwiazdomorski. – Kraków : Towarzystwo biblioteki słuchaczy prawa, 1946. – 117 s.

169. Gwiazdomorski J. Trudności kodyfikacji osobowego prawa malżeńskiego w Polsce / Jan Gwiazdomorski. – Kraków : Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem J. Filipowskiego, 1935. – 222 s.

170. Gwiazdomorski J. Skuteczność orzeczeń sądów duchownych b. Królestwa Kongresowego w sprawach malżeńskich wobec prawa państwowego / Jan Gwiazdomorski. – Lwów : Pierwsza Związkowa drukarnia we Lwowie, 1932. – 23 s.

171. Hankowski A. Jak otrzymać rozwód... / Andrzej Hankowski – Kraków : Nakładem autora, [1927]. – 30 s.

172. Henner K. O uherském právu manželském / Kamil Henner // Z vlastní otisk ze IV a v ročníku «Sborniku věd právních a státních». – Praga : Tiskem Aloisa Wiesnera v Praze, 1904. – 98 s.

173. Historia państwa i prawa Polski 1918 – 1939 rr. : w 2 cz. Cz. 1 / pod red. Franciska Ryszki. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1962. – 415 s.

174. Historia państwa i prawa publicznego austryjckiego. – Kraków, 1913. – Cz. 1. – 213 s.

175. Historia Polski i powszechna w krótkim zarysie. – Toruń : Nakładem Księgarni Naukowej, 1948. – Z. 11. – 655 s.

176. Historia Polski w liczbach : ludność, terytorium. – Warszawa : Główny Urząd statystyczny, 1993. – 205 s.

177. Historia Polski. – T. IV : 1918 – 1939. Cz. 2. – Rozdział XV – XXVI (1921 – 1926) / Pod redakcją T. Jędruszczyka. – Warszawa : Polska Akademia Nauk. Instytut historii, 1984. – 531 s.
178. Historia XX wieku 1896 – 1934 / Opracowali prof. H. Mościcki i J. Cynarski. – Warszawa : Nakładem księgarni J. Przeworskiego, 1936. – 776 s.
179. Holewiński S. W setną rocznicę prawa małżeńskiego / Stefan Holewiński. – Warszawa, 1936. – 19 s.
180. Holewiński W. Kurs prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskim / Władysław Holewiński Leopold Józefat, . – Warszawa, 1888. – 232 s.
181. Hrobni J. Projekt polskiego prawa małżeńskiego w świetle krytyki / Jan Hrobni // Przegląd Sądowy. – Kraków, 1932. – S. 1–5.
182. Insadowski H. Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo / Henryk Insadowski. – Lublin : Drukarnia Państwowa, 1935. – 333 s.
183. Jaglarz J. Problem kodyfikacji prawa małżeńskiego w Polsce / Jerzy Jaglarz. – Poznań, 1934. – 178 s.
184. Janowicz A. Prawo prywatne nienieckie / Aleksander Janowicz . – Lwów : Biblioteka słuchaczy prawa, 1912. – 40 s.
185. Jaworski W-L. Kodeks cywilny austriacki / Władysław-Leopold Jaworski. – Kraków, 1905. – 864 s.
186. Jaworski W. L. Prawo cywilne na ziemiach polskich : w II t. T. II. Cz. I. Rodzice i dzieci / Władysław-Leopold Jaworski. – Warszawa ; Kraków : Nakładem i drukiem J. Czernieckiego w Krakowie, 1920. – 208 s.
187. Kaleta S. Przewodnik do nauki prawa rodzinnego./ Stefan Kaleta – Warszawa : Novum, 1957. – 99 s.
188. Kallas M. Historia ustroju Polski X – XX w./ Marian Kallas – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 492 s.
189. Kamiński M. K. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918 – 1939 / Marek K. Kamiński, Michael J. Zacharias. – Warszawa : Kawdruk, 1998. – 315 s.

190. Klimow R. Prawo karno-administracyjne nakazowe w zarządach gminnych (miejskich) województwa Lwowskiego / Romuald Klimow. – Lwów : Nakładem urzędu wojewódzkiego Lwowskiego, 1915. – 223 s.

191. Kodeks postępowania cywilnego / Opracował Allerhand Maurycy. – Lwów : Spółka wydawnicza «Kodeks», 1932. – XIV, 808 s.

192. Kodeks społeczny: zarys katolickiej syntezy społecznej. – Lublin : Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej, 1928. – XV, 48 s.

193. Kolodziejski B. Czy męzątka może samodzielnie załatwiać czynności prawne / Bronisław Kolodziejski // Czasopismo Kas Oszczędności. – Poznań: Nakład i wydawnictwo komunalnego Banku Kredytowego w Poznaniu, 1935. – S. 5–7.

194. Komisja Kodyfikacyjna. Podkomisja prawa o stosunkach z pokrewieństwa i opieki. – I. Projekt prawa o stosunkach rodziców i dzieci; II. Projekt przepisów o urzędzie opiekuńczym. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1938. – 42 s.

195. Konspekt prawa cywilnego: Według wykładu profesora I. Balińskiego / Opracował Julian Bohusz. – Warszawa: Saturn, 1922. – 216 s.

196. Kosiński S. Uzupełnienie do «Prawa cywilnego» według wykładów prof. Doktora F. Zolla. / Stefan Kosiński. – Kraków : Nakładem Towarzystwa biblioteki słuchaczy prawa, 1934. – 28 s.

197. Kosiński S. Encyklopedyczne wiadomości z dziedziny prawa wogóle i prawa prywatnego / Stefan Kosiński.– [wydanie II]. – Kraków : Nakładem Towarzystwa biblioteki słuchaczy prawa, 1935. – 29 s.

198. Kraczkowski R. Dekretowanie ustaw w Polsce w latach 1918 – 1926 / Romuald Kraczkowski . – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1994. – 198 s.

199. Krasowski K. Episkopat katolicki II Rzeczypospolitej. Myśl o ustroju państwa – postulaty – realizacja / Krzysztof Krasowski. – Warszawa; Poznań : Polski Dom Wydawniczy «Ławica», 1992. – 320 s.

200. Krótki zarys prawa cywilnego obowiązującego na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej: Podręcznik dla ekonomistów, rolników i leśników / Opracował Michał Howorka. – Poznań : Poradnik Gospodarski, 1924. – 80 s.

201. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej : Najważniejsze dokumenty / Kazimierz Kumaniecki. – Warszawa, 1912 – styczeń 1924. – 782 s.
202. Kuratów M. Moratorium / Marek Kuratów // Studium z zakresu prawa i praktyki. – Warszawa : Drukarnia Voskowskiego, 1914. – 80 s.
203. Kurkiewicz W. Tysiąc lat dziejów Polski / Władysław Kurkiewicz, Adam Tatomik, Wiesław Zurawski. – Wyd. 5. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1975. – 439 s.
204. Kwiatkowski F. O nierozzerwalności małżeństwa / Ferdynand Kwiatkowski. – Poznań : Drukarnia i Księgarnia Sw. Wojciecha, 1922. – 32 s.
205. Laryssa W. Walka o reformę małżeństwa i rodziny w Polsce / Wojciech Laryssa. – Londyn : F. Mildner and Son, 1947 – 55 s.
206. Łączyński Z. Prawo cywilne obowiązujące w wojewódstwach centralnych / Zenon Łączyński. – Warszawa, 1937. – 624 s.
207. Liebeskind A. Ustawy cywilne obowiązujące w Małopolsce i na Śląsku Cieszyńskim / Adolf Liebeskind. – Kraków, 1937. – 644 s.
208. Lisowski Z. Kodeks cywilny obowiązujący na ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej / Zygmunt Lisowski. – Poznań: Drukarnia Państwa, 1933. – 720 s.
209. Litwin J. Konkubinat w świetle polskiej praktyki administracyjnej / Józef Litwin // Głos Prawa. – 1934. – R. XI. – Nr. 6. – S. 380–385.
210. Litwin J. Ustawy dla poszczególnych osób i rodzin / Józef Litwin // Wiadomości Prawnicze : Miesięcznik poświęcony zagadnieniom prawa i krytyce prawniczej. – Łódź, 1934. – S. 5–8.
211. Longchamps de Berier R. Ograniczenia kobiet w prawie cywilnym, obowiązującym na ziemiach polskich / Roman Longchamps de Berier. – Lwów, 1920. – 24 s.
212. Longchamps de Berier R. Wstęp do nauki prawa cywilnego / Roman Longchamps de Berier. – Lublin : Nakładem Uniwersytetu Lubelskiego, 1922. – 104 s.

213. Lutostański K. O Metodach stosowanych w polemice z projektem prawa małżeńskiego Komisji Kodyfikacyjnej / Karol Lutostański. – Warszawa, 1932. – 14 s.

214. Lutostański K. Prawodawstwo cywilne w pierwszym dziesięcioleciu niepodległej Polski (1918 – 1928) / Karol Lutostański // Odbitka z «Gazety Sądowej». – Warszawa : Drukarnia społeczna, 1931. – 15 s.

215. Lutostański K. Project Ministerstwa Sprawiedliwości o rozszerzeniu osobistych i majątkowych praw mężatek / Karol Lutostański. – Warszawa, 1921. – 41 s.

216. Lutostański K. Zaręczyny w prawie małżeńskim z roku 1836 / Karol Lutostański. – Warszawa : Odbitka z Gazety Sądowej Warszawskiej, 1907. – 22 s.

217. Madeyski S. Charakterystyka prawodawstwa cywilnego w Austrii / Stanisław Madeyski. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellońskiego, 1892. – 12 s.

218. Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem / Juljusz Makarewicz – Czwarte wydanie. – Lwów : Wydawnictwo zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1935. – 642 s.

219. Makowski J. Prawo międzynarodowe / Juliusz Makowski. – Warszawa : Drukarnia Wł. Lazarskiego, 1930. – 352 s.

220. Makowski J. Kościół Francji: wśród kontrowersji i osiągnięć katolicyzmu francuskiego / Janusz Makowski. – Warszawa : Novum, 1969. – 180 s.

221. Mandel Z. Orzecznictwo sądów polskich w sprawach o unieważnienie, rozwód i separacye małżeństw, w sprawach o alimentacye, nieślubne pochodzenie i t.p. / Zygmunt Mandel. – Kraków, 1927. – 31 s.

222. Margulies E. Rozwód i unieważnienie małżeństwa według obowiązujących obecnie ustaw w Polsce / Elkon Margulies. – Lwów : Ateneum, 1929. – 48 s.

223. Marjański A. Ustawy cywilne obowiązujące na Ziemiach Zachodnich. Kodeks cywilny niemiecki. Kodeks zobowiązań. Ustawy związkowe / Antony Marjański. – Kraków, 1937. – 435 s.

224. Mazankówna M. Bibliografia historii polskiej za r. 1927 / Maria Mazankówna, Kazimierz Tyszkowski. – Lwów, 1928. – 56 s.

225. Mirek F. W obronie małżeństwa / Francirzek Mirek. – Poznań : Drukarnia Robotniczo-Crzestijańska, 1926. – 126 s.

226. Muszalski E. Kodeksy cywilne obowiązujące na ziemiach centralnych Polski włącznie z kodeksem zobowiązań wraz z ustawami, rozporządzeniami i dekretami Prezydenta Rzeczypospolitej / Edward Muszalski. – Warszawa : Drukprasa, 1936. – 1610 s.

227. Muszalski E. Prawo cywilne, obowiązujące w b. Królestwie Kongresowem. Prawo osobowe i familijne. Prawo Rzeczowe: Zwięzy podręcznik / Edward Muszalski. – Warszawa : Nakładem Księgarni F. Hoesicka, 1932. – 426 s.

228. Nagórski Z. Prawo cywilne spadkowe / Zygmund Nagórski. – Warszawa : Druk. Zakładu Graficznego B.A. Buraty, 1922. – 201 s.

229. Niemiecki kodeks cywilny wraz z ustawą wprowadczą / spolszczyli H. Damm, K. Gerschel. – T. 2. – Bydgoszcz : Nakładem własnym, 1922. – 405 s.

230. Nowe poglądy na autonomię Królestwa Polskiego. – Lwow : Nakładem księgarni Maniszewskiego i Meinharta, 1907. – 140 s.

231. Nowele do austryjackiego kodeksu cywilnego. – Kraków, 1918. – 117 s.

232. O przestępstwach w szczególności. Wykład porównawczy z uwzględnieniem praw obowiązujących w Królestwie Polskiem i Galicyi Ausryackiej przez Stanisława Budzińskiego. – Lwów : Drukarnia S. Orgelbranda Synów, 1883. – 354 s.

233. Ohanowicz A. Prawo cywilne b. dzielnicy pruskiej / Alfred Ohanowicz // Encyklopedia prawa obowiązującego w Polsce. – Cz. 3. – Poznań, 1925. – 180 s.

234. Osuchowski J. Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918 – 1939 / Janusz Osuchowski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1967. – 248 s.

235. Padacz W. Zawarcie małżeństwa między nieobecnymi z w rozwoju prawnohistorycznym / Władysław Padacz. – Warszawa : Biblioteka prawnicza, 1950. – 151 s.

236. Parzewski A. Uwagi nad kodyfikacją prawa cywilnego w Polsce / Alfons Parzewski. – Wilno, 1925. – 69 s.

237. Pawłowski S. Polska współczesna / Stanisław Pawłowski, Jan Bystróż, Antony Peretiatkowicz. – Wydanie piąte, poprawione i uzupełnione. – Lwów–Warszawa : Książnica–Atlas, 1936. – 232 s.

238. Pawluk T. Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. – T. III. Prawo małżeńskie / Tadeusz Pawluk. – Olsztyn : Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, 1996. – 415 s.

239. Pelcztach J. Prawo małżeńskie katolickie z uzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i w Królestwie Polskim / Józef Pelcztach. – Kraków : Nakładem autora ; Druk W.L. Anczyca i spółki, 1882. – 687, CXXXIX s.

240. Peretiatkowicz A. Współczesna encyklopedia polityczna / Antony Peretiatkowicz. – Poznań : Gebethner i Wolff, 1926. – 526 s.

241. Poland. History – Culture – Civilization. – Glasgow : Książnica Polska, 1941. – 38 s.

242. Polska. Zarys encyklopedyczny [red. A. Marszałek i in.]. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1974. – 820 s.

243. Poradnik prawniczy wyjaśniający stan prawny na obszarze województwa Śląskiego. – [wydanie drugie]. – Katowice, 1939. – 384 s.

244. Powszechna księga ustaw cywilnych austriackich : w II t. T. II. – Kraków : Nakładem księgarni Leona Frommera, 1875.– 377 s.

245. Poznański J. Rozwód i separacja / Jerzy Poznański // Prawo : Miesięcznik – Warszawa, 1930. – 248 s.

246. Pradzyński E. Przyczynek do sposobu ustalenia głównych zasad kodyfikacji prawa małżeńskiego z uwzględnieniem obecnego stanu prawnego w

naszem Państwie / Edward Pradzyński. – Wąbrzezno-Pomorze : Drukiem i nakładem «Głosu Wąbrzeskiego», 1929. – 21 s.

247. Prawo cywilne obowiązujące na obszarze b. Królestwa Polskiego z dodaniem tekstu francuskiego, ustaw uzupełniających i związkowych, oraz orzecznictwa kasacyjnego / Pod ped. Jana Jakóba Litauera. – Warszawa : Nakładem księgarni F. Hoecnika, 1929. – 971 s.

248. Prawo cywilne obowiązujące na ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej // Zwód praw b. Cesarstwa Rosyjskiego. – T. X. – Cz. 1. – Wyd. 1914 r. – Wilno: Skład główny w księgarni S. Rutskiego, 1931. – IV, 544 s.

249. Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919 – 1939. Sekcja historyczno-prawna wydziałowej biblioteki prawniczej Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 1942. – 529 s.

250. Prawo rodzinne wraz z przepisami ogólnymi prawa cywilnego / Wydal i slowem wstępnym zaopatrzył prof. Doktor Józef Górski. – Poznań : Księgarnia akademicka, 1947. – 139 s.

251. Prawo kościelne. – Kraków : Nakładem Towarzystwa biblioteki słuchaczy prawa, 1928. – 86 s.

252. Prawo kanoniczne w okresie odnowy soborowej: Podręcznik dla duchowieństwa. – Tom drugi / Ks. Edward Szafranski. – Warszawa : Akademia teologii katolickiej, 1979. – 679 s.

253. Prawo małżeńskie (Project ustawy) / Opracował Zygmunt Lisowski, profesor uniw. – Poznań : Nakładem autora ; Skład główny w księgarni św. Wojciecha w Poznaniu, 1934. – 59 s.

254. Prawo małżeńskie / Opracowane na podstawie wykładów Dr. Bolesława Wilanowskiego. – Wilno : Nakładem Sekcji Wydawniczej kola prawników Studentów, 1958. – 140 s.

255. Prawo małżeńskie. Komentarz. Wyciągi z motywów Komisji Kodyfikacyjnej, tezy polityczne, wzory / Oprac. Stefan M. Grzybowski i Ignacy Różański. – Kraków : Związek Zaw. Pracowników Sądowych i Prokuratorskich; Księgarnia Powszechna, 1946. – 252 s.

256. Projekt kodeksu karnego wojskowego / Departament sprawiedliwości ministerstwa spraw wojskowych; Wydział ustawodawczy. – Warszawa, 1932. – 28 s.

257. Projekt prawa o stosunkach rodziców i dzieci wraz z przepisami o zdolności do działań prawnych. – Warszawa : Wydawnictwo Urzędowe Komisji Kodyfikacyjnej, 1938. – 40 s.

258. Przybyłowski K. Znaczenie Prawa w miejscu zawarcia małżeństwa przy ocenie materialnych wymogów jego ważności / Kazimierz Przybyłowski // Czasorismo Sędziowskie. Organ Oddziału Lwowskiego Zrzeszenia Sędziów i Prokuratorów. – Lwów, 1932. – S. 3–4.

259. Reinhold J. Polskie orzecznictwo cywilne dla b. zabory austrijskiego za lata 1918 – 1920 / Jakob Reinhold. – Lwów : Księgarnia Natładowa, 1930. – 352 s.

260. Rembowski A. Konfederacya i rokosz. Porównanie stanowych konstytucyi państw europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej Polskiej / Alexander Rembowski. – Wydanie drugie, powiększone. – Warszawa : Nakład Gibethnera i Wolffa, 1896. – 461 s.

261. Rencki J. Małżeństwa cudzoziemców w Polsce. Zagadnienie ważności małżeństw cudzoziemców wbrew zakazom z art. 12 ustawy o prawie prywatnym międzynarodowym / Juljusz Rencki. – Warszawa : Nakładem Księgarni F. Hoesicka, 1933. – 34 s.

262. Rodowacz J. Istota władzy głowy państwa we współczesnem prawie konstytucyjnem / Jerzy Rodowacz. – Warszawa : Wydawnictwo seminarjum prawa publicznego uniwersytetu warszawskiego, 1932. – № 13. – 229 s.

263. Rodowicz W. Prawo małżeńskie : Skrypt / Wiktor Rodowicz // Zaaprobowany przez profesora dr. B. Wilanowskiego. – Wilno, 1934. – 245 s.

264. Rogowski J. Nowela o prawach kobiet / Jan Rogowski. – Landau, 1916 – 86 s.

265. Roman E. Czy Polska była do r. 1939 / Eugeniusz Roman. – Warszawa : Krainą przejściową, 1946. – 20 s.

266. Roszkowski W. Historia Polski 1914 – 1997 / Wojciech Roszkowski (Albert A.). – [wydanie szóste, rozszerzone]. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – 845 s.

267. Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945 / Wojciech Roszkowski. – [pełne wydanie]. – Warszawa : Świat Książki. – 2003. – 688 s.

268. Rozmarin S. Pośrednictwo przy zawieraniu małżeństw konkubinat / Seweryn Rozmarin. – Kraków, 1938. – 277 s.

269. Rzeczypospolita. Jej prawa i urzędy : Podręcznik dla urzędników / Opracowali: Mieroszewicz E., Pajor W., Zieleniewski L. – Warszawa : Nakładem Stowarzyszenia Urzędników Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej, 1938. – 495 s.

270. Schager B. Żydowskie prawo małżeńskie / Bergman Schager. – Kraków : Księgarnia A. Fausta; Drukarnia «Rejtan» w Rzeszowie, 1930. – 271 s.

271. Szczaniecki M. Powszechna historia państwa i prawa / Michał Szczaniecki. – Wydanie IX. – Warszawa : Wydawnictwa Prawnicze PWN, 2000. – 560 s.

272. Sitnicki T. Orzeczenia Sądu Najwyższego do aust. ustawy cywilnej oraz do kodeksu zobowiązań za lata 1932 – 1936, przy uwzględnieniu zmian wprowadzonych przep. wpraw. kodeksu zobowiązań / Tadeusz Sitnicki, Edmund Glassman. – Zbaraż : Nakładem księgarni J. Dubinera w Zbarażu, 1937. – 201 s.

273. Słomiński A. Orzecznictwo Sądu Najwyższego Izby pierwszej cywilnej (dotyczącej b. Królestwa Kongresowego) z lat 13 (1917 – 1929) w skrótach, w porządku artykułów obowiązujących ustaw ułożone / Adam Słomiński. – Łódź : Nakładem księgarni K. Neumillera, 1931. – 480 s.

274. Sopoćko M. Rodzina w prawodawstwie na ziemiach polskich : Studium etyczno-prawne / Michał Sopoćko. – Wilno : Skład główny w księgarni Św. Wojciecha, 1926 – 77 s.

275. Sójka-Zielińska K. Historia prawa / Katarzyna Sójka-Zielińska. – [wydanie 5]. – Warszawa : Wyd. Naukowe PWN, 1995. – 380 s.

276. Stahurski W. Tu narod włada / Władysław Stahurski. – Luck : Odbito w «Polskim Zakł. Druk. i Intr.», 1926. – 117 s.

277. Starzyński S. Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich : [monografie i podręczniki] / Stanisław Starzyński. – T. IV. – Lwów : Nakład i własność K.S. Jakulowskiego, 1928. – 288 s.

278. Stawski J. Obowiązek zony utrzymania męża / Józef Stawski // Palestra. Organ Adwokatury Społecznej / Red. Z. Sokolowski. – Warszawa, 1937. – S. 6–7.

279. Świątkowski H. Ordynacje rodzinne (szkic historyczno prawny) / Henryk Świątkowski. – Warszawa, 1937. – 9 s.

280. Świątkowski H. Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego / Henryk Świątkowski. – Część I : Wyznania i związki religijne. – Warszawa : Biblioteka prawnicza, 1937. – 264 s.

281. Świątkowski H. Z praktyki sądów konsystorskich / Henryk Świątkowski. – Warszawa : Drukprasa, 1938. – 19 s.

282. Świeżawski S. Władztwo Chrystusa w nowoczesnej rodzinie / Stefan Świeżawski. – Lwów : Wydawnictwo Gazety kościelnej, 1936. – 15 s.

283. Sygierycz W. O tak zwanych rozwodach wileńskich / Witold Sygierycz // Przegląd Sądowy. – Warszawa, 1930. – 260 s.

284. Szmidt A. Z zagadnień między małżonkami / Antoni Szmidt // Sąd i Obrona. Organ Korporacji Obronców Sądowych w Polsce. – Warszawa, 1937. – S. 48–52.

285. Szmyd W. Kary kościelne / Wojciech Szmyd. – Kraków : Przegląd powszechny, 1929. – 190 s.

286. Szmyd W. Praktyczny podręcznik prawa małżeńskiego / Wojciech Szmyd. – Kraków : Przegląd Powszechny, 1929. – 252 s.

287. Sztychmiller Z. Istotne obowiązki małżeńskie / Zbigniew Sztychmiller. – Warszawa : Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, 1997. – 187 s.

288. Szymański A. Społeczne znaczenie rozwodów / Antoni Szymański. – Lublin : Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej, 1931. – 84 s.

289. Topolski J. Historia Polski / Jerzy Topolski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 341 s.

290. Trzeciak S. Żyd jako obrońca ślubów cywilnych i rozwodów dla katolików / Stanisław Trzeciak. – Warszawa : Księgarnia «Przeglądu Katolickiego», 1932. – 95 s.

291. Tylbor S. Kodeks cywilny R.S.F.S.R. wraz z kodeksem ustaw o małżeństwie, rodzinie i opiece / Stanisław Tylbor. – Warszawa : Nakładem Księgarni F. Hoesicka, 1930. – 312 s.

292. Urban J. O zdrowe ustawodawstwo małżeńskie w Polsce / Jan Urban // Przegląd Powszechny. – Kraków, 1929. – 48 s.

293. Viladrich P-J. Konsens Malżeński. Sposoby prawnej oceny i interpretacji w kanonicznych procesach o stwierdzenie nieważności małżeństwa (kanony 1095 – 1107 Kodeksu Prawa Kanonicznego) / Pedro-Juan Viladrich. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, 2002. – 471 s.

294. Wacholz L. Z rozważań lekarza znawcy nad prawem małżeńskim / Leon Wacholz. – Kraków : Druk. Uniw. Jagiell., 1935. – 24 s.

295. Warman H. Prawo o rozwodzie i separacji. Przepisy kodeksów obowiązujących i ustaw związkowych, orzecznictwo sądowe austriackie, rosyjskie i polskie / Henryk Warman. – Warszawa : Księgarnia prawnicza, 1939. – 266 s.

296. Wasilewski L. Sprawa Kresów i mniejszości narodowych w Polsce / Leon Wasilewski. – Warszawa : Wydawnictwo warszawskiego oddziału Towarzystwa uniwersytetu robotniczego, 1925. – 24 s.

297. Waskowski E. Rozwój ustawodawstwa cywilnego w XIX wieku / Eugenjusz Waskowski. – Wilno : Drukarnia J. Zawarskiego, 1925. – 225 s.

298. Werner R. M. Położenie prawne dziecka nieślubnego / Riczard Maria Werner // Samorząd. Tygodnik poświęcony sprawom samorządu terytorjalnego. – Warszawa, 1934. – S. 4–8.

299. Wielka encyklopedia powszechna PWN : w 13 w. – W. 6 Kont–Mam. – [wydanie drugie]. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 840 s.

300. Wielka encyklopedia powszechna PWN : w 13 w. – W. 9 Polska–Robe. – Wydanie drugie. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 856 s.

301. Wilanowski B. Prawo małżeńskie / Bolesław Wilanowski. – Wilno : Nakładem Sekcji Wydawniczej Kola Prawników studujących U.S.B., 1934. – 98 s.

302. Zarzycki Z. Koszty sądowe w sprawach małżeńskich niemajątkowych w świetle orzecznictwa Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918 – 1939 / Zdzisław Zarzycki // Postawy Materialne Państwa. Zagadnienia Prawno-Historyczne : Materiały z Konferencji Polskich Historyków Państwa i Prawa, Szczecin 23–26 września 2004 r. – Szczecin, 2006. – S. 683–706.

303. Zarzycki Zdzisław. Zarys instytucji separacji małżeńskiej na ziemiach polskich od 1918 do 2000 r. / Zdzisław Zarzycki // Przez tysiąclecia : państwo – prawo – jednostka. Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa, Ustroń 17–20 września 2000 r. – T. II. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2001. – S. 93–108.

304. Zatorski M. Powszechna księga ustaw cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich Monarchji Austryjackiej / Maxymilian Zatorski, Frantyszek Kasperek. – Cieszyn : Nakładem Karol Malik. Drukarnia H. Fietzingiera, 1875. – 602, LXIX s.

305. Zielonacki J. Pandekta czyli wykład prawa prywatnego o ile ono jest podstawą prawodawstw nowszych. Część druga obejmująca naukę o stosunkach obowiązkowych, prawo zastawu, prawo familijne i prawo spadkowe / Jozefat Zielonacki. – [wydanie drugie]. – Kraków : Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem K. Mańkowskiego, 1871. – 436 s

306. Zbiór ustaw polskich: W 9 t. T. 1. Polskie prawo karne dodatkowe / zebr. i oprac. F. Frydlewicz i A. Josse. – Poznań : Nakładem Krajowego instytutu wydawniczego, 1825. – 841 s.

307. Zobowiązania kredytowe małżonków z uzględnieniem § 17 rozporządzenia wykonawczego o K.K.O. // Czasopismo kas oszczędności. Miesięcznik poświęcony sprawom komunalnych kas oszczędności. – Poznań :

Nakład i wydawnictwo komunalnego związku kredytowego w Poznaniu, 1937. – 238 s.

308. Zoll F. Międzynarodowe i międzydilnicowe prawo prywatne w zarysie / Fryderyk Zoll . – Warszawa : Biblioteka polska, 1937. – 72 s.

309. Zoll F. Prawo cywilne w zarysie : w 4 t. T. 4. – / Fryderyk Zoll. – Kraków, 1848. – 454 s.

310. Zoll F. Prawo cywilne / Fryderyk Zoll : w 2 t. T. 1 Część ogólna. – [wydanie piąte]. – Poznań : Drukarnia państwowa, 1931. – 342 s.

311. Zoll F. Prawo rodzinne i spadkowe / Fryderyk Zoll. – Kraków : Biblioteka słuchaczy prawa, 1931. – 95 s.

Державний історичний архів у Львівській області

312. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія), оп. 4-а. (Метричні книги 1607 – 1948 рр).

313. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія), оп. 4-а, спр. 1256. (Книга оповідей наречених парафіян церкви с. Голосковичі 1825–1940 р.)

314. Ф. 201 (Греко-католицька митрополича консисторія), оп. 4-а, спр. 1642. (Книга передшлюбних протоколів наречених парафіян церкви с. Добряничі 1935–1938 рр).

315. Фонд 618 Римо-католицька митрополича консисторія, оп. 2. Метричні книги 1600 – 1948 рр.

316. Ф. 618 (Римо-католицька митрополича консисторія м. Львів), оп. 2, спр. 2665. (Книга реєстрації осіб, які змінили віровизнання).

317. Ф. 701 (Єврейська релігійна громада м. Львів), оп. 1, спр. 84. (Метричні книги єврейських громад).

Державний архів Львівської області

Стрийський окружний суд

318. Ф. 91, оп. 2, спр. 85 (Справа про сепарацію, роздільне проживання подружжя).

319. Ф. 91, оп. 2, спр. 86 (Справа про сепарацію, роздільне проживання подружжя).

320. Ф. 91, оп. 2, спр. 87 (Pozew o separacje od stolu i loza).

321. Ф. 91, оп. 2, спр. 100 (Pozew o separacje od stolu i loza z wnioskiem o przyznanie powódce prawa ubogich).

322. Ф. 91, оп. 2, спр. 104 (Справа про сепарацію).

323. Ф. 91, оп. 2, спр. 106 (Справа про визнання померлим п. Стефана С. та розірвання шлюбу).

324. Ф. 91, оп. 2, спр. 125 (Справа про сепарацію та виплату аліментів).

325. Ф. 91, оп. 2, спр. 131 (Pozew o wyplatie wdowiej renty z wnioskiem o przyznanie powódce prawa ubogich).

326. Ф. 91, оп. 2, спр. 145 (Pozew o separacje od stolu i loza i o alimenty, z wnioskiem o przyznanie powódce prawa ubogich).

Arhiwum Państwowe w Krakowie (Державний архів у м. Кракові)

Sąd Okręgowy w Krakowie

327. SOKS 489 IC 832/3 (Pozew o uniewaznienie malżeństwa pozwanych za niewazne).

328. SOKS 589 IC 57/34 (Pozew o uniewaznienie malżeństwa).

329. SOKS 1266 IC 142/36 (Pozew o uniewaznienie malżeństwa).

330. 29/442/2673 (Skarga o uznanie malżeństwa za niewazne).

331. SOKS 421 IC 117/33 (Pozew o rozwód).

332. 29/442/832 (Pozew o uniewaznienie malżeństwa).

333. SOKS 1908 IC 1234/37 Pozew o uniewaznienie malżeństwa.

334. SOKS 1736 IC 27/37 (Pozew o orzeczenie rozwodu).

335. SOKS 672 IC 567/34 (Pozew o uniewaznienie malżeństwa).

336. SOKS 432 IC 268/33 (Pozew o separacje od stolu I loza).

337. 29/442/826 (Pozew o rozwód malżeństwa).

338. 29/442/824 (Pozew o separacje od stolu i loza i o alimenty, z wnioskiem o przyznanie powódce prawa ubogich oraz o wydanie tymczasowego zarządzenia).

339. 29/442/2647 (Skarga o rozwód malżeństwa).

340. SOKS 1675 IC 73/37 (Pozew o separacje od stolu I loza z wnioskiem na osobne zamieszkanie stron).

341. SOKS 3511 Cg 1a 67/28 (Pozew o rozwód malżeństwa).

342. SOKS 2121 IC 433/38 (Pozew o zawyrokowanie rozvodu malżeństwa z wnioskiem o udzielenie prawa ubogich).

343. SOKS 1248 IC 13/36 (Pozew o rozdział od stołu i loża i alimenty z wnioskiem o wydanie tymczasowego zarządzenia po myśli §§ 107, 117 u/c/ I art.art. 837, 857 k.p.c.).

344. SOKS 3457 I Cg 168/27 (Pozew o rozwód malżeństwa).

345. SOKS 1376 IC 668/36 (Pozew o rozwód).

346. SOKS 2715 I Cg 183/32 (Pozew o separacje od stołu i loża).

347. SOKS 2704 I Cg 121/32 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

348. SOKS 2689 IC 362/31 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

349. SOKS 2679 I Cg 153/31 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

350. SOKS 2666 I Cg 479/30 (Pozew o separacje od stołu i loża).

351. SOKS IC 259/30 (Pozew o rozwód malżeństwa).

352. SOKS 2846 Cg I 505/20 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

353. SOKS 2876 Cg I 708/20 (Pozew o orzeczenie rozvodu).

354. SOKS 2756 Cg I 378/19 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

355. SOKS 2740 Cg I 150/19 (Pozew o orzeczenie rozvodu).

356. SOKS 3010 Cg I 504/21 (Pozew o orzeczenie rozvodu).

357. SOKS 2958 Cg I 107/21 (Pozew o unieważnienie malżeństwa).

358. SOKS 2827 Cg I 7/20 (Pozew o separacje od stołu i loża).

359. 29/442/244 Cg IX a 381/20 (Pozew o splacie alimentów).

360. 29/442/246 Cg IX 46/19 (Pozew o splacie alimentów).

361. 29/442/247 Cg IX b 1646/20 (Pozew o splacie alimentów).

362. 29/442/230 Cg I 513/27 (Skarga o splacie alimentów).

363. 29/442/231 Cg I 613/27 (Pozew o rozwód malżeństwa).

364. 29/442/233 Cg I a 285/28 (Skarga o splacie alimentów).

365. 29/442/232 Cg I 808/27 (Skarga o splacie alimentów).

366. 29/442/234 Cg I a 323/28 (Skarga o splacie alimentów).

367. 29/442/235 Cg I a 587/28 (Pozew o rozwód malżeństwa).

368. SOKC I C 437/40 (Pozew o rozwód malżeństwa).

Notariusz Tadeusz Starzewski.

369. 29/896/25 – Nr. rep. 17529/1919.

370. 29/896/33 – Nr. rep. 23160/1921.

371. 29/896/45 – Nr. rep. 31815/1924.

Notariusz Jan Myciński.

372. 29/883/34 – Nr. rep. 24339/1923.

Notariusz Bogusław Pajor.

373. 29/1253/25 – Nr. rep. 1340/1937.

374. 29/1253/5 – Nr. rep. 1599/1932.

375. 29/1253/5 – Nr. rep. 1416.

376. 29/1253/5 – Nr. rep. 1428.

377. 29/1253/5 – Nr. rep. 1510.

Notariusz Tadeusz Rotter.

378. 29/1260/18 – Nr. rep. 3110/1936.

379. 29/1260/18 – Nr. rep. 1571/1934.

380. 29/1260/18 – Nr. rep. 1687.

381. 29/1260/16 – Nr. rep. 1687/1936.

382. 29/1260/4 – Nr. rep. 1571/1934.

Интернет-ресурс

383. Prawo w II Rzeczypospolitej / Przygotował Feuhrer: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wp39.pl/prawo-w-II-Rzeczypospolitej>